

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Ə Р Л Ə Р И

И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁУТУГ СЕРИЈАСЫ

★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

№ 2

1985

«ЕЛМ» НƏШРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО «ЭЛМ»
ВАЗЫ—ВАЗУ

А. Н. ƏЛИЈЕВ

СОВЕТЛƏРИН ИШИНІН МҮҲАРИБƏ ДӨВРҮНҮН ТƏЛƏБЛƏРИНƏ
УЈҒУН СУРƏТДƏ ЈЕНИДƏН ГУРУЛМАСЫ
(1941—1942-чи иллəр)

Бəјүк Вəтəн мұһарибəси Коммунист Партијасынын, Совет дөвлəтинин вə совет халгынын һəјатында чидди дəјишикликлəр етди. Фашистлəрə гаршы апарылан өлүм-дирим мұһарибəси бұтүн мадди вə мəнəви гүввəлəри тез бир заманда вə мұрəккəб һəрби шəраитдə сəфəрбəр етмəји, чəбһə илə арханын Ленин бирлијини тəмин етмəји тəлəб едирди.

Дүшмəн үзəриндə гəлəбəнин əлдə едилмəсиндə Совет Азəрбајчанынын бəјүк хидмəти олмушдур.

Азəрбајчан халгынын Бəјүк Вəтəн мұһарибəсиндəки дəјүш вə əмəк гəһрəманлығына даир бу күнə гəдəр бир сыра əсəрлəр јазылмышдыр¹. Лакин Азəрбајчан совет тарихшұнаслығында, республиканын јерли Советлəринин, һəмчинин Бакы Советинин фəалијјəти мұстəгил тəдгигат объект олмамышдыр. Мəғалəдə исə Бəјүк Вəтəн мұһарибəсинин биринчи дөврүндə Бакы шəһəр вə рəјон Советлəринин фəалијјəти, һəрби мұдафиə иши илə бағлы һəјата кечирдији тəдбирлəр тəдгиг едилди. Мүəлиф мөвзу илə əлағəдар бұтүн мəсəлəлəри əһтə етмəк иддиасында дəјил. Қичик бир журнал мəғалəсиндə бу вəзифəни јеринə јетирмəк имкандан кəнардыр. Алман фашизми үзəриндə тарихи гəлəбəнин əлдə едилмəсиндə јерли Советлəрин ролу мұстəсна əһəмијјəтə маликдир вə бу мөвзу совет тарихшұнаслығында өзүнүн кениш əксини тапмышдыр².

Бəјүк Вəтəн мұһарибəси иллəриндə совет халгынын мəғсəд вə вəзифəлəрини, дүшмəнлə мұбаризəнин форма вə методларыны мұəјјəн едəн илкин сənəдлəрдə—ССРИ ХКС-нин 22 ијун 1941-чи ил тарихли бəјанатында³, ССРИ ХКС вə УИК (б) П МК-нын 29 ијун тарихли директивиндə⁴ вə Дөвлəт Мұдафиə Комитəсинин (ДМК) сəдри И. В. Сталинин 1941-чи ил ијулун 3-дə радио илə чыхышында⁵ дүшмəнлə мұбаризəнин конкрет програм ишлəниб һазырланды. Бу сənəдлəрин əсасыны В. И. Ленинин социалист Вəтəнинин мұдафиəси идејасы тəшкил едирди вə бұтүн партија, совет, һəмкарлар вə комсомол тəшкилатларындан «өз ишлəрини тезликлə вə гəти сурəтдə мұһарибə дөврүнүн тəлəблəринə ујғун олараг јенидəн гурмасы тəлəб олунурду»⁶.

В. И. Ленин јазырды: «Лазыми гəјдада мұһарибə едə билмəк үчүн мөһкəм вə мұтəшəккил арха лазымдыр»⁷.

1941-чи ил ијунун 28-дə Азəрбајчан КП МК вилајəт, шəһəр вə рəјон партија комитəлəринə кəндəрдији мəктубунда партија, совет вə ичтиман тəшкилатлардан өз ишлəрини мұһарибə дөврүнүн тəлəблəринə ујғун сурəтдə јенидəн гурмағы, динч дөвр əһвали-руһијјəсиндəн əл чəкмəји, зəһмəткешлəрин əмəк вүс'əтинə башчылыг етмəји, онларын сажылығыны артырмағы тəлəб етди⁸.

Азəрбајчан КП Бакы Комитəсинин 1941-чи ил нојабрын 25-дə кечирилəн VII пленуму да мұһарибə шəраитиндə партија вə совет органлары гаршысында дуран јени вəзифəлəри мұəјјəнлəшдирди⁹.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (главный редактор), П. А. Азизбекова, И. Г. Алиев, А. М. Асланов, Дж. Б. Гулиев, Т. М. Кафаров, Ф. К. Кочарли, Н. М. Велиханова (ответственный секретарь), А. К. Рзаев (зам. гл. редактора), Р. А. Оруджев, М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

© Издательство «Элм», 1985 г.

Бакы шәһәр вә район Советләринин мұһарибә илләриндә әсас иши арха чәбһәдә иди вә тәбнидир ки, онларын фәалијјәти чәбһә әтрафы районларда кәркин иш апаран јерли зәһмәткеш дапутатлары Советләринин фәалијјәтиндән фәргләнирди. Мұһарибәнин илк күнләриндән партия вә һөкүмәтин гәбул етдији гәрарлара ујғун олараг јерли Советләрин фәалијјәтинин характери дәјишди. Мұһарибәјәдәк олан дөврдә јерли Советләр өз әразиләриндә тәсәррүфат-тәшкилат вә мәдәни-тәрбијәви функцијаны ичра едәрәк динч гуручулуг ишләринә рәһбәрлик едир, ичтиман асајишин вә вәтәндашларын һүгүгларынын горунмасы вә с. мәштинан олурдулар. Мұһарибә шәраити силәһ, һәрби сурсат истәһсалынын артырылмасыны, чәбһә үчүн еһтијат һиссәләринин һазырланмасыны, дөјүшән ордунун кејим вә әрзаг мәһсуллары илә тәмин едилмәсини вә с. тәләб едирди. М. И. Қалинин јаранмыш вәзијјәтә гијмәт верәрәк јазырды ки, «Мұһарибә Советләрин иш шәраитини нәинки чәтинләшдирди, ејни заманда онларын гаршысында јени вәзифәләр гојду»¹⁰.

Мұһарибә шәраитиндә јерли Советләрин гаршысында дуран јени вәзифәләр әсасән—әһалинин сәфәрбәрлијә алынмасы, һава һүчумундан вә кимјәви һүчумдан өзүнү мұдафиә дәстәләринин һазырланмасы, Гызыл Орду үчүн исти палтар топланылмасы, өлкәнин мұдафиә фондуна вәсант топланылмасы вә пул-шеј лотерејасы билетләринин јайылмасыны тәшкил етмәкдән, әскәр аиләләринә, көчүрүлмүш әһалијә јардым көстәрмәкдән вә с. ибарәт иди.

Ордуја күтләви сәфәрбәрлик, чидди һәрби вәзијјәт јерли Советләрин структурунда вә дапутатларын тәркибиндә дејишикликләр етди. Мұһарибәјә гәдәр олан дөврдә Бакы шәһәр Совети ичрайјә комитәси сәдринин 3 мүавини вар идисә, мұһарибә илләриндә даһа 2 сәһә үзрә, XI сессияда (21 декабр 1942-чи ил) јерли сәнајә, XII сессияда исә (17 август 1943-чү ил) әскәр аиләләринә дөвләт јардымы вә мәншәт хидмәти үзрә сәдр мүавинләри сечилди¹¹.

Дүшмән ишғалына мәруз галмыш әразидән көчүрүлән әһалинин гәбулу вә јерләшдирилмәсини даһа јахшы тәшкил етмәк үчүн Азәрбајҗан ССР ХКС исә Азәрбајҗан КП МК-нын 1942-чи ил 23 август тарихли гәрарына ујғун олараг Бакы Совети ичрайјә комитәси јанында көчүрмә мәнтәгәси јарадылды¹².

Фәалијјәтә башладығы дөврдән кечән бир ил әрзиндә Бакы көчүрмә мәнтәгәсиндә 1200 000 нәфәр гәбул едилмиш, онлардан 21.577 нәфәри республиканын районларында јерләшдирилмиш, 1178423 нәфәри исә Красноводска јола салынмышдыр.

Ордуја күтләви сәфәрбәрликлә әлағәдар сәнајә мүәссисәләрини ишчи гүввәси илә тәмин етмәк үчүн ССРи ХКС-нин 1942-чи ил 13 феврал тарихли гәрарына әсасән Бакы шәһәр вә район Советләри јанында фәһлә гүввәсини сијаһыја алан вә бөлүшдүрән бүро јарадылды¹³.

Совет һөкүмәти ағыр мұһарибә илләриндә әрзаг мәһсуллары вә сәнајә малларынын бөлүшдүрүлмәсиндә карточка системи тәтбиг етмәјә мәчбур олду. Бу ишләри јерләрдә һәјата кечирмәк үчүн јерли Советләрин ичрайјә комитәләри јанында карточка бүросу јарадылды.

Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә јерли Советләрин диггәт мәркәзиндә дуран әсас мәсәләләрдән бири дә әскәр аиләләринә күндәлик гајғынын тәшкили иди. Бу иши даһа да чанландырмаг үчүн Бакы шәһәр вә район Советләринин ичрайјә комитәләри јанында әскәр

аиләләринә дөвләт јардымы вә мәншәт хидмәти шәбәси фәалијјәтә башлады.

Јерли Советләрин ичрайјә комитәләри јанында Вәтән мұһарибәси әлилләринин ишлә тәмин едилмәси вә онлара јени ихтисасларын өјрәдилмәси, ушагларын саһибсизлији вә бахымсызлыгларына гаршы мұбаризә иши илә мәшғул олан комиссиялар јарадылды¹⁴.

1939-чү ил декабрын 29-да јерли дөвләт органларына кечирилән әсчиләрдә Бакы шәһәр Советинә 818, район Советләринә исә 1710 дапутат сечилмишдир¹⁵.

Гызыл Орду сыраларына сәфәрбәрлик вә көнүллү олараг чәбһәјә кедән дапутатларын һесабына шәһәр Советиндә мұһарибәнин биринчи илиндә халг елчиләринин сајы 121 нәфәр азалды. Бакынын Чапаридзе район Советинә сечилмиш 215 дапутатдан мұһарибә илләриндә мұхтәлиф сәбәб үзүндән 116-сы чыхмыш, чәми 99 дапутат галмышдыр¹⁶. Әкәр мұһарибәјәдәк Шаумјан РИК-дә 113 дапутат фәалијјәт көстәрирдисә, мұһарибә илләриндә онларын сајы мұхтәлиф сәбәбләрдән азалараг 55-ә чатмышды¹⁷. Бүтүн бунлар Советләрин ишиндә чәтинликләр јарадырды.

Јерли Советләр партия тәшкилатларынын рәһбәрлији алтында Советләрин тәшкилати чәһәтдән мөһкәмләндирилмәсинә чалышараг кеңиш халг күтләсини јерли дөвләт органларынын фәалијјәтиндә иштирак етмәјә чәлб едирдиләр. Бу ишдә В. И. Ленинин көстәришләри рәһбәр тутулурду. Даһи рәһбәр јазырды: «Дөвләтин совет гурулушу әсасында тәшкилини даһа да инкишаф етдирмәк ондан ибарәт олмалыдыг ки, Советин һәр бир үзвү јығынчагларда иштирак етмәклә јанашы, дөвләти идарә етмәк ишиндә дә һөкмән даими бир вәзифә дашысын; сонра исә ондан ибарәт олмалыдыр ки, башдан-баша бүтүн әһали һәм Советләрин тәшкилиндә иштирак етмәјә (зәһмәткешләрин тәшкилатларына табе олмаг шәрти илә), һәм дә дөвләти идарә етмәк вәзифәләрини дашымаға тәдричлә чәлб едилсин»¹⁸.

Јаранмыш мүрәккәб шәраитлә әлағәдар јерли Советләрин фәалијјәтиндә оперативлик—әсас форма олду. Јерли Советләрин рәһбәрләри бу һүгүгдан истифадә едәрәк бирбаша гәрарлар гәбул едир, онун ичрасына нәзарәт едирдиләр. Мұһарибә шәраити јерли Советләрә сессиялары вә ичрайјә комитәләринин ичласларыны вахтлы-вахтында кечирмәјә мане олурду. Буна көрә дә сессияларын кечирилмәсиндә гојулмуш олан үмүми гајда позулурду. Мұһарибәнин биринчи илиндә Бакы Советинин сессиясы чағырылмамышды. Шәһәр Советинин мұһарибә илләриндә чәми 6 сессиясы чағырылмышдыр. Бу һал район Советләринин ишиндә дә мұшаһидә олунурду. Јерли Советләрин сессияларында-һәрби, тәсәррүфат, мәдәни-мәншәт иши илә бағлы мәсәләләр мұзакирә олунур, шәһәр вә район Советләринин бүдчәләри тәсдиг олунур, јерли сәнајенин инкишаф етдирилмәси, чохишләнән маллар истәһсалынын артырылмасы, әскәр аиләләринә јардым көстәрилмәси вә с. мәсәләләр мұзакирә едилирди.

Советләрин күтләви иш формаларындан бири дә јерли Советләрин илк сессияларында сечилән даими комиссияларын фәалијјәтидир. Һәр

бир депутат və фəал бу комиссијалар вәситәси илэ дөвләти идарә ет-мәк ишиндә, мүнһүм сијаси, мәдәни, тәсәррүфат вә башга вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә иштирак едир. Мүһарибә башлананадәк Бакы шәһәр Советиндә 170 депутаты әһатә едән 9 даими депутат комиссијасы фәалијјәт көстәрирди. Мүһарибә илэ әләгәдар олараг јерли Советләр јанында әскәр аиләләринә дөвләт јардымы вә мәншәт хидмәти үзрә даими комиссија јарадылды.

Јерли Советләрин даими комиссијалары бир сыра мүнһүм мәсәләләрин һәллиндә—өлкәнин мүдафиә гүдрәтинин артырылмасы, Бөјүк Вәтән мүһарибәси әлилләринин ишлә тәмин едилмәси, валидәјләрини итирмиш ушагларын гағы илэ әһатә олунмасы, әскәр аиләләринә јардым көстәрилмәси вә с. ишләрдә јакындан иштирак етмәклә, фәаллары да бу ишә чәлб едирдиләр. Ордуја күтләви сәфәрбәрликлә әләгәдар олараг истәһсалатда гадынлар әсас ишчи гүввәси олмушдур.

Бу илләрдә республиканын пајтахты Бакынын сәнајә мүәссисәләриндә дә гадынларын хусуси чәкиси нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә артмышды. Әкәр 1941-чи ил октябрын 1-дәк нефт сәнајесиндә чалышан фәһлә вә гуллуғчулар арасында гадынлар 20 фанз идисә, 1942-чи ил октябрын 1-дә бу рәгәм 45,1 фанзә чатмышдыр¹⁹.

Мүһарибә шәраитиндә депутат гадынларын ичтимаи фәаллығы вә дөвләт апаратынын идарә едилмәсиндә ролу да хејли дәрәчәдә артмыш олду.

Јерли партија вә совет органлары гадынларын рәһбәр вәзифәләрә ирәли чәкилмәсинә даим диггәт верирдиләр.

Мүһарибә илләриндә Бакы шәһәр Зәһмәткеш Депутатлары Совети ичрайјә комитәсинин 4 үзвү, даими комиссија сәдрләриндән исә 2 нәфәри гадын иди²⁰.

Депутат гадынларын ичтимаи һәјатдакы мүнһүм әһәмијјәтә малик ролуну Киров рајонунун тимсалында ајдын көрмәк олар. Белә ки, рајонда ичрайјә комитәсинин сәдри вә бир муавининдән әләвә рајон ичрайјә комитәсинин 10 үзвүндән 6 нәфәри гадын иди²¹.

Јерли Советләрдә гадын депутатларын рәһбәр вәзифәләрдә чалышмасы В. И. Ленинин белә бир мүддәасыны тәсдиг едирди ки: «Фәһлә гадынлар вә кәндли гадынлар ичәрисиндә бизә мәлум елдуғундан гатгат артыг тәшкилатчы истәдадына малик адамлар вардыр...»²².

Мүһарибә илләриндә дөвләтин вә ичтимаи һәјатын бир сыра мәсәләләринин һәллиндә депутатларын ролу хејли артмыш олду. Депутатлар фәаллары даими комиссијаларын фәалијјәтинә чәлб едир, мүнһүм мәсәләләр һазырлајыб јерли Советләрин сессияларынын вә ичрайјә комитәләринин музакирәсинә верир, гәбул едилән гәрарларын јеринә јетирилмәси уғрунда зәһмәткешләр арасында тәшкилатчылыг иши апарырдылар.

Јерләрдә апарылан кениш изаһат иши нәтичәсиндә јерли Советләр зәһмәткешләрә сәфәрбәрликә алараг өлкәнин мүдафиә фондуна хејли миғдарда вәсаит топланылмасыны тәмин едиләр. 1942-чи ил январын 1-дәк Бакы шәһәриндә өлкәнин мүдафиә фондуна 18,48 мин манат нәгд пул, 5кг 144 грам гызыл, 187 кг 377 грам күмүш топланмышды²³.

Јерли Советләрин фәалијјәтиндә өн планда социалист дөвләтинин мүдафиә гүдрәтинин артырылмасы илэ бағлы јени тәдбирләрин кенишләндирилмәси дурурду. Советләр дөјүшән орду үчүн јени еһтијат гүввәләрин һазырланмасында һәрби комиссарлыгларә көмәк едир чәһһәјә је-

ни һиссәләрин көндәрилмәси, һава вә кимјәви һүчумдан мүдафиә илэ бағлы тәдбирләрә вә с. мәшғул олурдулар.

Республика пајтахтынын өлкәнин әсас иғтисади рајонларындан бири кими ролуну нәзәрә алараг Азәрбајҗан КП МК вә Азәрбајҗан ХКС-нин «Бакы шәһәриндә јерли һава һүчумундан мүдафиә ишини јакшылашдырмаг тәдбирләри һағгында» 1941-чи ил 29 апрел тарихли гәрары партија вә совет органларынын апардыглары һәрби-мүдафиә ишиндә әсас сәнәд олду²⁴.

Бакынын мүдафиә ишиндә бүтүн әһалинин фәал иштирак едә билмәси үчүн мухтәлиф дәстәләр—халг гошуну дәстәләри, ғырычы баталјонлар, тибби-санитар дәстәләри, өзүнү мүдафиә групплары, һава һүчумундан мүдафиә дәстәләри вә с. тәшкил етмәк ишләри даһа да кенишләндирилди. Советләрин ичрайјә комитәләринин ичласларында һәрби чағырышчыларын сәфәрбәрликә алынмасы вә чәһһәјә көндәрилмәси мәсәләләри музакирә олунурду. Һәрби чағырышчылар истәһсалатдан ајрылмамаг шәрти илэ үмуми мәчбури һәрби һазырлыг курсларына чәлб едилир, онлар арасында мәдәни-күтләви тәдбирләр тәшкил едилирди. Киров рајон ичрайјә комитәсинин 24 январ 1943-чү илдә кечирилән ичласында бир сыра мәсәләләрлә јанашы, рајонда үмуми һәрби һазырлығын вәзијјәти һағгында мәсәлә музакирә олунмуш, мувафиг гәрар гәбул едилмишди²⁵.

1941-чи ил декабрын 22-дә Бакынын Октябр рајон РИК-нин ичласында мүһарибә шәраитиндә рајонун вә әһалинин тәһлүкәсизлијинин тәмин едилмәси, ишығы маскалама ишинин күчләндирилмәси һағгында гәрар гәбул олунду²⁶.

Вәтән мүһарибәси јени еһтијатлар һесабына дөјүшән ордунун даим чанлы гүввә илэ тәмин едилмәсини тәләб едирди. Бу принцип В. И. Ленинин белә бир көстәришинә әсасланырды ки, «Мүһарибәдә кимин еһтијат гүввәләри чоҳдурса, о галиб кәлир»²⁷.

Јаранмыш шәраитдә совет халгы гејри-ади мәтинлик вә бирлик нүмајиш етдирди. Бу вәтәнпәрвәрлик чәһди мүһарибәннин илк күнләриндән халг гошуну дәстәләринин јарадылмасында өзүнү көстәрирди. 1941-чи ил ијулун 4-дәк Бакы шәһәриндә 75 мин нәфәр халг гошуну сырала-рына јазылмышдыр²⁸.

Азәрбајҗан ХКС вә Азәрбајҗан К(б)П МК-нын 1941-чи ил 30 ијун тарихли гәрарына уғун олараг Бакы шәһәри вә онун рајонлары үзрә һәр бири 100—150 нәфәри әһатә едән 8 ғырычы баталјон јарадылды²⁹.

1941-чи ил сентјабрын 17-дә ДМК-си «ССРИ вәтәндашларынын үмуми мәчбури тәлими» һағгында гәрар гәбул етди. Бу гәрарда дејил-ирди ки, «ССРИ-нин силаһ көтүрә билән һәр бир вәтәндашы өз вәтә-нини силаһла мүдафиә етмәјә һазыр олмаг үчүн һәрби иши өјрәнмәли-дир»³⁰.

1941-чи ил октябрын 1-дән етибарән ССРИ-нин һәр јериндә 16 јашындан 50 јашынадәк олан кишиләрә үмуми мәчбури һәрби тәлим кечилмәјә башланды ки, бу курслар да 110 саатлыг програм һәчминдә иди. Һәрби һазырлыг курсларына биринчи нөвбәдә 1923—1924-чү илләр тәвәлүдлү вә 45 јашынадәк һазырлыг курсу кечмәмиш еһтијатда олан чағырышчылар чәлб олунурду.

Јерли Советләр һәрби комиссарлыгларә тәлим-мәшг мејданчала-рынын тәшкилиндә, тәлим үчүн мухтәлиф силаһ нөвләринин әлдә едил-мәсиндә көмәклик көстәрирдиләр.

Азәрбајҗан К(б)П МК-нын 1942-чи ил 14 ијул тарихли гәрарына³¹

ујғун олараг јерли Советларин ичраијја комитэлери халг маарифи шө'бәси васитәси илә һәрби чағырышчылара рус дилинин өјрәдилмәси үчүн хусуси тәдрис групплары тәшкил едәрәк габагчыл мүәллимләри бу мүһүм әһәмијјәтли ишә чәлб етдиләр.

Советларин ичраијја комитэлери јанында фәалијјәт көстәрән мүдафиә мәсәләләринә бахан комиссија јерли һәмкарлар вә комсомол тәшкилатлары илә бирликдә һәрби-мүдафиә ишинин мүхтәлиф форма вә методларындан истифадә едәрәк, јүксәк һәрби һазырлыға малик еһтијат гүввәләринин һазырланмасына хусуси фикир верирди.

Мүһарибә илләриндә үмүмтәһсил мәктәбләриндә ибтидаи һәрби һазырлығын кечирилмәси мүһүм әһәмијјәт кәсб едирди. Мәктәбләрдә һәрби һазырлығын тәдрисиндә һәрби комиссарлыглара көмәк мәгсәди илә рајон халг маариф шө'бәләриндә һәрби иш үзрә тәлиматчы штаты јарадылды.

Осоавиахим хәтти илә мүһарибә илләриндә бөјүк мүдафиә әһәмијјәтли иш апарылырды. Белә ки, Осоавиахим шөһәр тәшкилаты Гызыл Орду үчүн чанлы еһтијат гүввәләрин һазырланмасы ишиндә фәал иштирак едирди. Јерли Советләр Осоавиахим васитәси илә һава һүчүмундан мүдафиә үчүн командирләр һазырлајырдылар. Советларин сәһијјә шө'бәләринин јахындан көмәклији илә Гырмызы Хач вә Гырмызы Ај-пара көнүллү чәмијјәтләри дә мүһүм һәрби мүдафиә әһәмијјәтли иш апарырдылар.

Артыг 1 декабр 1941-чи илдә Бақы үзрә 19,823 донор фәалијјәт көстәрир, 12.552 нәфәр исә еһтијатда иди ³².

Шөһәрин идман тәшкилатлары да партија вә совет органларынын рәһбәрлији алтында Гызыл Орду үчүн чанлы еһтијат гүввәләри һазырланмасы ишиндә фәал иштирак едәрәк кәләчәк дөјүшчүләрин күмраһ олмасы, ејни заманда архада фәдакарлыгга чалышан әмәкчиләрин физики сағламлығы гәјғысына галырдылар.

Зәһмәткеш депутатлары Советләри ишләрини вахтында мүһарибә дөврүнүн тәләбләринә ујғун јенидән гурмагла өзләринин чохсаһәли фәалијјәтиндә, илк нөвбәдә бүтүн мадди вә мә'нәви гүввәләри дүшмәнин мәһв едилмәси уғрунда мүбаризәдә сәфәрбәрлијә ала билдиләр.

Гыса мүддәт әрзиндә Советләрин өз ишләрини һәрби шәраитә ујғун јенидән гура билмәси онун һәјатилијини вә дөвләтимизин сијаси әсасы олмаг етибары илә күчүнү бир даһа нүмајиш етдирди.

Әдәбијјат

¹ Г. Ә. Мәдәтов. Азәрбајчан Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—1945).—Бақы, 1965. Јенә онун Азәрбајджан в Великой Отечественной войне.—Бақы, 1975. Т. А. Новрузов. Трудовые подвиги колхозного крестьянства Азербайджана в период Великой Отечественной войны.—Бақы, 1963; М. Г. Абасов. Бақы в годы Великой Отечественной войны.—Бақы, 1967; Г. Ы. Мәһдизев. Азәрбајчан Коммунист Партијасынын Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндәки фәалијјәти (1941—1945).—Бақы, 1967; Ә. З. Бағырзаде. Азәрбајчан зијалылары Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә (1941—1945).—Бақы, 1970 вә башгалары.

² С. Каймолдин. Советы Казахстана в годы Великой Отечественной войны. —Алма-Ата, 1969; А. Я. Мирзабаев. Советы Узбекистана в годы Великой Отечественной войны (1941—1945): — Ташкент, 1977; Н. М. Алещенко. Московский Совет в (1941—1945).—М., 1980, вә башгалары.

³ Ведомости Верховного Совета СССР, 1941, 26 июня.

⁴ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.—М., 1971, т. VI, с. 17—19.

⁵ История Коммунистической Партии Советского Союза.—М., 1970, т. 5, кн. I, с. 113.

⁶ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. — М., 1981, с. 297.

⁷ В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты, 35-чи чилд, с. 437.

⁸ Г. Ә. Мәдәтов. Азәрбајчан Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә (1941—1945).—Бақы, 1965, с. 38.

⁹ Азәрбајджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945)—Бақы, 1976, т. I, с. 124.

¹⁰ М. И. Калинин. Вопросы советского строительства. — М., 1958, с. 672.

¹¹ Азәрбајчан ССР Октябр ингилабы вә социализм гуручулуғу Мәркәзи Дөвләт Архивинин Бақы филиалы, ф. 16, с. 3, иш 505, вәр. 69.

¹² Јенә орада, ф. 23, с. I, иш 70, вәр. 7.

¹³ Јенә орада, ф. 16, с. I иш 624, вәр. 104.

¹⁴ Јенә орада, ф. 16, с. , иш. 561, вәр. 66.

¹⁵ Коммунист, 1 январ 1940-чы ил.

¹⁶ Азәрб. ССР ОИМДА-нын Бақы фил. ф. 38, с. I, иш 30, вәр. 54.

¹⁷ Јенә орада, ф. 51, с. I, иш 216, вәр. 3.

¹⁸ В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты 36-чы чилд, с. 79.

¹⁹ М. Ы. Аббасов. Бақы, Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә. Бақы, 1967, с. 22.

²⁰ Азәрб. ССР ОИМДА-нын Бақы фил. ф. 16, с. 3, иш, 505 вәр. 70—74.

²¹ Јенә орада, вәр. 146—147.

²² В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты 39-чу чилд, с. 26.

²³ Вышка, 12 январ 1942-чи ил.

²⁴ Н. Д. Джафаров. Военно-организационная и оборонно-массовая работа Бақы в годы Великой Отечественной войны. (Автореф. Бақы, 1972, с. 10).

²⁵ Азәрб. ССР ОИМДА-нын Бақы фил. ф. 24, с. I, иш 8, вәр. 5.

²⁶ Јенә орада, ф. 23, с. I, иш 68, вәр. 318.

²⁷ В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијјаты 39-чу чилд, с. 261.

²⁸ Г. Ә. Мәдәтов. Көстәрилән әсәри, с. 20.

²⁹ Н. Д. Джафаров. Көстәрилән әсәри, с. 13.

³⁰ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. — М., 1981, с. 311—312.

³¹ Азәрбајджанская ССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945). Сборник документов и материалов. — Бақы, 1976, т. I, с. 332—333.

³² Јенә орада, II ч.,—Бақы, 1977, с. 240.

А. Н. Алиев

ПЕРЕСТРОЙКА РАБОТЫ СОВЕТОВ В СООТВЕТСТВИИ С ТРЕБОВАНИЯМИ ВОЙНЫ (1941—1942 гг.)

В статье исследуется деятельность Бакинского городского и районных Советов по перестройке работы на военный лад на первом этапе Великой Отечественной войны. На основе фактических материалов освещается организаторская работа местных Советов в тылу.

На примере Бакинского городского и районных Советов показана сила и жизнеспособность Советов как политической основы Советского государства.

М. Г. ЗЕЙНАЛОВА

НАУЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР И РСФСР В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА (1976—1980 годы)

Одним из величайших завоеваний нашего общества является утвердившаяся в СССР дружба и сотрудничество народов, ленинская национальная политика, проникнутая духом пролетарского интернационализма. Без такой политики, подчеркивал В. И. Ленин, «невозможно устранить национальную рознь и вражду. Без такой политики дружба и сотрудничество народов немыслимы» [1, 167].

В постановлении ЦК КПСС «О 60-й годовщине образования Союза Советских Социалистических Республик» отмечается, что «история не знает государства, которое в кратчайшие сроки сделало бы так много для всестороннего развития наций и народностей, как СССР социалистическое Отечество всех наших народов» [2, 7].

Создание передовой советской науки — одно из важнейших завоеваний советского общества, яркое свидетельство жизненной силы ленинской национальной политики, братского единения советских народов, все большего укрепления содружества всех наций нашей страны.

Изучение истории становления и развития науки в тесной связи с братскими народами нашей страны — одна из главных задач обществоведов и в этом отношении ими внести определенный вклад в историографию вопроса [3—9]. Проблеме дружбы и сотрудничества народов СССР посвящен также целый ряд монографий [10—13] и статей [14, 72—78; 15, 82—90; 16, 50—61]. Что касается данной проблемы, то она пока специальной разработки в исторической литературе не получила.

В представленной статье сделана попытка показать сотрудничество Азербайджанской ССР и РСФСР в сфере науки в годы десятой пятилетки.

За годы развитого социализма наука Советского Азербайджана добилась огромных успехов. В содружестве с учеными Москвы, Ленинграда и других научных центров страны научно-исследовательские институты и вузы нашей республики успешно разработали целый ряд важных и актуальных проблем, результаты которых нашли свое применение в народном хозяйстве. Особенно тесно связаны ученые Азербайджана с научными деятелями Российской Федерации. В постановлении ЦК КП Азербайджана от 4 ноября 1981 г. «О мерах по дальнейшему развитию международных связей трудящихся Азербайджана с трудящимися братских советских республик» было сказано о необходимости обеспечить дальнейшее усиление совместных с учеными Москвы, Ленинграда, братских союзных республик разработок в области естественных, технических, экономических и общественно-политических наук» [17, 15].

Ученые Азербайджанской ССР и РСФСР проводят совместную исследовательскую работу почти по всем отраслям науки. В этой связи надо особо отметить Институт физики АН Азербайджанской ССР,

Институт космических исследований природных ресурсов, Институт нефтехимических процессов им. Ю. Г. Мамедалиева и многие другие научные центры республики.

Например, ордена Трудового Красного Знамени Институт физики Академии наук Азербайджана совместно с Физическим институтом им. П. Н. Лебедева, Институтом высоких давлений и Комиссией по спектроскопии Академии наук СССР участвовал в работе по созданию спектральных приборов нового принципа действия с повышенными техническими характеристиками [5, 33]. В содружестве в ЭНИН им. Г. М. Кржижановского Минэнерго СССР была разработана и экспериментально проверена математическая модель для расчета электромагнитных режимов пофазно-экранизированных токопроводов от сверхмощных генераторов [18, 3].

В 1977 г. научными учреждениями Отделения физико-технических и математических наук было выполнено совместно с хозрасчетными организациями хоздоговорных работ на сумму 6384 тыс. руб. Хоздоговорные работы (около 70) выполняются с предприятиями и организациями Москвы, Ленинграда, Новосибирска, Краснодара, Грозного, Свердловска и других городов [19, 29]. Примечательно, что уже в 1979 г. хоздоговорных работ выполнялось на сумму 16 млн. 854 тыс. руб., а количество их возросло до 170 [20, 50]. Такая динамика развития научных исследований в Азербайджане стала возможной только благодаря братской помощи Российской Федерации. Деятельность Академии наук Азербайджанской ССР за годы десятой пятилетки характеризуется дальнейшей консолидацией кадров и материальных ресурсов на основных направлениях научных исследований институтов, более глубокой профилизацией лабораторий, комплексным подходом к решению важнейших научно-технических задач.

Тесное сотрудничество в эти годы установилось между учеными Шемахинской астрофизической обсерватории АН Азербайджанской ССР и исследователями РСФСР. Работающий в обсерватории доктор физико-математических наук О. Х. Гусейнов совместно с академиком Академии наук СССР Я. Б. Зельдовичем предложили эффективный путь поиска релятивистских звезд: в двойных звездных системах [21].

Очень широкий диапазон исследований имеет Институт космических исследований природных ресурсов АН Азербайджанской ССР. Определенный интерес представляют результаты дешифрирования аэрокосмических снимков в целях получения гидрологической информации. Работниками института совместно со специалистами Института космических исследований АН СССР был выполнен и принес весьма обнадеживающие результаты эксперимент по прогнозированию урожайности хлопчатника в Агджабединском районе [22]. Кроме того, институт ведет совместные работы со многими научными учреждениями страны.

В результате работ ученых Азербайджана и РСФСР было достигнуто качественное улучшение научных исследований. Так, за годы десятой пятилетки республиканская Академия наук вела исследования по 260 проблемам, включающим около 600 различных тем, в том числе более 300 союзного значения. За годы девятой и десятой пятилеток нашими учеными было получено более 2100 важных результатов, 510 из которых вошли в сводный доклад АН СССР как достижения советской науки. За этот же период ученые Академии наук республики

завершили и представили для внедрения в производство 535 работ с общим экономическим эффектом свыше 530 млн. руб. [7, 11]. Достаточно отметить, что экономический эффект от использования изобретений и рационализаторских предложений в народном хозяйстве республики с 39,5 млн. руб. в 1970 г. вырос до 73,3 млн. руб. в 1980 г., а годовой экономический эффект от внедрения новой техники с 30,9 млн. руб. до 67,6 млн. руб. — соответственно. В результате этого в 1980 г. по сравнению с 1970 г. вся продукция промышленности увеличилась в 2,2 раза, а производительность труда в промышленно-услугах — в 1,7 раза [8, 246]. Из всего вышесказанного можно заключить, что в годы десятой пятилетки учеными Академии наук была успешно решена задача большой исторической важности — органическое соединение достижений научно-технической революции с преимуществами социалистической системы хозяйства, всемерно развивать приущенные социализму формы соединения науки с производством.

Тесные контакты с учеными из РСФСР поддерживают научные деятели Института нефтехимических процессов им. Ю. Г. Мамедалиева. По совместным разработкам ИНХП, институтов Москвы и Грозного строится установка каталитического крекинга нефтяного сырья на Бургасском нефтехимическом комбинате в Болгарии. Годовой экономический эффект от внедрения составит 3,6 млн. руб. [23, 296].

За годы десятой пятилетки особенно укрепилась связь Сумгаитского филиала ИНХП с научными учреждениями РСФСР. Например, ученые этого филиала совместно с ленинградским НПО «Пигмент» разработали необрастающие краски для судов на базе олово- и галоидорганических смол, которые прошли успешные испытания в Каспийском море [24, 44].

Широко ведутся исследования азербайджанских ученых-химиков по составленным договорам о сотрудничестве со многими союзными институтами: с Московским НИИ химии и технологии элементоорганических соединений, Казанским политехническим институтом, Ленинградским НИИ технологии судостроения, Институтом физики и химии АН СССР, МГУ им. М. В. Ломоносова и др. [24, 38].

Большую роль в деле укрепления сотрудничества ученых Азербайджанской ССР и РСФСР сыграли научные деятели Института химии присадок, которые совместно с Институтом биохимии и физиологии микроорганизмов АН СССР разработали новый способ защиты нефтепродуктов [25, 30].

Совместными усилиями АЗИНЕФТЕХИМа им. Азизбекова и Московского института тонкой химической технологии им. Ломоносова были разработаны и испытаны в лабораторных и производственных условиях новые катализаторы для процессов получения витаминов К₁ и Е [26, 108].

Активно развивается сотрудничество Азербайджанской ССР и РСФСР по всем отраслям наук. Очень результативными являются творческие взаимосвязи ученых-геологов. На XXVI съезде КПСС перед геологами страны была поставлена задача: «Обеспечить ускоренное развитие работ по геологическому изучению территории страны, увеличению разведанных запасов минерально-сырьевых ресурсов, в первую

очередь топливно-энергетических. Осуществить мероприятия по выявлению месторождений нефти и газа на территории Западной и Восточной Сибири, европейской части СССР...» [27, 153].

Претворяя в жизнь решения партии, сотрудники Института геологии им. Губкина АН Азербайджанской ССР совместно с учеными Москвы, Ленинграда, Казани, Уфы, Новосибирска, Томска, Тюмени, Волгограда, Куйбышева и других городов начали проводить большие исследования по выявлению нефтяных и газовых месторождений страны и впоследствии создали коллективный труд «Карта нефтегазоносности в СССР», изданный в Ленинграде [28].

В программных документах партии, в решениях партийных пленумов подчеркнута огромная роль науки в решении задач коммунистического строительства, указывается на значение развития фундаментальных исследований, как важнейшего фактора ускорения научно-технического прогресса, на необходимость дальнейшего повышения эффективности и качества научных исследований, ускорения внедрения их результатов в практику, улучшение системы комплексного управления научными исследованиями и научно-производственными организациями, планирования и осуществления научных исследований.

Хорошими результатами ознаменовалась десятая пятилетка для биологов республики. Институтом зоологии АН Азербайджанской ССР, Всесоюзным институтом экспериментальной ветеринарии ВАСХНИЛ и Львовским зооветеринарным институтом МСХ СССР на основании изучения состава, биологии и экологии кокцидий мелкого рогатого скота составлена инструкция по диагностике, профилактике, и ликвидации эймериозов овец и коз, принятая Главным управлением ветеринарии МСХ СССР к использованию [29, 93].

Интенсивно развивались в 70-е годы научные исследования по физиологии человека и животных. За последние годы была создана научная основа для дифференцированной разработки ряда научных и в большей части, новых вопросов физиологии. Большую роль в дифференциации научных работ сыграло проникновение в физиологические лаборатории новых электрофизиологических, физических и биохимических приемов.

А 29 декабря 1976 г. Государственным комитетом Совета Министров СССР по делам изобретений и открытий было зарегистрировано научное открытие в области биомеханики. Его авторами являются профессор МВТУ им. Баумана В. И. Лошилов и Г. А. Николаев, а также сотрудник Азербайджанского политехнического института им. Ч. Ильдрыма Э. П. Бабаев. Они обнаружили существование в костных тканях человека и животных внутренних напряжений, которые не зависят от внешних нагрузок [30]. Это открытие представляет интерес для изучения процесса формирования костей. Применение открытия поможет хирургам при костных операциях.

Итак, мы видим, что круг проблем, над которыми работают азербайджанские ученые в сотрудничестве с научными деятелями РСФСР, широк и многообразен. Это и теоретические исследования по всем отраслям естественных и технических наук, и непосредственный выход в практику, и взаимосвязь с экономикой страны.

В тесной связи с естественными науками и практикой коммунистического строительства проводятся исследования в области общественных наук.

С большой ответственностью ученые-обществоведы нашей респуб-

лики восприняли постановление июльского (1979 г.) пленума ЦК КП Азербайджана «О задачах партийной организации Азербайджана по выполнению постановления ЦК КПСС «О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы», указывавшее в частности на ряд недостатков в деятельности научно-исследовательских учреждений республики в области общественных наук.

Усиление работы по координации в области гуманитарных наук, а также устранение существующих в деятельности научно-исследовательских учреждений недостатков является важнейшей задачей, стоящей перед учеными республики. Большую роль в этом деле играют проходящие в Баку конференции и симпозиумы обществоведов.

Например, в ноябре 1980 г. в Баку проходил Всесоюзный семинар по обмену опытом руководящих работников республиканских центров научной информации по общественным наукам, в работе которого приняли участие ученые и специалисты Москвы, Ленинграда и других городов и республик страны [31].

Большое значение для укрепления содружества между учеными Азербайджанской ССР и РСФСР имеет написание совместных трудов. В 1979 г. Сектор археологии и этнографии Института истории АН Азербайджанской ССР участвовал в подготавливаемом Институтом археологии Академии наук СССР издании «Археология СССР» [32, 70]. Совместно с Институтом этнографии АН СССР сектор готовит «Историко-этнографический атлас народов Кавказа», который является частью аналогичного атласа Европы. Этнографами сектора подготовлены все разделы этого атласа по Азербайджану [32, 60].

Тесные связи поддерживает Институт экономики АН Азербайджана с головными институтами АН СССР, научными советами при Президиуме АН СССР, выполняя с ними совместные научно-исследовательские работы.

Институт философии республики сотрудничает с Институтом философии АН СССР, Институтом научного атеизма при ЦК КПСС, Институтом социологии АН СССР, Институтом государства и права АН СССР. Учеными-философами созданы монографические работы, посвященные изучению и освещению философского наследия К. Маркса, Ф. Энгельса и В. И. Ленина, распространению марксизма-ленинизма в Азербайджане, развитию философских мыслей. Опубликованы работы о развитии наций и национальных отношений, формировании материалистического мировоззрения у населения и др.

В 70-е годы исследование проблем тюркологии, азербайджанского языкознания заняли одно из ведущих мест в советской и мировой науке. В этой области Институт языкознания им. Насими АН республики сотрудничает со следующими академическими учреждениями РСФСР: Татарией, Башкирией, Чувашией. Основные научные кадры Кабардино-Балкарии, Кара-Калпакии, Дагестана и других республик выросли в стенах нашего института [5, 153].

В центре внимания ученых-литературоведов находятся вопросы исследования азербайджанской советской литературы, ее национальной формы, социалистического содержания и др. Однако важное место в их исследованиях занимает проблема связей азербайджанской литературы с литературами русской и другими литературами братских народов СССР.

Институт литературы им. Низами АН Азербайджанской ССР вносит свою лепту в создание десятитомной «Истории всемирной литера-

туры», многотомника «Эпосы народов Советского Союза», которые готовит к изданию Институт мировой литературы им. М. Горького АН СССР [5, 155].

Традиционно тесные связи поддерживает Музей истории Азербайджана с такими крупными музеями страны, как Государственный исторический музей, Музей восточной культуры (г. Москва), Государственный Эрмитаж и с другими историческими музеями Российской Федерации [7, 314].

В постановлении ЦК КП Азербайджана от 4 ноября 1981 г. «О мерах по дальнейшему развитию интернациональных связей трудящихся Азербайджана с трудящимися братских советских республик» было указано на необходимость «установить широкие творческие связи с музеями Москвы, Ленинграда, братских союзных республик, взаимный обмен экспонатами, документальными материалами, выставками» [17, 16]. Претворяя в жизнь это решение партии, научные сотрудники Музея литературы им. Низами участвовали в подготовке Всесоюзным музеем им. А. С. Пушкина выставки «Пушкин на Кавказе». Все больше крепнут научные связи музея с Государственным музеем им. М. Горького в Казани [7, 327]. Нужно отметить, что обмен опытом работы, научными публикациями с музеями и научно-исследовательскими учреждениями исторического профиля Москвы, Ленинграда и других городов обогащает научно-просветительскую деятельность музеев, помогает их коллективам более углубленно вести пропаганду в области патриотического и интернационального воспитания трудящихся.

Широко сотрудничество Азербайджанской ССР и РСФСР и в деле подготовки научных кадров. Если в первые годы Советской власти в подготовке кадров главную роль играли научные учреждения Москвы и Ленинграда, то в условиях развитого социализма произошли качественные изменения. Односторонняя помощь более развитых республик менее развитым изжила себя и приняла форму взаимопомощи. Азербайджанская ССР, получая помощь от других братских республик в деле подготовки кадров научных работников по новейшим направлениям науки, в то же время сама оказывает им такое же содействие. Научные учреждения Академии наук республики готовят кадры специалистов для Москвы и Ленинграда, Дагестана и Карачаево-Черкессии, Осетии, Чечено-Ингушетии и других районов РСФСР [5, 23].

Много аспирантов и стажеров-исследователей нашей республики успешно трудятся в научно-исследовательских учреждениях Российской Федерации. На 1 января 1976 г. в крупнейших научных центрах страны проходили стажировку 65 аспирантов и 38 стажеров-исследователей [5, 22]. Примечательно, что уже в 1980 г. в АН Азербайджанской ССР насчитывалось 35 аспирантов и 76 стажеров-исследователей [29, 232].

Большое значение для укрепления содружества между учеными республики и РСФСР имеет посещение научных учреждений АН нашей республики учеными Академии наук СССР.

Например, в 1979 г. Институт физики АН Азербайджанской ССР посетил доктор физико-математических наук А. Л. Эфрос, сотрудник Ленинградского физико-технического института им. Иоффе. Он прочитал цикл лекций в институте и дал научную консультацию [18, 159].

Из Института геологии им. Губкина АН Азербайджанской ССР в мае 1979 г. выехали в Институт геологии и геофизики СО Академии

наук СССР в г. Новосибирск для координации научно-исследовательских работ акад. А. Ализаде и канд. геол.-минерал. наук С. А. Алиев [33, 164].

Подобные встречи ученых способствуют взаимному обмену опытом, знаниями, подготовке совместных публикаций. Результаты совместных разработок внедряются в промышленность и сельское хозяйство. А, как отмечалось на XXX съезде Коммунистической партии Азербайджана, «важные фундаментальные и прикладные исследования, осуществленные в учреждениях Академии наук, способствовали созданию и развитию в республике электронной, микроэлектронной и приборостроительной промышленности... В десятой пятилетке учреждения Академии наук внедрили в народное хозяйство свыше 3000 работ с ожидаемым экономическим эффектом более 345 миллионов рублей» [34, 82]. Эти цифры являются еще одним подтверждением плодотворности сотрудничества ученых Азербайджана с научными деятелями страны. Именно дружба свободных и равноправных народов СССР является одним из важнейших завоеваний развитого социализма, яркой гранью нашего образа жизни. Дружба народов нашей страны — это неиссякаемый источник счастья и благополучия социалистических наций, их всестороннего расцвета и сближения. Совместный труд и взаимная поддержка приносят весомые плоды, умножая богатства многонационального Советского социалистического государства. Результатом совместного труда является совершенствование хозяйственного механизма страны, ускорение научно-технического прогресса, повышение эффективности производства, достижение высоких качественных показателей на всех направлениях трудового фронта. На XXVI съезде КПСС было сказано: «Неуклонно укрепляется братская дружба всех народов нашей многонациональной Родины... С первых лет Советской власти наша экономическая и социальная политика строилась так, чтобы как можно быстрее поднять бывшие национальные окраины России до уровня развития ее центра. И эта задача была успешно решена. Важнейшую роль здесь сыграли тесное сотрудничество всех наций страны и прежде всего — бескорыстная помощь русского народа» [27, 162].

Примечания

- ¹ Ленин В. И. Задачи пролетариата в нашей революции. — Полн. собр. соч., т. 31.
- ² О 60-й годовщине образования Союза Советских Социалистических Республик. Постановление ЦК КПСС. — Баку, 1982.
- ³ Достижения наук в Азербайджане (1920—1960). — Баку, 1960.
- ⁴ Развитие науки в Советском Азербайджане. — Баку, 1967.
- ⁵ Академия наук Азербайджанской ССР. — Баку, 1976.
- ⁶ Великий Октябрь и расцвет науки Советского Азербайджана. — Баку, 1977.
- ⁷ Расцвет науки Советского Азербайджана. — Баку, 1980.
- ⁸ Расцвет азербайджанской науки — торжество ленинской национальной политики. — Баку, 1982.
- ⁹ Советский Азербайджан в братской семье народов СССР. — Баку, 1983.
- ¹⁰ Казанский И. А. Могучий Союз: Пятнадцать документальных рассказов о развитии науки в советских республиках. — М., 1968.
- ¹¹ Гулиев Дж. Б. Под знаменем ленинской национальной политики. — Баку, 1972.
- ¹² Ахмедшина Ф. А. Азербайджан в братском содружестве. — Баку, 1979.
- ¹³ Комаренко Н. В. Дружба и сотрудничество народов СССР. — Киев, 1984.
- ¹⁴ Абдуллаев Г. Повышать эффективность научных исследований. — Коммунист Азербайджана, 1980, № 10.

¹⁵ Абдуллаев Г. Б. Наука Советского Азербайджана. — Коммунист Азербайджана, 1980, № 4.

¹⁶ Алиев К. Возрастание роли науки в развитом социалистическом обществе. — Коммунист Азербайджана, 1981, № 11.

¹⁷ О мерах по дальнейшему развитию интернациональных связей трудящихся Азербайджана с трудящимися братских советских республик: Постановление ЦК КП Азербайджана от 4 ноября 1981 г. — Баку, 1982.

¹⁸ Текущий архив АН АЗССР. Важнейшие достижения за 1979 г.

¹⁹ Там же. Отчеты научных учреждений Отделения физико-технических и математических наук за 1977 г.

²⁰ Там же. Отчеты научных учреждений ОФТМН за 1979 г.

²¹ Бакинский рабочий, 1980, 5 янв.

²² Бакинский рабочий, 1976, 5 июня.

²³ Текущий архив АН АЗССР. Отчет научных учреждений ОХН за 1976—1980 гг.

²⁴ Там же. Отчет о научной деятельности ОХН за 1977 г.

²⁵ Там же. Важнейшие достижения за 1980 г.

²⁶ Там же. Отчет научных учреждений ОХН за 1979 г.

²⁷ Материалы XXVI съезда КПСС. — М., 1981.

²⁸ Баку, 1981, 10 нояб.

²⁹ Текущий архив АН АЗССР. Отчет о деятельности АН АЗССР в 1980 г.

³⁰ Бакинский рабочий, 1984, 1 февр.

³¹ Бакинский рабочий, 1980, 15 ноябр.

³² Текущий архив АН АЗССР. Отчет ООН за 1979 г.

³³ Текущий архив АН АЗССР. Взаимные поездки в 1979—1981 гг.

³⁴ Материалы XXX съезда КП Азербайджана. — Баку, 1981.

М. Н. Зејналова

ИНКИШАФ ЕТМИШ СОСИАЛИЗМ ШЭРАИТИНДЭ АЗЭРБАЙЧАН ССР ВЭ РСФСР ИЛЭ ЕЛМИ ЭМЭКДАШЛЫГ (1976—1980-чи иллэр)

Ичтиман һојатымызын бејналмилләшмәсиндә, Совет республикалары арасында достлук вә эмәкдашлыгы мөһкәмләндирилмәсиндә елми эмәкдашлыг әлағәлери мүнһүм әһәмийјәт кәб едир.

Социалист чәмијјәти инкишафынын мүасир мәрһаләсиндә ССРИ халqlарынын елми эмәкдашлыгынын инкишафына вә дәринләшмәсинә Коммунист партијасы вә Совет дәвләтниннн данми гајғысы итисадијјат вә елми инкишафынын үмуми мәсәләләрини мүнвәфәғијјәтли һәллингә һәлледиҗи амил кими чыхыш едир.

Мәғаләдә Азәрбајҗан ССР илә РСФСР арасында ән мүнһүм елми-техники проблемләрини һәллингә јөнәлдиләп эмәкдашлыгдан вә ики республика алимләринин халг тәсәррүфаты әһәмийјәтинә малик мәсәләләрини, јеринә јетирилмәсинә кәстәрдији бөјүк хидмәтдән бәһс олунур. Бу елми эмәкдашлыг инкишаф етмиш сosisализм шәраитиндә иләзери вә әмәли әһәмийјәт газаныр. Бу, әлкәмини халqlары арасында бејналмиләл әлағәләрини кәләчәк инкишафында вә мөһкәмләндирилмәсиндә ән мүнһүм рол ојнајыр.

Ə. Г. ГАСЫМОВ

ИНКИШАФ ЕТМИШ СОСИАЛИЗМ ДӨВРҮНДƏ НАХЧЫВАН МССР ЗƏҺМƏТКЕШЛƏРИНИН МƏДƏНИ СƏВИЈЛƏСИНІН ЈҮКСƏЛМƏСІ (1971—1980-ЧИ ИЛЛƏР)

Инкишаф етмиш социализм дөвүндə инсанын ихтисас билији, јүксək пешə һазырлығы вə үмүмн мэдəнијјəти кениш ишчи тəбəгəлəринин мүвəффəгijјəтлн əмəји үчүн вачиб шəртə чевриллр. К. У. Черненко јолдашын гejд етдији кимн, «Совет чəмијјəтинин ирəлијə, бəјүк мəгсəдлəримизə дoғру инамлə ирəлилəмəси үчүн һәр јени нəсил тəһсилин вə үмүмн мэдəнијјəтин, пешə һазырлығынын вə вəтəндашлыг фəаллығынын даһа јүксək сəвијјəсинə гəлхмалыдыр. Соснал тəрəггинин гануну, демək олар ки, белəдир» [1, 21].

Коммунист Партијасы вə Совет дөвлəти зəһмəткешлəрин мэдəни сəвијјəсинин јүксəдилмəсинə һəмишə хүсуси диггəт јетирмишлəр. Сов. ИКП XXIV, XXV вə XXVI гурултајлары тəрəфиндэн гəбул едилмиш соснал вə иғтисади програмлардə зəһмəткешлəрин мэдəни сəвијјəсинин дурмадан јүксəдилмəси мəсəлəлəри өзүнүн комплекс əксини тапмышдыр.

Инкишаф етмиш социализм дөвүндə зəһмəткешлəрин мэдəни сəвијјəсинин јүксəдилмəси саһəсиндə мөвчуд тəчрүбəнин өјрəнилмəси вə елми чəһəтдэн үмүмилəшдирилмəси һəм нəзəри, һəм дə əмəли əһəмијјəтə маликдир.

Зəһмəткешлəрин мэдəни сəвијјəсинин јүксəлмəси мəсəлəлəри бир чох əсəрлəрдə өз əксини тапмышдыр [2]. Лакин бу əсəрлəрдə Нахчыван МССР зəһмəткешлəринин мэдəни сəвијјəсинин јүксəлмəси мəсəлəлəринин мүстəгил бир мөвзу кимн тəдгиг етмək гаршыја мəгсəд гојулмамышдыр.

Инкишаф етмиш социализм дөвүндə өлкəмиздə иғтисадијјəтын сүрəтлн инкишафы нəтичəсиндə əһалинин мадди рифаһы јəхшылашмыш, бу дə зəһмəткешлəрин мэдəни сəвијјəсинин јүксəдилмəси үчүн əлвəришли шəраит јаратмышдыр.

Əһалинин мэдəни сəвијјəсинин јүксəлмəсиндə үмүмтəһсил һазырлығы мүһүм јер тутур. Дoғгузунчу бəшилликдə Коммунист Партијасынын бу саһədə ирəли сүрдүјү əн мүһүм вəзифəлəрдэн бири һамылыглə орта тəһсилə кечмəји баша чатдырмагдан ибарəт идисə, артыг онунчу бəшилликдə һамылыглə орта тəһсилин инкишаф етдирилмəси вə тəкмиллəшдирилмəси вəзифəси гаршыја гојулмушдыр.

70-чи иллəрдə Нахчыван Вилəјəт Партија Комитəсинин рəһбəрлији илə тəлим-тəрбијə ишлəринин сəвијјəсини јүксəлтмək, мəктəблəрин мадди-тəдрис базасыны даһа дə мөһкəмлəндирмək, һамылыглə орта тəһсилə кечмək ишини мүвəффəгijјəтлə һəјатə кечирмək мəсəлəлəри рəјон партија, совет тəшкилатлары, халг маариф органларынын ичласларында, маарифјаны шуралардə вəхташыры мұзакирə олуишуш конкрет гəрарлар гəбул едилмишдир.

1971—1980-чи иллəрдə Нахчыван МССР-дə халг маарифинин инкишафына дөвлəт тəрəфиндэн гојулан əсаслы вəсəнтин мигдары хејли артмышдыр. Белə ки, 1966—1970-чи иллəрдə Мухтар республикада халг

маарифинин инкишафына 40,9 милјон манат [4, в. 22—25] əсаслы вəсəнт хəрчлəнмишсə, 1971—1975-чи иллəрдə бу рəгəм 62,2 милјон манат [20, в. 9] 1976—1980-чи иллəрдə исə 85,6 милјон манат [12, в. 17] тəшкил етмишдир.

Дoғгузунчу вə онунчу бəшилликлəрдə Мухтар республикада мəктəб тикинтиси бəјүк вүсəт алмышдыр. Бурадə 24.594 јерлик 37 [3, в. 49], 1966—1970-чи иллə мұғажисэдə тəғрибən 5,5 дəфə чох [22, 322], мəктəб биисы тикилиб истифадəјə верилмишдир. Умүмтəһсил мəктəблəринин əјани вəсəнт вə аваданлыгларлə тəһнизи хејли јəхшылашмышдыр. 1971—1975-чи иллəрдə мəктəблəрə 1120,6, 1976—1980-чи иллəрдə исə 2830,6 манатлыг инвентар вə тəдрис аваданлығы алынмышдыр [5, в. 6, 7; 12, в. 21].

70-чи иллəрдə Нахчыван МССР-дə үмүмтəһсил мəктəблəринин јүксək ихтисаслы педагожи кадрларлə тəмин едилмəси иши хејли јəхшылашмышдыр. 1970-чи илдə үмүмтəһсил мəктəблəриндə 3120, 1980-чи илдə исə 5865 мұəллим кəнч нəслин тəлим-тəрбијəси илə мəшгул олуруду 1980-чи илдə мұəллимлəрин 80 фаизинин али тəһсيلي варды [23, 114; 12, в. 21].

Умүмтəһсил мəктəблəринин гурулушунда дə мүһүм дəјишикликлəр баш вермишдир. Орта мəктəблəрин сајы 1970-чи илдə 73 олдуғу һалдə 1980-чи илдə бу рəгəм 121-дək артмыш, ејни заманда натамам орта мəктəблəрин сајы 85-дэн 67-јə, ибтидаи мəктəблəрин сајы исə 52-дэн 21-дək азалмышдыр [3, в. 49].

Мəктəблəрдə шакирд континкенти хејли артмышдыр. 1970-чи илдə үмүмтəһсил мəктəблəриндə 62,3 мин 1980-чи илдə исə 71,1 мин нəфəр тəһсил алырды. [3, в. 49]. Гызларын тəһсилə чəлб едилмəси иши хејли јəхшылашмышдыр. Белə ки, 1970/71-чи дəрс илиндə үмүмтəһсил мəктəблəринин VIII—X синифлəриндə охујан шакирдлəрин 43,6 фаизини гызлар тəшкил едирдисə, 1980/81-чи дəрс илиндə бу рəгəм 46,3 фаизə чатмышдыр [6, в. 2—6; 12, в. 19 в. 2—6; 12, в. 19].

Тəдгиг едилэн дөврдə Мухтар республика мəктəблəриндə мұəллимлəрин тəркибинин кејфијјəтчə јəхшылашмасы, мəктəблəрин əјани вəсигəлəрлə даһа дə зəнкинлəшмəси, совет педагожи елминин мұтəрəгги метод вə үсулларынын фəннлəрин тəдрисиндə тəтбиг едилмəси, тəлим-тəрбијə просесинин даһа дə јəхшылашмасына имкан вермишдир. 1970/71-чи дəрс илиндə үмүмтəһсил мəктəблəриндə мəнимсəмə сəвијјəси 97,8 фаиз идисə, 1980/81-чи дəрс илиндə бу кəстəричи 99,98 фаизə чатдырылмышдыр [7, в. 2—6; 12, в. 19].

Зəһмəткешлəрин истəһсалатдан ажрылмадан үмүмтəһсил сəвијјəсинин јүксəдилмəсиндə фəһлə вə кəндли мəктəблəри һабелə гијаби мəктəблəр мүһүм рол ојнајырды.

Мухтар республиканын партија, совет, һəмкарлар, комсомол тəшкилатлары, халг маариф органлары өлкəнин габагчыл сəнајə мұəссисəлəринин колхоз вə совхозларынын «һәр бир кəнч əмəкчијə орта тəһсил верəк» девизи илə кенишлənən һэрəкатында фəал иштирак едирдилəр. Ишлəјən кəнчлəрин ахшам үмүмтəһсил мəктəблəриндə тəһсилə чəлб едилмəси иши хејли јəхшылашмышды. 1970-чи илдə фəһлə, кəндли мəктəблəри вə гијаби мəктəблəриндə 3598 нəфəр [22, 113] тəһсил алырдысə, 1980-чи илдə һəмин мəктəблəрдə тəһсил аланларын сајы 5214 нəфəрə чатмышдыр [12, в. 20].

Зəһмəткешлəрин мэдəни сəвијјəсинин јүксəдилмəсиндə техникпешə мəктəблəри мүһүм рол ојнајырды. Халг тəсəррүфатынын ихтисас-

лы кадрларла тәһһизини даһа да җахшылашдырмай үчүн технику-пешә мәктәбләринин шәбәкәси кенишләндирилмиш, онлара шакирд гәбулу хејли артмышдыр. Белә ки, 1970-чи илдә Мухтар республикада ики технику-пешә мәктәбиндә 799 шакирд, 1980-чи илдә исә 8 технику-пешә мәктәбиндә 2053 шакирд тәһсил алырды [13]. 1971—1980-чи илләрдә Мухтар республикада орта тәһсил верән технику-пешә мәктәбләринин дә шәбәкәси кенишләндирилмишдир. 1970-чи илдә бурада бир орта технику-пешә мәктәби вардыса, 1980-чи илдә онларын сајы 5-ә чатмыш, шакирд континкенти 120 нәфәрдән 1569 нәфәрәдәк артмышдыр [13]. Тәкчә 1980-чи илләрдә һәмин мәктәбләрдә 1470 нәфәр орта тәһсилли кәңч фәһлә кадрлары һазырланмышдыр [13].

Үмумијјәтлә, 70-чи илләрдә Мухтар республиканын технику-пешә мәктәбләриндә 9849 нәфәр ихтисаслы фәһлә кадрлар һазырланмышдыр [13].

Доггузунчу вә онунчу бешиллик илләриндә Нахчыван МССР-дә һамылыгла орта тәһсилли һәјата кечирилмәси вә тәкмилләшдирилмәси саһәсиндә газанылмыш наилијјәтләр әһалинин үмумтәһсил сәвијјәсинин әһәмијјәтли дәрәчәдә жүксәлмәсинә имкан вермишдир. Әкәр 1970-чи илдә җашы 10 вә ондан җухары олан әһалинин һәр мин нәфәринә 142 нәфәр орта тәһсилли дүшүрдүсә, 1979-чу илдә исә бу көстәричи 277 нәфәрә чатмышдыр. 1970-чи илдә мәшгулијјәти олан әһалинин һәр мин нәфәринә 231 орта, 277 натамам орта, 179 ибтидан тәһсилли дүшүрдүсә, 1979-чу илдә бу көстәричиләр мұвафиг сурәтдә 424, 217, 120 олмушдур. 1970-чи илдә һәр мин нәфәр фәһләјә 273 орта, 324 натамам орта, 198 ибтидан тәһсилли вә һәр мин нәфәр гуллуғчуа 283 орта, 68 натамам орта, вә 20 ибтидан тәһсилли дүшдүҗү һалда, 1979-чу илдә бу көстәричиләр мұвафиг сурәтдә 498, 262, 140 вә 277, 29,9 олмушдур. Һәр мин нәфәр колхозчуја 1970-чи илдә 146 орта, 351 натамам орта, 269 ибтидан тәһсилли дүшүрдүсә бу көстәричиләр мұвафиг оларағ 1979-чу илдә 415; 301 вә 191 олмушдур [3, в. 49].

Зәһмәткешләрин мәдәни сәвијјәсинин жүксәлдилмәсиндә али вә орта ихтисас мәктәбләри мұһүм рол ојнајыр. 1972-чи илдә В. И. Ленин адына АПИ-нин Нахчыван филиалы мұстәгил институт кими фәалијјәтә башламыш, 1971-чи илдә Политехник техникуму, 1975-чи илдә исә орта ихтисас мусиги мәктәби тәшкил олунмушду. 1980-чи илдә Мухтар республикада бир али мәктәб вә дөрд орта ихтисас мәктәби фәалијјәт көстәрирди [3, в. 29]. 1970-чи илдә һәмин тәһсил мұәссисәләриндә 1,1 мин 1980-чи илдә исә 3,8 мин нәфәр тәһсил алырды [3, в. 29].

1971—1980-чи илләрдә Нахчыван Дөвләт Педагожи Институтунда 3259 нәфәр мұхтәлиф ихтисаслы мұәллим кадрлары һазырланмышдыр [8, в. 7—9; 14, в. 71]. 1970-чи илдә Мухтар республиканын орта ихтисас мәктәбләриндә 414, нәфәр кадр һазырланмышдыса, 1980-чи илдә бу рәгәм 524-ә чатдырылмышдыр [24, 86]. Бу, халғ тәсәррүфатында ишләјән али вә орта ихтисас тәһсилли мұтәхәссисләрин сајынын хејли артмасына сәбәб олмушду. Әкәр, 1970-чи илдә халғ тәсәррүфатында 3159 нәфәр али тәһсилли мұтәхәссис чалышырдыса, 1980-чи илдә онларын сајы 7875 нәфәрә чатмыш вә ја 2,4 дәфә чоһалмышдыр. Бу дөврдә орта ихтисас тәһсилли мұтәхәссисләрин сајы 1,5 дәфә артарағ 7425 нәфәрә чатмышды [3, в. 29]. Нәтичәдә 70-чи илләрдә Мухтар Республикада халғ тәсәррүфатында ишләјән әһалинин тәһсил сәвијјәси хејли артмышдыр. Мәшгулијјәти олан һәр мин нәфәрә 1970-чи илдә 159 али вә натамам али вә орта ихтисас тәһсилли мұтәхәссис дүшүрдүсә, 1979-чу илдә бу

рәгәм 198-ә чатмышдыр. Бу дөврдә мәшгулијјәти олан һәр мин нәфәр фәһләјә дүшән али, натамам али вә орта ихтисас тәһсилләрин сајы 32 нәфәрдән 52 нәфәрә чатмышдыр. Һәр мин нәфәр гуллуғчуја дүшән али, натамам али вә орта ихтисас тәһсиллиләрин сајы 1970-чи илдә 620 нәфәрдән 1979-чу илдә 731 нәфәрәдәк артмышдыр. Һәр мин нәфәр колхозчуја 1970-чи илдә 31, 1979-чу илдә исә 33 али, натамам али вә орта ихтисас тәһсилли дүшүрдү [3, в. 29].

70-чи илләрдә Нахчыван МССР-дә зәһмәткешләрин үмумтәһсил вә ихтисас сәвијјәсинин жүксәлмәси нәтичәсиндә онларын җарадычылығ тәшәббүсү хејли артмыш, сәмәрәләшдирмә вә ихтирачылығ иши даһа да җахшылашмышдыр. Доғгузунчу бешиллијин әввәлиндә Үмумиттифә Ихтирачылар вә Сәмәрәләшдиричиләр Чәмијјәтинин Нахчыван Виләјәт Шурасынын 251 нәфәр үзвү варды [25]. 1980-чи илдә онларын сајы 6267 нәфәрә чатмышдыр [21, в. 5]. 1971—1975-чи илләрдә Нахчыван МССР-дә Сәмәрәләшдиричиләрин вә ихтирачыларын җүздән артығ тәклифи истәһсалата тәтбиг едиләрәк 809 мин манат [25; 9, в. 14—26] 1976—1980-чи илләрдә исә 251 тәклифи истәһсалата тәтбиг едиләрәк 4 милјон 277 мин манат иғтисади сәмәрә вермишдир [21, в. 5].

70-чи илләрдә Мухтар республика зәһмәткешләринин мәдәни сәвијјәсинин жүксәлдилмәсиндә мәдәни-маариф мұәссисәләри мұһүм рол ојнамышдыр. Нахчыван Виләјәт Партија Комитәси Мухтар республикада мәдәни-маариф мұәссисәләринин кенишләндирилмәсинә бөјүк әһәмијјәт верир, онларын фәалијјәтинин җахшылашдырылмасына даим диггәт мәркәзиндә сахлајырды. Нахчыван Виләјәт Партија Комитәсинин «Нахчыван МССР Мәдәнијјәт Назирлијинин иши һағгында» 12 август 1975-чи ил вә Нахчыван МССР Назирләр Советинин «Нахчыван МССР-ин кәнд әһалисинин мәдәнијјәт мұәссисәләри илә тәмин едилмәсинин вәзијјәти вә ону җахшылашдырмағ һағгында» 29 мај 1975-чи ил тарихли [15, в. 29] гәрарлары Мухтар республикада мәдәни-маариф мұәссисәләринин мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәси ишиндә мұһүм рол ојнамышдыр.

1971-1980-чи илләрдә Нахчыван МССР-дә 83 јени клуб мұәссисәси, 51 китабхана тикилиб истифадәјә верилмиш, мәдәни-маариф мұәссисәләринә 2 милјон 877 мин манатлығ аваданлығ вә технику вәсант алынмышдыр [11] 10 илдә бурада 12 күтләви китабхана, 23 клуб мұәссисәси, 2 музей; 58 кино гурғусу, 2 халғ театры тәшкил олунмушдур [3, в. 29]. 1980-чи илдә Мухтар республика зәһмәткешләринә Дөвләт драм театры, 244 күтләви китабхана, 229 клуб мұәссисәси, 4 музей, 189 кино гурғусу, ики халғ театры хидмәт көстәрирди. [3, в. 29]. Бу дөврдә мәдәни-маариф мұәссисәләри ишчиләринин сајы 1,5 дәфә артарағ 1980-чи илдә 3800 нәфәрә чатмышдыр [15, в. 19].

70-чи илләрдә ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә газанылмыш наилијјәтләр, ејни заманда мәдәни-маариф ишинин инкишафы үчүн кениш үфүгләр ачмыш, онларын бүтүн фәалијјәти зәһмәткешләрин идеја-сијаси әмәк, мәнәви вә естетик тәрбијәсинә онларда коммунист дүнјакөрүшүнүн формалашмасына јөнәлдилмишдир. Бу саһәдә мұһазирә тәблиғаты мұһүм рол ојнајырды. 10 илдә клуб мұәссисәләриндә тәшкил олунан мұһазирәләрин сајы, 2 дәфә, о чүмләдән ичтимаи сијаси мөвзуларә һәср олунмуш мұһазирәләрин сајы 2,1 дәфә бу тәдбирләрә чәлб олунанларын сајы исә 2,5 дәфә артмышдыр [15, в. в; 16, в. 9]. Мухтар республикада

Доггузунчу вэ онунчу бешиликлэрдэ Мухтар республикада музее ишинин јахшылашдырылмасына бөјүк диггет јетирилмишдир. Бу иллэрдэ музейлэрин кениш шөбөкәси јарадымыш оиларын фәалијјәти хејли јахы ылашдырылмышдыр. 1980-чи илдэ Ордубад, Чулфа вэ Илич рајонларында тарих-дијаршүнаслыг музейлэри тәшкил едилмишдир. Зәһмәт-кешләрэ көстәрилән хидмәтин јахшылашмасы нәтијәсиндә 10 илдә музее кәләнлэрин саяы 3,3 дәфә артмышдыр [3, в. 29].

Зөһмәкешләр арасында элми биликләрнн тәблиғи, габагчыл тәчрү-
бәннн јајылмасында мүнүм васитәләрдән бири дә кинодур.

70-чи иллэрдэ Мухтар республикада зəһмəткешлэрин естетик тэр-
бијэсиндэ мүнүм рол ојнајан бəдии ɵзфəалијјэт иши хејли јахшылаш-
мышдыр. 1970-чи илдэ дɵвлэт клуб мүнэссэлэриндэ 2245 нэфэр үзвү
олан 277 бəдии ɵзфəалијјэт коллективи вар идисэ, 1980-чи илдэ онларын
сајы мүнəфиг олараг 17738 вэ 1081-э чатдырылмышдыр. 1980-чи илдэ
бəдии ɵзфəалијјэт коллективлэри тэрəфиндэн 4585 концерт вэ тамаша
кестэрилмишдир [16, в. 2—3].

1971—1980-чи илләрдә халг университетлары идеоложи вә естетик тәрбијә сәһәсиндә күтләви аудиторија, сәмәрәли тәблиғат вә тәшвиғат трибунасы, зәнкин билик вә габагчыл тәчрүбә мәктәби кими зәһмәткешләрин мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәсиндә мүһүм рол ојнајырды. 1980-чи илдә Мухтар республикада 4975 нәфәр динләјичиси олан 48 халг университети фәалијјәт көстәрмишдир. Һалбуки, 1970-чи илдә бурада чәми 1037 нәфәр динләјичиси олан 18 халг университети вар иди [19, в. 5, 15].

22

Елми-техники тәрәгги эсасында истексал вә идарәетмә просесләрини мүрәккәбләшмәси зәһмәткешләрин игтисади биликләрини даһа да дәринләшдирмәји тәләб едирди. Бу ишдә игтисади тәһсил мәктәпләри мүһүм васитә иди. 70-чи илләрдә мухтар республикада игтисади тәһсил мәктәпләринин шәбәкәси хејли кенишләнмишдир. Белә ки, 1970-чи илдә бурада 807 нәфәр динләјичини әһатә едән 65 игтисади мәктәб фәалијјәт кәстәрмишсә, 1980-чи илдә бу мәктәпләрин сајы 568-ә, онларда тәһсил алаңларын сајы исә 16399 нәфәрә чатиышдыр [19, в. 12].

Зәһмәткешләрнең мәдәни сәвиҗяһе юкка чыгарылган Коммунист Партиясының вә Совет дәүләтенең сијасәтинең әсәс мәсәләлериндән бири олмуш вә оларга галыр. «Умумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсәс истиғамәтләри һаггында» Сов.ИКП МК пленумунун гәрарында гејд олунмушду: «...халгын тәһсиленин вә мәдәнијјәтинин жүксәдилмәси өлкәнин-идеја-сијаси, иғтисади вә мудафиә потенциалыны һәр васитә илә мөһкәмләндирмәк, социалист демократиясыны инкишаф етдирмәк, совет чәмијјәтинин коммунизмә доғру мувәффәгијјәтлә ирәлиләмәсини тәмин етмәк үчүн чоҳ мүһүм шәртдир [1, 36—37]. Сов.ИКП МК-нын ијун (1983-чү ил), феврал вә апрел (1984-чү ил) Пленумларынын бу саһәдә гаршыја гојдуғу вәзифәләрин һәјата кечирилмәси зәһмәткешләрнең мәдәни сәвиҗяһе юкка чыгарылган саһәсиндә јени мәрһәлә олачагдыр.

¹ Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси Пленумунун материаллары, 10 апрел 1984-чү ил.—
Бакы, 1984.

² А. М. Эльдаров. Рост рабочего класса Азербайджана на этапе развитого социализма.—Баку, 1978; *Мehdизаде М. вэ б.* Азербайджанда халг маарифинин сур'этли инкишафы.—Баку, 1980; *Халыгов М. Ю.* Подготовка квалифицированных кадров для народного хозяйства Азербайджанской ССР (1965—1975 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук.—Баку, 1981; *Е. Н. Гади́рова.* Азербайжан гадыналарь коммунизмдин фəал гурчуларыдыр (1966—1980-чи иллэр).—Баку, 1982; *Гаффаров Т. Б.* Повышение материального благосостояния и культурного уровня сельских труженников Азербайджанской ССР (1971—1975 гг.). Автореф. дис... канд. ист. наук.—Баку, 1982.

3 Азәрбајҹан ССР Тарих Институтунун Еями архиви, ф. 1, с. 17, иш: 8065.
4 Нахичиван Виләјәт Партия Комитәсинин архиви, ф. 5, с. 14, иш 114.

⁴ Нахчыван Вилајет Партија Комитәсинин архиви, ф. 5, с. 14, иш 114.

⁵ Женә орада, ф. 1, с. 2, иш 56.

⁶ Јенә орада, ф. 1, с. 95, иш 26.

⁸ Јенә орада, ф. 1, с. 1, иш. 1196:

⁹ Јенә орада, ф. 1, с. 1, иш. 63:

¹⁰ Нахчыван МССР Мәркәз Дөвләт архиви, ф. 589, с. 8, иш 26.

¹¹ Јенә орада, ф. 2, с. 18, иш 63, в 45; ф. 613, с. 13, иш. 1187, в. 55.

¹² Нахчыван МССР Маариф Назирлигинин чари архиви. Коллекциясын 1981-чи ил материаллары.

¹³ Азербайжан ССР Назирләр Совети јанында Республика Техники-Пенә тәһсил комитәсинин чарл архивл. План шөбәсинин материаллары. 1970—1980-чи ил һесабатлары, в. 15, 25, 27, 34. (һесаблама мүүллифиндир).

¹⁴ Ј. Мәммәдәлијев адына Нахчыван Дөвләт Педагожи институтунун чарл архивл. Тәдрис һиссәсинин материаллары. 1976—1981-чи илләр.

¹⁵ Нахчыван МССР Мәдәнијәт Назирлијинин чарл архивл. Коллекцијанын 1981-чи ил материаллары.

¹⁶ Јенә орада. Клуб мүәссисәләринин һесабатлары. 1970—1980-чи илләр.

¹⁷ Јенә орада. Кутләви китабханаларын һесабатлары. 1970—1980-чи илләр.

¹⁸ Нах. МССР Дөвләт Кинематографија Комитәсинин чарл архивл. 1981-чи ил һесабатлары.

¹⁹ Нахчыван Виләјәт Сийәси Мәариф евинин чарл архивл. 1970—1980-чи илләр үчүн статистик мәлүматлар.

²⁰ Нахчыван Виләјәт Ымкарлар Иттифақлары Шурасынын архивл. ф. 1, с. 1, иш. 93.

²¹ УИСЧ Нахчыван Виләјәт шурасынын чарл архивл. 1971—1980-чи илләр үчүн һесабатлар.

²² Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР/Юбил. к стат. ежегодник. — Баку, 1982.

²³ 1970-чи илдә Нахчыван МССР-ни халг тәсәррүфаты, статистик мәчмүә. Баку, 1972.

²⁴ Нахчыван МССР халг тәсәррүфатынын ишкисафы. Статистик мәчмүә, Нахчыван 1981.

²⁵ Т. Б. Гаффаров. Дальнейшее развитие культурного шефства города над деревней в девятой пятилетке. — Изв. АН АзССР. Сер: истории, философии и права, 1981, № 2.

²⁶ Шәрг җаһысы 31 декабр, 1976-чы ил.

²⁷ Шәрг җаһысы 21 феврал, 1976-чы ил.

А. Г. Гасымов

ПОВЫШЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО УРОВНЯ ТРУДЯЩИХСЯ НАХИЧЕВАНСКОЙ АССР В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛИЗМА (1971—1980 гг.)

Статья посвящена основным направлениям повышения культурного уровня трудящихся Нахичеванской АССР.

70-е годы явились для Нахичеванской АССР годами укрепления материально-технической базы, совершенствования системы культурно-просветительных учреждений и школ, что способствовало дальнейшему повышению идейно-политического уровня их работы. В результате значительно возрос культурный уровень трудящихся автономной республики.

АЗӘРБАЈҶАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә və һуғуғ серијасы, 1985, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1985, № 2

Г. Ю. НАМАЗОВ

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РАБОЧИХ СОВХОЗОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В ПЕРИОД УПРОЧЕНИЯ И РАЗВИТИЯ СОЦИАЛИЗМА (1951—1958)

В исследуемый период общественно-политическая активность рабочего класса, в том числе его аграрного отряда, вылилась во множество форм участия рабочих в решении экономических, социально-политических и культурных задач, в управлении производством.

Значительный рост совхозного производства в 1951—1958 гг. неуклонно повышал роль партийных, профсоюзных и комсомольских организаций в борьбе за подъем совхозного производства, повышение производительности труда и снижение себестоимости продукции. Решение этих задач во многом зависело от того, как возрастает не только трудовая, но общественно-политическая активность рабочих совхозов.

В исторической литературе по истории рабочего класса Азербайджанской ССР в 1951—1958 гг. не исследована общественно-политическая деятельность рабочих совхозов республики. По данному вопросу нет даже ни одной газетной статьи. Автор ставит перед собой цель по мере возможности восполнить этот пробел и на основе конкретного фактического материала вкратце осветить развитие общественно-политической деятельности совхозных рабочих Азербайджанской ССР в изучаемый период. Он не претендует на охват всех аспектов затрагиваемой проблемы, ибо в одной журнальной статье это сделать невозможно.

Большое значение для роста и усиления роли рабочих в общественно-политической жизни страны имеет их удельный вес в социальном составе Коммунистической партии Советского Союза, в рядах ее республиканских организаций.

В рассматриваемые годы удельный вес рабочих в составе партийной организации республики не достиг довоенного уровня, хотя абсолютное число их непрерывно возрастало. Так, численность рабочих-коммунистов составляла в 1950 г. 32220 чел. (29,7%), в 1955 г. — 34731/чел. (29%), а в 1958 г. — 41002 чел. (29,8%) [1, 27].

XX съезд КПСС обязал партийные организации «усилить заботу об индивидуальном отборе в партию передовых людей, прежде всего из числа рабочих и колхозников» [2, 425].

В свете решений съезда партийные организации усилили и улучшили работу по вовлечению лучших представителей рабочего класса в партию. Удельный вес рабочих среди кандидатов в члены КПСС в Азербайджане возрос с 25,2% в 1955 г. до 39,4% в 1958 г. [1, 124], т. е. на 14,2%. XXII съезд Коммунистической партии Азербайджана подвел итоги работы по приему в партию и отметил укрепление рабочего ядра партийной организации республики [3, 100].

Подавляющее большинство коммунистов было занято в материальном производстве. Это наглядно видно на примере совхозов республики, где число коммунистов увеличивалось с 927 в 1950 г. до 1022 в

1955 г. и до 1225 чел. в 1958 г. [1, 69, 70, 75]. В начале 1955 г. в мясо-молочном совхозе Куба-Халилли на учете партийной организации состоял 31 чел., большинство из них было занято в животноводстве и растениеводстве [4]. Из 20 коммунистов совхоза «28 Апреля» 14 чел. работали на животноводческих и овцеводческих фермах [5]. Рабочие-коммунисты в совхозах показывали замечательные образцы коммунистического отношения к труду, служили примером организованности, дисциплинированности, трудового героизма в борьбе за подъем социалистического сельского хозяйства. Они выполняли значительную часть низовой партийной работы, избирались членами и кандидатами в члены райкомов партии, делегатами районных партийных конференций и партийных съездов. Передовой комбайнер зерноводческого совхоза им. Орджоникидзе Д. Асланов в 1958 г. был избран делегатом XXII съезда Компартии Азербайджана [6].

Одной из массовых общественных организаций является комсомол. Он всегда был и остается неизменным боевым помощником КПСС в решении всех вопросов государственного, хозяйственного и культурного строительства. Одновременно он является и мощным резервом пополнения рядов Коммунистической партии.

Одним из многочисленных и боевых республиканских отрядов ВЛКСМ является комсомол Азербайджана. В начале 50-х годов в работе комсомола республики имели место определенные трудности и недостатки. Они, в частности, выражались в недостаточном росте рабочего ядра в рядах комсомола. Если удельный вес рабочих в комсомоле Азербайджана в 1949 г. составлял 16,8%, то в 1954 г. он сократился до 10,8% [7].

XX съезд КПСС постановил улучшить партийное руководство комсомолом [8, 113—114]. Руководствуясь этим решением, комсомольская организация Азербайджана больше внимания стала уделять вовлечению в ряды ВЛКСМ лучших представителей молодежи, в частности из среды рабочих. Если в 1955 г. рабочие в числе принятых в комсомол составляли 10,7%, то к концу 1957 г. их удельный вес возрос до 18,2% [7, 177]. В итоге удельный вес рабочих в составе ЛКСМ республики увеличился с 16,9% к началу 1956 г. [9] до 18,8% на 1 января 1959 г. [10]. В 1958 г. число рабочих-комсомольцев в совхозах республики достигло 3469 чел. [11, 17] против 2000 чел. в 1951 г. [12].

Всю свою работу по воспитанию молодежи в духе коммунизма, вовлечению ее в практическое строительство нового общества, комсомол проводил в жизнь посредством первичных комсомольских организаций. В 1958 г. ЛКСМ Азербайджана насчитывал 7553 первичных организаций, из них 1361 была на промышленных предприятиях, транспорте и в строительстве, 1468 — в колхозах, 92 — на машинно-тракторных станциях [13], 71 — в совхозах [11, 50] против 60 в 1951 г. [12].

Комсомольцы и молодежь составляли огромную силу в совхозном производстве. Так, в 1954 г. в животноводческом совхозе им. С. М. Кирова насчитывалось 53 комсомольца, из коих 43 чел. трудились в различных отраслях хозяйства. Благодаря самоотверженному труду комсомольцев и молодежи план заготовки грубого корма и закладки силоса для скота по совхозу был выполнен на 15 дней раньше, чем в 1953 г. За высокие показатели в увеличении надоя молока с каждой коровы 3 комсомолки были удостоены Почетной грамоты Лачинского

райкома комсомола и завоевали право быть участниками Всесоюзной сельскохозяйственной выставки [14].

Горячее стремление молодежи помочь подъему сельского хозяйства воплотилось в славные трудовые подвиги молодых рабочих. За большие достижения в борьбе за повышение производительности труда в виноградарстве комсомольцы Энвер Ибрагимов и Сона Мамедова из совхоза «Азербайджан» были удостоены Почетного звания Героя Социалистического Труда. Многие комсомольцы и молодежь совхоза были награждены орденами и медалями СССР. Комсомолец Г. Садыгов собрал с каждого гектара прикрепленного ему участка 155 ц винограда против 100 по плану [15]. Звено, возглавляемое комсомолкой Э. Мирзабековой из совхоза № 2 Кубинского района, в 1953 г. собрало 80 ц плодов с каждого гектара вместо 55 по норме [16].

На всех этапах истории развития нашей страны Коммунистическая партия уделяла большое внимание деятельности Советов — политической основы СССР, могучего орудия социалистического строительства. На апрельском (1984 г.) Пленуме ЦК партии Советы названы органами подлинного народовластия, выражающими интересы и коллективный опыт масс [17].

В период упрочения и развития социализма Коммунистическая партия по-прежнему заботилась о том, чтобы главные позиции в этих государственных органах занимали представители рабочего класса. XX съезд КПСС обратил внимание на необходимость оживления работы Советов депутатов трудящихся. Конкретной программой ликвидации недостатков в деятельности Советов и определения их задач в новых условиях явилось постановление ЦК КПСС от 22 января 1957 г. «Об улучшении деятельности Советов депутатов трудящихся и усилении их связей с массами». В этом постановлении было обращено внимание на необходимость повышения роли рабочей прослойки в Советах [18, 482].

В результате осуществления необходимых мер значительно повысилась роль Советов в хозяйственном и культурном строительстве, в деле коммунистического воспитания трудящихся, постоянно увеличивалось представительство рабочих в Советах снизу доверху. Так, удельный вес рабочих депутатов Верховного Совета Азербайджанской ССР возрос с 12,9% в 1955 г. до 20,9% в 1959 г. Если в составе депутатов всех местных Советов Азербайджанской ССР удельный вес рабочих составил в марте 1957 г. 7,1%, то в марте 1959 г. он достиг 12,2% [19, 166].

На основе демократической избирательной системы в состав Советов избирались лучшие представители народа. Депутатами становились и передовые люди совхозного производства Азербайджана. Например, в 1958 г. депутатом Верховного Совета СССР была избрана звеньевая совхоза им. С. М. Кирова Ленкоранского района Ханымгыз Магеррамали кызы Кадырова [20; 21]. Дважды депутатом Верховного Совета Азербайджанской ССР избирался бригадир садоводческой бригады совхоза им. М. Азизбекова Шамхорского района Алигузу Мухтар оглы Абдуллаев [22]. Многие передовики совхозного производства избирались депутатами местных Советов.

Участвуя в работе Советов, рабочие-депутаты приобретали опыт управления государством. Они успешно выполняли депутатские обязанности. Главное отличие народных избранников от профессиональных парламентариев, писал В. И. Ленин, в том, что они «должны сами работать, сами исполнять свои законы, сами проверять то, что получает»

ся в жизни, сами отвечать непосредственно перед своими избирателями» [23, 48].

Важную роль в деятельности Советов играли постоянные комиссии. Серьезную работу в них выполняли рабочие-депутаты. На 1 января 1959 г. число постоянных комиссий всех местных Советов Азербайджанской ССР составляло 5168, в состав которых вошли 20168 депутатов. В том же году в работе постоянных комиссий участвовали 17148 активистов [24].

С ростом населения и повышением нормы представительства на выборах непрерывно увеличивалось число депутатов местных Советов, что способствовало широкому вовлечению трудящихся в государственное управление. Число депутатов местных Советов возросло с 23348 чел. в 1948 г. [25, 62] до 33120 чел. в 1959 г. [26, 32].

Представители рабочего класса принимали активное участие в деятельности народных судов. В 1954 г. удельный вес рабочих среди народных заседателей по Азербайджанской ССР равнялся 19% [27].

Усиление роли рабочего класса в общественно-политической жизни республики нашло свое выражение также в участии рабочих в работе самостоятельных общественных организаций. Большую роль в борьбе с антиобщественными явлениями играли бригады содействия милиции. К началу 1957 г. в их составе в Азербайджане насчитывалось 2126 чел., в том числе рабочих совхозов, против 1428 человек в 1956 г. [28, 243—244].

Ведущая роль в вовлечении рабочих в управление производством принадлежит профсоюзам — самой массовой организации трудящихся. Неуклонно возрастало значение профсоюзов как школы управления, хозяйствования, школы коммунизма, усиливалось их влияние на экономическую, социально-политическую и духовную жизнь общества. Однако к началу 60-х годов в Азербайджане, как и по всей стране, в деятельности профсоюзов имели место существенные недостатки. В оживлении работы профсоюзов, повышении их роли в государственном, хозяйственном и культурном строительстве большую роль сыграл XX съезд КПСС. Декабрьский (1957 г.) Пленум ЦК КПСС принял постановление «О работе профессиональных союзов СССР», в котором дал указание усилить их деятельность по привлечению трудящихся к управлению производством, еще выше поднять творческую инициативу и активность трудящихся масс, еще теснее сплачивать их вокруг партии [8, 303].

Осуществляя решения XX съезда КПСС и Пленума ЦК партии, XXII съезд партийной организации Азербайджана обязал коммунистов республики улучшить руководство работой профсоюзов. Съезд рекомендовал профсоюзам усилить воспитательную работу среди трудящихся, повысить их роль в управлении производством, в улучшении культурно-бытовых условий рабочих и служащих [29].

Претворение в жизнь решений Коммунистической партии помогло улучшить работу профсоюзов, расширить их связи с трудящимися массами. Если к началу 1951 г. профсоюзы Азербайджана объединяли 485 тыс. рабочих и служащих, или 90% всех работающих [30], то к началу 1958 г. в их рядах насчитывалось 635 тыс. чел., или 93,5% общего числа работников [31, 376]. К этому времени в профсоюзе рабочих и служащих сельского хозяйства и заготовок республики состояло 53479 чел. [32], куда входили и работники совхозов.

В исследуемые годы существовало много организационных форм

привлечения трудящихся к управлению народным хозяйством через профсоюзы. Являясь важной формой широкого привлечения рабочего класса к управлению производством, производственные совещания вовлекали рабочих и служащих в активную борьбу с недостатками и трудностями хозяйственного и культурного строительства, способствовали пропаганде и внедрению передовых методов труда и т. д. В 1957 г. по линии профсоюза рабочих и служащих сельского хозяйства и заготовок Азербайджана были проведены 3282 производственных совещания, на которых выдвинуто 4700 предложений, из коих 3954 выполнены [32, 9]. В то время как в 1955 г. таких предложений было осуществлено 2254 [33].

В целях оживления деятельности производственных совещаний декабрьский (1957 г.) Пленум ЦК КПСС вынес решение о превращении их в постоянно действующие. 9 июля 1958 г. Совет Министров СССР и ВЦСПС утвердили Положение о постоянно действующем производственном совещании (ПДПС). Постоянно действующие производственные совещания наделялись большими правами и обязанностями в решении важнейших вопросов в деле организации и управления народным хозяйством. К концу 1958 г. на промышленных предприятиях, стройках, совхозах и МТС Азербайджана было организовано 792 постоянно действующих производственных совещания, в работе которых принимали участие 100 тыс. рабочих и служащих. Ими было внесено до 12 тыс. предложений [34].

Действенной формой развития общественной и трудовой активности рабочих, их конкретного участия в управлении производством и контроля за деятельностью администрации служили коллективные договоры. В 1957 г. на предприятиях и совхозах, обслуживаемых профсоюзом рабочих и служащих сельского хозяйства и заготовок Азербайджана, были заключены 164 коллективных договора, в том числе в совхозах — 68 [32, 10] против 57 в 1954 г. [35].

В нередких случаях руководители ряда хозяйственных и профсоюзных организаций формально относились к проведению массовой проверки старых и заключению новых коллективных договоров. В результате ряд совхозов не выполнял свои обязательства по повышению урожайности сельскохозяйственных культур, продуктивности животноводства и росту производительности труда.

Рабочие приобретали навыки управления производством также активным участием в работе товарищеских судов. В товарищеских судах были широко представлены рабочие. Они оказывали большую помощь хозяйственным организациям в деле воспитания рабочих и служащих в духе сознательного соблюдения трудовой дисциплины и высокой ответственности за выполнение порученного дела.

Таким образом, период упрочения и развития социалистического общества ознаменовался ростом общественно-политической активности всего советского народа, в том числе совхозного отряда рабочего класса Азербайджана.

Примечания

¹ Коммунистическая партия Азербайджана в цифрах./Стат. сб. Баку, 1970.

² XX съезд Коммунистической партии Советского Союза/Стеногр. отчет. — М., 1956 г. II.

³ Отчетный доклад Центрального Комитета Коммунистической партии Азербайджана XXII съезду Компартии Азербайджана. — Баку, 1958.

⁴ Ени Исмаиллы, 1956, 28 апр.

- ⁵ Ени Евлах, 1955, 2 нояб.
⁶ Соп. сельское хоз-во Азербайджана, 1958, 30 янв.
⁷ ПААФ ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 158, оп. 23, д. 234, лл. 175—176 (подсчитано авт.).
⁸ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — М., 1971, т. 7.
⁹ ПААФ ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 158, оп. 42, д. 186, л. 3.
¹⁰ Там же, оп. 48, д. 122, л. 3.
¹¹ Комсомол Азербайджана в цифрах/Стат. сб. — Баку, 1975.
¹² Коммунист, 1951, 7 сент.
¹³ ПААФ ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 158, оп. 42, д. 188, л. 5.
¹⁴ Совет Кюрдстаны, 1954, 26 сент.
¹⁵ Сталин байрагы, 1952, 10 янв.
¹⁶ Гызыл Губа, 1953, 29 окт.
¹⁷ Материалы Пленума ЦК КПСС, 10 апр. 1984 г. — М., 1984.
¹⁸ КПСС о работе Советов. — М., 1959.
¹⁹ Гурбанов Б. С. Рабочий класс Азербайджана на пути к развитому социализму (1945—1958 гг.). — Баку, 1982.
²⁰ Бакинский рабочий, 1958, 14 февр.
²¹ Ленинчи, 1958, 7 февр.
²² Бакинский рабочий, 1959, 17 февр.
²³ Ленин В. И. Государство и революция. — Полн. собр. соч., т. 33.
²⁴ Текущий архив Президиума Верховного Совета АзССР. Сводный стат. отчет о депутатах, постоянных комиссиях и созыве сессий Советов депутатов трудящихся за 1959 г.
²⁵ Кадырова Н. Г. Государственная и общественная деятельность рабочего класса Азербайджана (1946—1975 гг.). — Баку, 1979.
²⁶ Состав депутатов Верховных Советов союзных, автономных республик и местных Советов депутатов трудящихся 1959 года/Стат. сб. — М., 1959.
²⁷ Текущий архив Президиума Верховного Совета АзССР. Стат. отчет о составе избранных народных заседателей.
²⁸ ПААФ ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 1, оп. 327, д. 12, лл. 243—244.
²⁹ Бакинский рабочий, 1958, 5 февр.
³⁰ ЦГАОР АзССР, ф. 1114, оп. 5, д. 123, л. 35.
³¹ Гусейнов К. А., Найдель М. И. Очерки истории профдвижения в Азербайджане. — Баку, 1966 (подсчитано авт.).
³² ЦГАОР АзССР, ф. 1114, оп. 5, д. 170, л. 35.
³³ Там же, д. 1193, л. 8.
³⁴ Бакинский рабочий, 1959, 11 марта.
³⁵ ЦГАОР АзССР, ф. 1114, оп. 5, д. 1193, л. 7.

Г. Г. Намазов

СОЦИАЛИЗМИН МӨҢКЭМЛЭНДИРИЛМƏСИ ВƏ ИНКИШАФЫ ДӨВРҮНДƏ АЗƏРБАЙҶАН ССР СОВХОЗ ФƏҢЛƏЛƏРИНИН ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ФƏАЛИЈЈƏТИ (1951—1958-чи иллэр)

1951—1958-чи иллəрдə совхоз истəһсалынын хəјли инкишаф етмəси партија, комсомол, хəмкарлар иттифагы тəшкилатларынын вə Советларин ролуну даһа да артырмышды. Совхоз истəһсалыны инкишаф етдирмəк, əмəк мəһсулдарлыгыны јүксəлтмəк вə мəһсулун маја дəјарини ашагы салмаг үғрунда мұбаризəнин мұвəфғəгijјəти нəинки фəһлəлəрин əмəк фəаллығындан, хəм дə ичтимай-сијаси фəаллығындан асылы иди. Совхоз фəһлəлəринин Сов.ИКП вə УИЛККИ сыралагына гəбул илдəн-илə артмыш, Советлəрə сечилмиш депутатларын тəркибиндə онларын сајы чоһалмыш, хəмкарлар иттифагынын вə дикəр ичтимай тəшкилатларын фəалијјəтиндə иштиракы даһа да кұчлənмишди. Фəһлəлəр истəһсалат мұшавирлəри, мұштəрəк мұгавилəлəрин бағланмасы кампанијасы, јолдашлыг мəһкəмэлəри, социализм јарышы вə с. илə совхоз истəһсалынын идарə едилмəсинə кəниш чəлб олунурдулар.

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХƏБƏРЛƏРИ
 Тарих, фəлсəфə вə југуг сєријасы, 1985, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
 Серия истории, философии и права, 1985, № 2

Н. З. МƏММƏДОВ

АЗƏРБАЙҶАН МƏРКƏЗИ ИЧРАИЈЈƏ КОМИТƏСИНИН ЈАРАДЫЛМАСЫ, ОНУН ТƏШКИЛАТ ГУРУЛУШУ ВƏ ФУНКСИЈАЛАРЫ

Совет дəвлəт механизми вə сијаси гурулушу тарихинин арашды-рылмасы тарихчилəрин, југугшұнасларын, сєсиологларын, иғтисадчыларын вə башга мұтəхəссислəрин өјрəнмəк истəдиклəри əсəс тəдғигат саһлəриндəн биридир. Совет хакимијјəтинин али органынын формалашмасы вə инкишаф фəалијјəтинин өјрəнилмəsi истəр нəзəри, истəр-сə дə практики саһдə бөјүк идеја-сијаси вə актуал əһəмијјəт кəсб едир.

ССРИ тəшкил едилмəсинин 60 иллији илə əлагəдар Сов.ИКП МК-нын гəрарында дəјилир: «Социализми демократијанын кұчлұ, нұфузлұ, халгын там етимад кəстəрдији дəвлəт хакимијјəти олмандан тəсəввүр етмəк мұмкүн дəјилдир. Совет дəвлəти зəһмəткешлəрин өзлəри тəрəфиндəн гурулан вə хəјата кечирилən, онларын хəјати мəнафəји ифадə вə мұдафиə едən хакимијјəтидир...»¹.

АзəрбайҶан Мəркəзи Ичрайјə Комитəsi јарандыгы кұндəн респуб-ликада дəвлəт хакимијјəтинин али органы кими чыхыш етмиш, фəһлəлəлəрлə кəндлилəрин иттифагыны, јерли хакимијјəт органлары олан Советларин мəһкəмлəндирилмəсини тəмин етмишдир. Бурадан да ајдын олур ки, Үмүмтиттифаг мигјасында олдуғу кими АзəрбайҶан ССР-дə Мəркəзи Ичрайјə Комитəсинин нəһəнк ролу ичтимай-иғтисади вə сијаси хəјатын бүтүн саһлəриндə өзүнү габарыг шəкилдə кəстəрмиш, јени иғтисади сијасəт вə пролетариат диктатурасы дөврүндə республикада социализм гурмага даир бөјүк Ленин идејаларынын парлаг ифадəчиси олмушдур.

АзəрбайҶан МИК-ин рол вə фəалијјəтинин өјрəнилмəсинин əһəмиј-јəтли чəһəти вə елми марағы бир дə ондан ибарəтдир ки, дəвлəт апаратында билаваситə иштирак едən В. И. Ленин онун хазырланмасында, тəкмиллəшдирилмəсиндə вə идарə едилмəсиндə өз гijмəтли мəслəһəт вə кəсəришлəрини вермиш, ону пролетариатын арзу етдији бир хакимиј-јəт органына чевирмəк үчүн бөјүк иш кəрмүшдүр.

В. И. Ленин өлкəнин сијаси вə тəсəррүфат хəјатында Совет дəвлəт апаратынын бөјүк ролуну кəстəрəрəк јазырды ки, биз «апаратысыз» чоһдан мəһв ола билəрдик. В. И. Ленин изаһ едирди ки, дəвлəт апараты Совет хакимијјəтинин дүшмəнлəринə гаршы синфи мұбаризэдə фəһлə синфинин əсəс силаһыдыр. В. И. Ленин јазырды: «Дəвлəт хакимијјəти... пролетариата хəм истисмарчыларын мұгавимəтини гурмаг үчүн, хəм дə социалист тəсəррүфатыны «саһманламаг» ишиндə кениш əһали күтлəсинə... рəһбэрлик етмəк үчүн лазымдыр»². Дəвлəт апараты васитəсилə əсəс тəдбирлəр хəјата кечирилир, фəһлə-кəндли иттифагы мəһкəмлəндирилир, зəһмəткешлəрин арзулары јеринə јетирилир, социализм гуручулуғу ишиндə бөјүк мұвəфғəгijјəтлəр газанылыр, кениш мигјасда мəдəни-тəрбијə иши адамларын социализм вə коммунизм руһунда тəрбијə едилмəsi, капитализм галыгларынын мəһв едилмəsi, хəртəрəфли инкишаф етмиш адамларын тəрбијəлəндирилмəsi вə и. а. тəмин едилир.

В. И. Ленин белә бир нәтиҗә кәлмишдир ки, дәвләт һакимијјәти органлары ганунверичилик вә идарәчилик принципләри әсасында гурул-малыдыр. В. И. Ленин Совет дәвләт апаратынын әсас принципләрини дәвләтин идарә едилмәсиндә халгын иштиракында, демократик мәркәзијјәтдә, милләтләрин бәрабәрлијиндә, социалист ганунчулуғунда, кадрларын сечилмәси вә тәрбијәләндирилмәсиндә, социалист планлашдырыл-масы вә учотунда көрүрдү³.

Беләликлә, јухарыда көстәриләнләрдән ајдын олур ки, республика-да дәвләт-тәсәррүфат вә социал-мәдәни гуручулуғун һәјата кечирилмә-синдә Азәрбајҗан МИК-ин рол вә фәалијјәтинин, онун кечдији инкишаф јолунун вә тарихи мәрһәләләрин өјрәнилмәсинин чох бөјүк әмәли, сија-си вә тәрбијәви әһәмийјәти вардыр. Зира Азәрбајҗан МИК-ин тарихи пролетариат диктатурасынын вә социалист дәвләтинин, Совет демокра-тијасынын, Коммунист Партијасынын һәјата кечирдији әзәмәтли ишлә-рин тарихидир.

Доғрудур, республикада пролетариат диктатурасынын һәјата кечир-дији гуручулуғ тәдбирләриндә социалист дәвләтинин ролуну ишыглан-дыран бир сыра әсәрләр, мәгаләләр, диссертација вә монографијалар вардыр⁴. Лакин һәмин әсәрләрдә Азәрбајҗан МИК-ин ролуну вә фәалиј-јәтинин көстәрән материаллар ја аздыр, ја да јох дәрәҗәсиндәдир. Кон-крет десәк һәлә индијә гәдәр республика тарих әдәбијјатында Азәрбај-җан МИК-ин ролуну әкс етдирән мүстәгил тәдгигат әсәри, һәтта бир мә-галә белә јохдур. Буна көрә дә мүәллиф проблем үзәриндә тәдгигат ах-тарышлары апараркән, шүбһәсиз бир сыра чәтинликләрә раст кәлмиш-дир.

Азәрбајҗан халгынын тарихи мүгәддәрәтында дөнүш нөгтәси олан Совет һакимијјәтинин гәләбәсиндән сонра Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында республиканын зәһмәткеш күтләләри пролетариат диктатурасы органларыны јаратмаға вә мөһкәмләндирмәјә башладылар. Артыг 1921-чи илин јазында Азәрбајҗанда Совет гуручулуғунун јени, үчүнчү мәрһәләсинә—Советләрә кечмәк үчүн тарихи шәраит јаранды. Буну I Үмүмазәрбајҗан Советләр гурултајы бир даһа гејд етди.

Фәһлә, кәндли, Гызыл Әскәр вә Матрос депутатларынын I Үмүм-азәрбајҗан Советләр гурултајы 1921-чи ил мајын 6-да Бақыда тәнтәнәли шәраитдә ачылды⁵. Гурултај республиканын ичтимаи, итгисади-сијаси вә мәдәни һәјатында мүһүм һадисә олду. Тарихдә илк дәфә олараг Азәр-бајҗанын фәһлә вә кәндлиләринин нүмајәндәләри өз мүгәддәрәтыны, со-циализм вә дәвләт гуручулуғунун бөјүк вәзифәләрини һәлл етмәк үчүн али мәҗлисә топлашмышдылар.

Гурултајда һәлледиҗи сәслә 582, мәшвәрәтчи сәслә исә 8 нүмајән-дә иштирак едирди⁶. Нүмајәндәләрин тәркиби Азәрбајҗан халгынын бир-лијинә коммунистләрлә битәрәфләр иттифагынын мөһкәмләnmәсинә әјани сүбүт иди. Мајын 18-нә гәдәр 445 нәфәрдән алынан анкет мәлу-матына көрә онларын 392-си коммунист, 3-ү гадын, 140-ы фәһлә, 189-у кәндли, 116-сы хидмәтчи, зијалы иди. 445 нәфәрдән 325-и азәрбајҗанлы, 75-и рус, 21-и ермәни вә 24-ү башга милләтләрдән иди⁷.

Гурултајын мәркәзи мәсәләси Совет гуручулуғу мәрузәси үзрә Азәр-бајҗан ССР-ин биринчи Конституцијасыны гәбул етмәк вә Конституци-јаја ујғун олараг республиканын биринчи али ганунверичи һөкүмә-тини Азәрбајҗан МИК-и тәшкил етмәк иди.

1921-чи ил мајын 19-да I Үмүмазәрбајҗан Советләр гурултајы, Азәр-бајҗан халгынын итгисади вә сијаси наилијјәтләринин, милли мүстәгил-

лијини вә дәвләт суверенлијини ганунверичилик јолу илә мөһкәмлән-дирән Конституцијаны јекдилликлә гәбул етди⁸. 1918-чи илдә гәбул еди-лән РСФСР Конституцијасы әсасында јарадылан Азәрбајҗан ССР-ин биринчи Конституцијасы Азәрбајҗан халгынын һәјатында мүһүм һадисә олду. Азәрбајҗан ССР-ин Конституцијасы фәһлә синфинин әмәкчи кәнд-лиләрлә сых иттифагда пролетариат диктатурасынын мөһкәмләндирил-мәси вәзифәләрини гаршыја мәгсәд гејмушду. Суверен вә мүстәгил Азәрбајҗан дәвләт апаратынын јарадылмасы, онун тәшкили вә фәалиј-јәти Конституцијада ганунверичилик јолу илә өз әксини тапды. Кон-ституцијанын 3-чү маддәсиндә дејилирди: «Азәрбајҗан ССР-дә али һа-кимијјәт Үмүмазәрбајҗан Советләр гурултајыдыр, гурултајлар ара-сында исә Азәрбајҗан Мәркәзи Ичраијјә Комитәсидир⁹.

Азәрбајҗан ССР-ин Конституцијасы республиканын халг күтләләри-нә кениш һүгүғлар вә сәләһијјәтләр верди. «Бизим Совет Конституци-јамыз, бизим Совет һакимијјәтимиз бу, ән кениш тәмәл әсасында баша дүшүлүр. Онун сәјәсиндә Совет һакимијјәтинин гәрарлары дүнјада мисли көрүнмәмиш нүфуз күчүнә, фәһләләрин вә кәндлиләрин күчүнә маликдир¹⁰.

Һәмин күн I Үмүмазәрбајҗан Советләр гурултајы Нәримановун сәдрији алтында кечән 16-чы ичласда Азәрбајҗан МИК-ин 75 нәфәр үзв вә 25 нәфәр наimizдән ибарәт тәркибини сечди. Азәрбајҗан МИК-ин үзвләри арасында Н. Нәриманов, Н. Султанов, Д. Бүнјадзадә, Ә. Н. Гарајев, М. Д. Нүсәјнов, А. П. Серебровски, Б. Талыблы, Б. Шаһтах-тински, С. Ағамалыоғлу, Г. Мусабәјов, Тејмур Әлијев, С. Орчоникидзе, М. Пелашков, Р. Ахундов, И. Конушкин, Тејмур Нүсәјнов, М. Нәҗијев, С. М. Әфәндијев, Вәли Хулуфлу, Мәммәдјаров, С. Фәтәлизадә, М. В. Га-сымов, В. Крылов, И. Андрејев, А. Шаһбазов, А. Јусифзадә, Ј. Родионов, Әләкбәр Нәҗијев, И. А. Свиридов, Л. Мирзојан вә б. вар иди¹¹.

Наimizдәләр ичәрисиндә исә Т. Шаһбазов, Ч. Ағаларов, Г. Иемајы-лов, Чәмил Гулијев, Нәсән Сәфәров, Исрафил Ибраһимов, Мүзәффәр Нәриманов, Ајна Султанова, Т. Мирзәбекјан, Арифә Мусабәјова, Әш-рәф Сәфәров вә б. вар иди¹².

1921-чи ил мајын 21-дә Азәрбајҗан МИК-ин I сессиясы ояду. Сес-сијада 9 нәфәр үзвдән вә 3 нәфәр үзвлүјә наimizдән ибарәт Азәрбајҗан МИК-ин Рәјасәт һејәти сечилди. Рәјасәт һејәтинә С. А. Ағамалыоғлу, М. Нәҗијев, Т. Нүсәјнов, Ә. Н. Гарајев, М. Б. Гасымов, И. М. Конушкин, Н. Нәриманов, М. Плешаков, Т. Шаһ-базов, наimizдәлијә исә И. Андрејев, Сумбат Фәтәлизадә вә М. Мәммәд-јаров сечилдиләр¹³. 1904-чү илдән болшевик партијасынын үзвү, Азәр-бајҗан кәндлиләринин габагчыл нүмајәндәси Мухтар Нәҗијев Азәрбај-җан МИК-ин илк сәдри. С. Ағамалыоғлу исә муавин сечилдиләр. Һәмин сессияда Азәрбајҗан МИК-и гаршысында мәсул олан али ичраедиҗи орган—республика Халг Комиссарлары Советинин тәркиби тәсдиг олун-ду. Азәрбајҗан ССР ХКС-ин сәдрилијинә Н. Нәриманов, харичи ишләр комиссары М. Д. Нүсәјнов, һәрби-Дәниз комиссары Ә. Н. Гарајев, Әрзаг комиссары Г. Мусабәјов, торпаг комиссары С. М. Әфәндијев, ич-тиман тәлимат комиссары М. Кадырлы, сәһијјә комиссары А. Қазымов, әмәк комиссары Л. Мирзојан, дахили ишләр комиссары Н. Султанов, маариф комиссары Д. Бүнјадзадә, ФКМ комиссары Б. Шаһтахтински малијә комиссары А. Тағыјев, Азәрбајҗан ХТШ-ын сәдри Б. Талыбов, Почт вә телеграф комиссары С. А. Вәзиров, Харичи Тичарәт комисса-ры Г. Әлијев, нефт комиссары А. Серебровски сечилдиләр¹⁴.

Азербайжан МИК-ин таркиби сечилдикдэн сонра Н. Нериманов чы-
хыш едэрэк деди ки, Совет республикасынын али органынын сечилмәси
ону көстәрир ки, Шәргдә илк дәфә олараг Азербайжанда һакимийјәт хал-
гын элиндәдир¹⁵.

Беләликлә, I Умумазербайжан Советләр гурултајы республиканын
ичтиман, итгисади, тәсәррүфат вә социал-мәдәни һәјатында чох бөјүк
әһәмијјәтә малик олан али ганунверичи, ичраедичи вә нәзарәтедичи
дөвләт һакимийјәтини—Азербайжан Мәркәзи Ичрайјә Комитәсини ја-
ратды. Азербайжан МИК-ин јарадылмасы илә Азербайжан Мүвәггәти Ин-
гилаб Комитәси өз ишини битмиш һесаб етди вә республикада бүтүн
дөвләт һакимийјәтини она тәһвил верди.

Бу вахтдан етибарән Азербайжан МИК-ин Азербайжан ССР Консти-
тусијасы чәрчивәси дахилиндә фәалијјәт дөврү башланыр.

Азербайжан МИК-ин ролу, функцијасы, дөвләт вә тәсәррүфат фәа-
лијјәтинин әсас форма вә методлары илк Азербайжан Конституцијасында
конкрет көстәрилмишдир. Конституцијанын «Азербайжан МИК һаггын-
да»кы үчүнчү фәслиндә онун сәләһијјәтинә дахил олан вәзифәләр мүй-
јәнләшдирилмишдир. Конституцијанын 22-чи маддәсиндә дејилирди ки,
Азербайжан МИК Азербайжан ССР-дә али ганунверичи ичраедичи вә нә-
зарәтедичи органдыр¹⁶. Онун сәләһијјәтинә республика үзрә үмумдөвләт
әһәмијјәтли мәсәләләр: фәһлә-кәндли һөкүмәтинин вә бүтүн Совет һа-
кимийјәтинин фәалијјәтинә истигамәт вермәк; ганунверичилик вә идарә-
чилик ишләрини разылыг әсасында бирләшдирмәк, Совет Конституција-
сынын, Азербайжан Советләр гурултајынын вә Совет һакимийјәтинин
мәркәзи органларынын һәјата кечирилмәсинә нәзарәт етмәк; ХКС-ин
ајры-ајры декрет лајиһәләрини вә тәклифләрини, һабелә хүсуси декрет
вә сәрәнчамларыны нәзәрдән кечириб тәсдиг етмәк вә ја тәхирә сал-
маг; Азербайжан Советләр гурултајыны чағырмаг; ХКС системиндә
идарәчилийн мухтәлиф сәһәләри үзрә ајры-ајры шөбәләр јаратмаг;
Азербайжан МИК-ин Рәјасәт һәјәтинин сессия ичласларыны чағыр-
маг, Азербайжан ССР Конституцијасыны тәсдиг етмәк, дәјишдирмәк вә
әләвәләр етмәк; бүтүн дахили вә харичи сijasәтә рәһбәрлик етмәк,
Азербайжан ССР-ин сәрһәдләринин дәјишдирилмәси һаггында мәсәләјә
бахмаг, Азербайжан ССР-ин бүдчәсини јаратмаг; үмумдөвләт ганун-
чулуғу ишләрини саһмана салмаг; Совет гуручулуғуна рәһбәрлик ет-
мәк вә и. а. функцијалар дахил едилмишдир¹⁷.

Беләликлә, Азербайжан ССР-ин Конституцијасында Азербайжан
МИК-ин сәләһијјәтинә дахил олан бүтүн функцијалар әтрафлы
көстәрилмиш, онун көрәчәји ишләр конкрет мүйјәнләшдирилмишдир.

I Умумазербайжан Советләр гурултајындан аз сонра 1921-чи ил
ијунун 28-дә Азербайжан МИК-ин Әсаснамәси тәсдиг едилди¹⁸. Әсасна-
мәдә Азербайжан МИК-ин сәләһијјәтинә дахил олан функцијалар, онун
ролу вә фәалијјәтини характеризә едән чәһәтләр тәкмилләшдирилмиш
вәзифәләри вә фәалијјәт принципләри мүйјән едилмишди. Әсаснамәдә
көстәрилди ки, Азербайжан ССР-дә али ганунверичи, ичраедичи вә нә-
зарәтедичи орган олан Азербайжан МИК республикада үмуми идарә иш-
ләри үчүн ХКС-ы јарадыр, үмумдөвләт әһәмијјәтинә малик олан бүтүн
ганунверичи актлары музакирә вә тәсдиг едир, онлара әләвәләр вә
тамамламалар едир, сijasи вә итгисади һәјатын бүтүн нормаларына
аид олан декретләрә бахыр, гәрарларын ичрасына нәзарәт едир. Азәр-
байжан ССР-ин сәрһәдләрини вә и. а. мәсәләләри мүйјән едир¹⁸.

Бу заман гаршыда дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири онун тәш-

килат гурулушуну комиссијалары јаратмагдан вә һәр бир комисси-
јанын сәләһијјәтинә дахил олан иш бөлкүсүнү мүйјәнләшдирмәкдән
ибарәт иди. Чүнки Азербайжан МИК-ин фәалијјәти мәһз комиссијала-
рын көрәчәји ишләрдән, һәјата кечирәчәји тәдбирләрдән асылы иди.
Көрүлән һазырлыг ишләриндән сонра әсаснамәјә көрә Азербайжан
МИК-ин 11 комиссијасы:

1) Харичи ишләр; 2) һәрби вә дәниз ишләри; 3) Дахили ишләр; 4)
Ганунверичилик вә әдлијә; 5) Әмәк вә ичтиман тәминат; 6) Маариф;
7) Малијјә, 8) Торпаг; 9) Харичи вә дахили тичарәт; 10) Әрзаг; 11)
Халг тәсәррүфаты комиссијасы јарадылды²⁰. Әсаснамәдә Азербайжан
МИК-ин вә онун комиссијаларынын үзвләринин рол вә вәзифәләри,
онларын сәләһијјәти конкрет мүйјән едилмишди.

Азербайжан МИК һүғүги чәһәтдән тәшкил едилдикдән сонра онун
гаршысында дуран әсас вәзифәләр дә мүйјән едилмәли иди. Азәрбай-
жан МИК тәшкил едилдикдән I ај сонра Азербайжан ССР-ин бүтүн
зәһмәткешләрә, фәһләләрә, кәндлиләрә мурачнәти дәрч едилди²¹. Мү-
рачнәтдә Азербайжан МИК-ин гаршысында дуран тарихи вәзифәләр
кениш шәрһ едилмиш, көрәчәји ишләр конкрет мүйјәнләшдирилмиш-
дир. Мурачнәтдә дејилди ки, јени һөкүмәтин (Азербайжан МИК-ин
К. М.) вәзифәләри бөјүкдүр. Бу вәзифәләр әсасән буржуа гурулушуну
ләғв етмәкдән, јени дөвләт гуручулуғуну тәшкил етмәкдән ибарәтдир.
Вәзифәләр бунула битмир вә һәјата кечирилмәси чәтин вә мүрәккәб
олса да бу бөјүк ишләр кәркин гүввә илә ишләмәји тәләб едирди. Буна
көрә дә Јени Итгисади Сijasәт дөврүндә Азербайжан МИК-ин гаршы-
сында дуран вәзифәләр ајдын вә конкрет көстәрилди. Дағыдылмыш
халг тәсәррүфатынын вәзијјәтинин јахшылашдырылмаасы, мәркәзи вә
јерли һакимийјәт гуручулуғу, ингилаби гајда-ганунун мөһкәмләnmәси,
вәтәндашларын сакит һәјатынын вә фәалијјәтинин муһафизә едилмәси,
социалист торпаг гуручулуғу ишләрини гајдаја салмаг, јени Гызыл
Орду јаратмаг, әрзаг веркиси сijasәтинә кечмәк, зәһмәткешләрин вә Гы-
зыл Ордунун вәзијјәтини јахшылашдырмаг, гардаш Совет республика-
лары илә бејнәлмиләл әлағәләри дәрриләшдирмәк вә мөһкәмләндир-
мәк Азербайжан МИК-ин әсас вәзифәләри кими прәли сүрүлдү²².

Бундан башга Азербайжан МИК-ин гаршысында дуран ән мүһүм
вәзифә савадсызлыгы вә азсавадлылыгы тамамилә ләғв етмәкдән, сә-
најә вә кәнд тәсәррүфатында мөһсулдарлыгы артырмагдан, социализм
гуручулуғуна гаршы чыхан дүшмән үнсүрләрә мубаризәни күчләндир-
мәкдән вә онлары бирдәфәлик ләғв етмәкдән ибарәт иди.

Беләликлә, Азербайжан МИК өз вәзифәләрини илк әввәлләр мүй-
јән едәрәк, онларын һәјата кечирилмәси уғрунда кәркин вә инадлы
мубаризә апараркән һәр шәјдән әввәл фәһлә-кәндли синфинә, онларын
сарсылмаз иттифагына, јени социализм гуручулуғуну јарадан әмәкчи
халг күтләләринин чошғун вә чанлы јарадычылыгына архаланырды.

Азербайжан МИК социализм гуручулуғунун мүрәккәб вәзифәләри-
нин јеринә јетирилмәси уғрунда мубаризәни күчләндирәркән, онун гар-
шысына јени вәзифәләр чыхырды ки, бу да онун нәзарәтедичи функција-
сына дахил иди. Бүтүн декретләрин, фәһлә-кәндли һөкүмәтинин бүтүн
сәрәнчамларыны јеринә јетирилмәсини илзәмәк, формализмә гаршы му-
баризәни күчләндирмәк, шикајәтә кәлән зәһмәткешләрин һамысыны
динләмәк вә бу барәдә тәчили тәдбирләр көрмәк, совет гуручулуғунун
һәјата кечирилмәсинә даир Коммунист Партијасынын вә Совет һөкүмә-
тинин вердији гәрарларын ичрасыны јохламаг, пролетариат диктатура-

сынын və onun итгисади və сијаси дајааларынын мөһкәмләnməsi уғрунда халг күтлэләрини сәфәрбәрлијә алмаг, социализм гуручулуғунун һәјата кечирилмәсинә даир јухары һакимијјәт органлары тәрәфиндән верилән көстәришләрин јеринә јетирилмәсинә нәзарәт етмәк вә башга функцијалар Азәрбајчан МИК-ин һәмин јухарыда көстәрдијимиз вәзифәләринин әсас принциплярини вә онун тәркиб һиссәсини тәшкил едирди.

Азәрбајчан Коммунист Партијасы Јени Итгисади Сијасәтдән ирәди кәлән гуручулуғ вәзифәләринин һәјата кечирилмәси уғрунда апарылан мүбаризә илә әлағәдар олараг Азәрбајчан МИК-ин фәалијјәтинә рәһбәрлик едир, онун рол вә функцијаларынын тәсирли вә мәзмунлу олма-сына даир мүнһүм тәдбирләр көрүрдү. 1921-чи ил октябрын 3-дә АК(б) ПМК Сијаси Бүросу Азәрбајчан МИК-ин јени Әсаснамәсини тәсдиғ етди²³. Һәмин Әсаснамә 1921-чи ил октябрын 4-дә чағырылмыш Азәрбајчан МИК-ин икинчи сессиясы тәрәфиндән тәсбит едилди²⁴.

Үч һиссәдән ибарәт олан Әсаснамәдә Азәрбајчан МИК-ин ганунверичилик, сәрәнчәмверичилик вә нәзарәтедичилик функцијалары кениш-ләндирилди, дәвләт-тәсәррүфат гуручулуғунда ролу артырылып, фәалиј-јәт даирәси јүксәлдилди. Әсаснамәдә көстәрилди ки, Азәрбајчан МИК итгисади вә сијаси һәјат нормаларына анд олан бүтүн мәсәләләр бахыр, дәвләт органларынын һәјата кечирдији ишләрдә зәрури һал-ларда вә лазымдырса, дәјишлик едир, јерли һакимијјәт органлары-нын ишләринә нәзарәти күчләндирди вә өз сессияларында онларын фәалијјәтини музакирә едир, ХКС-ин гәрарларыны тәсдиғ едир вә ја тәхирә салыр, республикада совет гуручулуғунун кедиминә рәһбәрлик едир, онун һәјата кечирилмәсинә нәзарәти күчләндирди вә и. а.

Азәрбајчан МИК-ин ишнин чанландырылмасы, онун ролунун арты-рылмасы вә фәалијјәтинин кенишләндирилмәси мүнһүм әһәмијјәтә малик партија вә дәвләт тәдбири иди. Азәрбајчан МИК республикада социа-лизмин итгисади әсасларынын јарадылмасында өз нәһәк ролуну бүтүн истигамәтләрдә габарыг шәкилдә көстәрә билмиш, фәһлә-кәндли итти-фагынын мөһкәмләндирилмәсинә, социализм гуручулуғуна чәлб едилмә-синә, зәһмәткешләрин мадди күзәрән һалынын вә мәнәви вәзијјәтләр-инин јахшылашмасына әзмлә башчылығ едә билмишди.

Коммунист Партијасынын рәһбәрлији алтында республикада Совет һакимијјәтинин али органы кими јарадылан вә формалашан Азәрбај-чан МИК фәалијјәт көстәрә-көстәрә һәм дә идеја-сијаси вә тәшкилат чәһәтдән тәкмилләшдирилди, кениш халг күтлэләринин арзуларыны ифадә едән күчлү дәвләт апаратына чеврилди. Партија В. И. Лени-нин белә бир көстәришини рәһбәр тутурду ки, «Дәвләт о заман күчлү олур ки, күтлэләр һәр шеји билсинләр, һәр шеји дүшүнүб анласынлар вә һәр ишә шүүрлә јанашсынлар²⁵».

Азәрбајчан МИК мөвчуд олдуғу илләрдә (1921—1938-чи илләр) республиканын али ганунверичилик, ичраедичилик вә нәзарәтедичилик органы олмушдур. Азәрбајчан ССР-ин 1921-чи илдә гәбул едилән илк Конституциясы МИК-ин ганунверичилик вәзијјәтини мөһкәмләндирди. Конституция көстәрди ки, гурултајларарасы дөврлә МИК али Дәвләт һакимијјәтидир. Азәрбајчан МИК-и али ганунверичилији, ичраедичи-лији вә нәзарәтедичилији һәјата кечирди, Азәрбајчан һөкүмәтинин бү-түн фәалијјәтинә үмуми истигамәт верди.

Коммунист Партијасы Азәрбајчан МИК-ин дәвләт-тәсәррүфат гуру-чулуғу саһәсиндә һәртәрәfli фәалијјәтинә һәмишә рәһбәрлик едир,

онун ишнин чанландырылмасына, рол вә функцијаларынын артырыл-масына даим гајғә көстәрирди. Республикада пролетариал диктатура-сынын әсас өзәји план Совет дәвләт апаратынын мөһкәмләндирилмәси иш һәмишә Мәркәзи Комитәнин диггәт мәркәзиндә дурурду.

Беләликлә, республикада али һакимијјәт органынын—Азәрбајчан Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин јарадылмасы мүнһүм әһәмијјәтә малик олан партија вә дәвләт тәдбири иди. Чунки халгын бүтүн арзуларына ујғун формада јарадылан вә фәалијјәт көстәрән бу һакимијјәт органы социалист дәвләтинин милли формасы кими чыхыш едәрәк Азәрбајчан ССР-дә фәһлә-кәндли иттифагынын мөһкәмләnmәсини, истисмарчы дөв-ләт апаратынын ләғв едилмәсини, Совет һакимијјәтинин синфи дүшмән-ләринә гаршы апарылан барышмаз вә амансыз мүбаризәни тәшкил етмиш, пролетариат диктатурасынын јерли һакимијјәт органларынын ичтимаи-сијаси, тәшкилат-күтләви вә социал-мәдәни фәалијјәтини ке-нишләндирмиш, Коммунист Партијасынын вә Совет һөкүмәтинин әрзаг сијасәти програмынын вә республикада социализм гурмаг һаггында Ленин планынын һәјата кечирилмәсинә мүнвәффәгијјәтлә башчылығ едә билмишди.

Әдәбијјат

¹ «Коммунист» 21 феврал, 1982.

² В. И. Ленин. Әсәрләр, 25-чи чилд, с. 428.

³ В. И. Ленин. Әсәрләр, 27-чи чилд, с. 270—271.

⁴ Азәрбајчан тарихи. 3-чү чилд, 1 һиссә. Бақы, 1973; Азәрбајчан Коммунист Пар-тијасы тарихинин очеркләри.—Бақы 1964; Азизбекова П. А., В. И. Ленин и социалисти-ческие преобразования в Азербайджане (1920—1923 г. г) М., 1962; Әлимирзәјев Х. О. Азәрбајчан кәнди Совет һакимијјәти илләриндә.—Бақы, 1963; Токаревский Е. А. Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по вос-становлению народного хозяйства (1921—1925 гг.).—Бақы, 1956; Ибраһимов З. И. В. И. Ленин в Азәрбајчанда социалист ингилабынын гәләбәси. Бақы, 1970; Дж. С. Ку-лиев. Под знаменем ленинской национальной политики.—Бақы, 1972; Мұрадиұев М. М. Пролетариат диктатурасы һаггында Ленин тәлиминин һәјата кечирилмәси.—Бақы., 1963; Јенә онун: Капитализмдән социализмә кечид дөврүндә Азәрбајчанда пролетариат дик-татурасы дәвләтинин тәшкили вә инкишафы (1917—1937). Бақы., 1973; Рәһимов К. Совет демократиясынын Ленин принципляринин тәнтәнеси. Бақы 1967; Әлимов Х. Азәрбај-чанда Советләрин јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси (1920—1925).—Бақы., 1966; Шыхлински З. Б. Азәрбајчан кәндиндә совет гуручулуғу (1926—1932). Бақы., 1975; Мильман А. Ш. Азәрбајжанская ССР—суверенное государство в составе СССР.—Бақы, 1971; История государства и права Азербайджанской ССР (1920—1934).—Бақы, 1973 вә б.

⁵ Первый Всеазербайджанский съезд Советов, рабочих, крестьянских, красно-армейских и матросских депутатов. (Ст. отчет. — Бақы, 1922.

⁶ Первый Всеазербайджанский... с. 135.

⁷ Јенә орада с. 135—136.

⁸ АзССР ОИМДА, ф. 379, с. 3, и. 2 а, в. 59—65.

⁹ Јенә орада, в. 59.

¹⁰ В. И. Ленин. Әсәрләр, 30-чү чилд, с. 530.

¹¹ Аз. ССР ОИМДА, ф. 379, с. 16, и. 4 в. 150—151; с. 4. п. 10. в 2—3.

¹² Јенә орада.

¹³ СУ Аз. ССР, 1921, № 5; Бакинский рабочий, 1921 23 мая.

¹⁴ Резолюции и постановления съездов Советов Азербайджанской ССР (1921—1937 г.). — Бақы, 1961, с. 9; Бакинский рабочий, 1921; 23 мая.

¹⁵ Первая и вторая сессия пленума АзЦИК Советов. Стеногр. отчет. Бақы, 1922, с. 4.

¹⁶ Азәрб. ССР-ин ОИМДА, ф. 379, с. 3, и. 2 а, в. 60.

¹⁷ Азәрб. ССР-ин биринчи Конституциясы. Бах: Азәрб. ССР ОИМДА, Ф: 379, с: 3, и. 2 а, в. 59—65.

¹⁸ Јенә орада, в. 57.

¹⁹ Јенә орада, в. 57—58.

²⁰ Јенә орада.

²¹ Јенә орада, в. 11.

²² Жәң орада, в. 11—13

²³ МЛІ Азәрбајҹан филиалынын партија архиви. ф. 1, с. 74, к. 124, в. 101

²⁴ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 379, с. 16, к. 13, в. 108—109; Бакински работи, 4, 5 октјабр, 1921.

²⁵ В. И. Ленин. Әсәрләр, 26-чы чилд, с. 253

Н. З. Мамедов

СОЗДАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА, ЕГО ОРГАНИЗАЦИОННАЯ СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ

В статье исследуется процесс создания Азербайджанского Центрального Исполнительного Комитета как высшего органа Советской власти. На основе конкретного фактического материала освещается деятельность I Всеазербайджанского съезда рабочих, крестьянских, красноармейских и матросских депутатов, собравшегося в мае 1921 г.

На этом съезде была принята первая Конституция Азербайджанской ССР, которая определила функции и организационную структуру АзЦИК.

Отмечается, что создание АзЦИК имело большое историческое и политическое значение в жизни азербайджанского народа, в его борьбе за социализм.

В статье определяется руководящая роль Коммунистической партии Азербайджана в создании и работе АзЦИК.

Н. Л. НАСИБЗАДЕ

О СОСТОЯНИИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В 60—70-х ГОДАХ

Бывший шахский режим, стремясь преодолеть социально-экономический и политический кризис в стране, в начале 60-х годов стал проводить комплекс мероприятий, направленный на форсирование капиталистической трансформации всей общественной жизни, и этим добиться разрядки внутривнутренней обстановки в Иране. Значительное место в программе реформ, известной под названием «белая революция» (позже — «революция шаха и народа»), отводилось индустриализации страны. Однако режим по-прежнему старался свести до минимума вовлечение материальных и людских ресурсов национальных районов в развитие производительных сил страны. В результате факторы, положительно влиявшие на развитие промышленности в центральных районах, не «сработали» в полной мере в национальных окраинах. Это справедливо и в отношении одного из крупнейших национальных районов Ирана — Южного Азербайджана (останы Восточный Азербайджан, Западный Азербайджан и Зенджан), который к началу 60-х годов представлял собой отсталый аграрный регион страны.

Объявление и начало осуществления курса на индустриализацию хронологически совпало с третьим пятилетним планом развития. Индустриализация рассматривалась как необходимое и неизбежное условие перевода всего народного хозяйства на современную материально-техническую основу. Забегая вперед, отметим, что в этом направлении в годы третьего (1962—1967), четвертого (1968—1973) и пятого (1973—1978) пятилетних планов были достигнуты заметные успехи. Суммированным выражением такого сдвига стало: увеличение доли промышленности, включая нефтяную промышленность, в ВВП (в постоянных ценах) с 27,7 до 44,2 %, в период 1959/60—1972/73 гг.; взятый в текущих ценах среднегодовой темп прироста условно-чистой продукции в промышленности за 15 лет — с 1960/61 по 1975/76 гг. на 17,4 % становление уже в первой половине 70-х годов основ I подразделения наряду с целой совокупностью современных отраслей II подразделения; и как следствие всего этого ломка колониальной структуры народного хозяйства Ирана [1, 7, 15]. В числе факторов, благоприятно сказавшихся на развитии промышленности страны в рассматриваемый период, можно отметить следующие:

1) важнейшим содействовавшим возрастанию экономического потенциала страны, стал рост производительности труда: в период за 1959/60—1971/72 гг. в промышленности (в том числе в электроэнергетике, водоснабжении и строительстве) он возрос в среднем за год на 5,9 % [1, 7];

2) в период проведения третьего и четвертого пятилетних планов инвестиции государства на развитие промышленности составили 121,2 млрд риалов, а в период пятой пятилетки капиталовложения государ-

ства только в обрабатывающую промышленность предусматривались в сумме 277,1 млрд. риалов [2, 8—9]:

3) за указанный период в капиталовложениях в промышленность ведущая роль принадлежала частному сектору. Государство также всеми средствами поддерживало рост предпринимательской активности частного капитала. Например, для обеспечения вложений частного капитала государство в пятой пятилетке планировало предоставление ему кредитов в размере 100 млрд. риалов, т. е. 1/5 всех капиталовложений частного сектора [2, 3, 9];

4) развитие инфраструктурных отраслей экономики Ирана в годы двух семилетних планов и позже, дальнейшее расширение коммуникационной сети, развитие электроэнергетики и т. д. сделали возможным высокие темпы расширенного воспроизводства общественного продукта в стране.

Анализ развития промышленности на окраинах свидетельствует о том, что эти позитивные сдвиги при определяющем воздействии названных факторов были характерны прежде всего для столицы и центральных районов страны. Характерно, что в период значительного роста экономического потенциала Ирана, т. е. в годы четвертой и пятой пятилеток, региональное развитие по-прежнему не входило в планы стратегического экономического развития государства. Несмотря на улучшение концептуального оформления регионального развития в данных планах, на развитие экономики окраин намечено было ассигновать в четвертой пятилетке 3,3% общей суммы плановых ассигнований, в пятой — 10,9% [3, 199].

Официальные иранские источники, а также материалы печати свидетельствуют, что относительно первейшего условия роста производительности труда в промышленности — наличия и доступности естественных ресурсов — в Южном Азербайджане имелись благоприятные возможности. Несмотря на ограниченное геолого-разведывательное исследование региона, известно, что в Южном Азербайджане имеются огромные запасы полезных ископаемых. Это прежде всего касается наличия богатых нефтяных и газовых месторождений. Газета «Этте-лаат» 7 июня 1965 г. сообщала, что при рытье водяного колодца в центре Тебриза забил нефтяной фонтан. В других органах иранской печати также имелись сообщения о признаках наличия в Южном Азербайджане в довольно доступных условиях нефти и газа. Комплексная геологическая разведка нефти и газа подтвердила эти сообщения. Были открыты богатые нефтяные и газовые месторождения в Муганской степи, а также в прилегающих районах [4]. Обнаружены также богатые залежи каменного угля (Халхал, Астара, Марага, Зенджан и т. д.) и железных руд (Зенджан, Ахар, Хасанабад, Гарадаг и т. д.) [5, 39; 6, 24; 7, 30]. Медные месторождения в районах Ахар, Зенджан и Гарадаг имели огромное общеиранское значение. Имеются также алюминий, хромиты, марганец, кобальт, никель, ценные металлы, фосфаты и т. д. Разведка урановых руд (с участием иностранных фирм) в 70-х годах показала, что в этой провинции имеются крупные их запасы [8; 9].

Как видно из вышеприведенных примеров, Южный Азербайджан богат полезными ископаемыми, что создает благоприятные условия для развития промышленности, естественно, при условиях их эффективного использования. Несмотря на увеличение количества предпри-

ятий добывающей промышленности ее продукция продолжала использоваться в основном в коммунальном строительстве. Так, из 19 предприятий добывающей промышленности в Азербайджане (6,2% из 306 «крупных» рудников, копий и горных промыслов страны) в 1963 г. лишь 2 каменноугольные шахты около Мараги и медные копи около Ахара и Зенджана эксплуатировались в промышленных целях [10, 1—16]. По официальным данным, в 1976/77 г. в остане Восточный Азербайджан имелось уже 70 предприятий добывающей промышленности, 58 из них составляли «наземные» рудники, продукция которых в подавляющем большинстве использовалась на строительно-коммунальных работах. А в остане Западный Азербайджан в 1975/76 г. соответственно — 24 и 16. В остане Зенджан действовал лишь один рудник [11, 66; 12, 60; 13, 44].

Южный Азербайджан в отношении уровня развития производительных сил в начале 60-х годов намного отставал не только от столицы, но и от многих центральных районов Ирана. Достаточно указать, что общее количество промышленных предприятий, имеющих в останах Восточный и Западный Азербайджан (654), составляло 7,3% всех предприятий Ирана (от 8975) и 6,0% занятых в них (7,8 от 130,5 тыс. чел.). По технической оснащенности данные предприятия также отставали от среднеиранского уровня. Их основная часть (533 единицы или 81,5%) согласно промышленной переписи в 1961/62 г. была предприятиями типа мастерских с рабочим контингентом до 10 чел. Существовало лишь несколько текстильных и кожевенных предприятий, на которых были заняты 100 и более рабочих [14, 111, 119, 236—237, 242—243]. Однако на предприятиях, бывших пионерами фабрично-заводской промышленности провинции, оборудование давно устарело [15, 72]. За рассматриваемый период в развитии производительных сил в провинции прослеживались определенные сдвиги. Были построены новые современные капиталоемкие предприятия, на имевшихся предприятиях появились все больше новейшего оборудования, в энергооснащенности предприятий был достигнут существенный прогресс и т. д. Однако уровень развития производительных сил в Южном Азербайджане во второй половине 70-х годов намного отставал от данного показателя в центральных провинциях, а также от среднеиранского уровня, что подтверждается низким темпом роста производительности труда в промышленности провинции. Как свидетельствует иранская статистика, в 1965/66 г. останы Восточный и Западный Азербайджан по выработке продукции в расчете на одного занятого в городской обрабатывающей промышленности значительно отставали от среднеиранского уровня, а от столицы, Исфаганского и Йездского районов — еще больше [16]. Имеющиеся в нашем распоряжении статистические данные не дают возможности проследить динамику повышения производительности труда в промышленности провинции. Но некоторые статистические данные свидетельствуют об относительно низком росте основного фактора в развитии промышленности в 70-х годах. Так, перепись «крупных» предприятий обрабатывающей промышленности 1973/74 г. показывает значительное отставание Азербайджана от среднеиранского уровня по выработке продукции на одного занятого: в «крупных» предприятиях обрабатывающей промышленности в остане Восточный Азербайджан приходилось 225 млн. риалов условно чистой продукции, в остане Западный Азербайджан — 183, в остане Зенджан — 186. Между тем, по всей стране в том же

году каждый занятый производил в среднем 365 млн. риалов условно чистой продукции [17, 27].

Согласно промышленной переписи 1961/62 г., государственный сектор в промышленности Южного Азербайджана был представлен 6 небольшими предприятиями «традиционных» отраслей, а по всему Ирану в 1959/60 г. доля государственного сектора в промышленности составляла 76% [18, 495]. Со строительством в провинции нескольких современных предприятий государственный сектор за исследуемый период существенно укрепил свои позиции. За 1962—1972 гг., по сообщению «Кейхан» (24 января 1973 г.), государственные капиталовложения в экономику провинции составили 11,5 млрд. риалов, которые были направлены в основном на создание в Тебризе «полюса развития» с машиностроительным направлением. С этой целью в начале 70-х годов были построены машиностроительный (на строительство было ассигновано 4 млрд. риалов), тракторный (5 млрд. риалов), дизельных моторов, подшипниковый и прочие заводы. В результате, по статистическим данным, в 1973/74 г., продукция вновь построенных предприятий с ранее существовавшими мелкими предприятиями машиностроения составляла 47,9% всей условно чистой продукции, вырабатываемой в «крупных» предприятиях промышленности остана Восточный Азербайджан [11, 67].

Однако постройка данных предприятий, а также двух нефтеочистительных заводов (в Тебризе и Урмие) в конце 70-годов не смогла сыграть существенную роль в промышленном развитии провинции. Причины, на наш взгляд, заключаются в следующем.

Строительство этих машиностроительных предприятий диктовалось намерением государства в первую очередь достичь демонстрационного эффекта, т. е. экономическая оправданность и целесообразность отступали на второй план перед соображениями политического характера. Впрочем, подобное явление было характерно для строительства в стране значительной части современных крупных предприятий. Однако для Южного Азербайджана оно имело и свою специфику. Сооружая эти предприятия, господствовавший режим намеревался показать, с одной стороны, что идет навстречу требованиям населения этой провинции уделить достаточное внимание ее промышленному развитию, а с другой — форсировать социально-экономическую интеграцию Южного Азербайджана с центральным Ираном. Так, сырье на эти заводы машиностроительной промышленности полностью поступало из Исфагана, Ахваза и других городов центрального и южного Ирана. Готовая же продукция не была предметом необходимости для местной промышленности и не шла на удовлетворение потребностей населения в бытовых и прочих товарах. Основная продукция (дизельные моторы, подшипники, различные типы сверлильных, токарных, шлифовальных и полировальных станков, прессы и т. д.) поставлялась для машиностроительных предприятий, размещенных в других провинциях страны и на экспорт. Такое анклавное развитие порождало слабость межотраслевых производственных связей созданных предприятий, прежде всего связей обратных. Необходимо также отметить тот факт, что по некоторым данным, 30—40% рабочего контингента современных предприятий в Тебризе комплектовалось из рабочих, выходцев из центральных районов страны.

Эти заводы (кроме машиностроительного) были монтажными предприятиями, готовые части полностью или в подавляющем большинстве импортировались из страны, построивших данные заводы (Англии, Западной Германии, Румынии, США). В последующем они должны были постепенно изготавливать у себя детали к оборудованию. Справедливости ради надо заметить, что данный метод промышленного развития, характерный для многих развивающихся стран, являлся в значительной мере вынужденным шагом и объяснялся в первую очередь огромным технологическим разрывом между развитыми капиталистическими и развивающимися странами и остротой проблемы занятости в последних. Однако вопреки первоначальным планам ни одно из сборочных предприятий в Тебризе до революции 1978—1979 гг. не перешло к полному циклу производства. Так, например, тракторосборочный завод остался таковым и после расторжения контракта с Румынией и заключения, с личного указания бывшего шаха, контракта с английской фирмой «Мессей Фергюссен» о поставках на этот завод готовых частей и сборки тракторов под маркой этой фирмы. Трудно не согласиться с журналом «Азербайджан», утвердившим, что «тракторный завод в Тебризе, который занимается сборкой частей, выпущенных заводом «Мессей Фергюссен» в Англии и сбывающий на иранском рынке английские тракторы, не является, в полном смысле слова, предприятием национальной промышленности» [19, 20].

Одной из основных целей строительства государством машиностроительных предприятий, по утверждению официальных лиц, явилось создание частным сектором предприятий сопутствующих производств. Однако государственное промышленное строительство в Тебризе не смогло стимулировать появление заводов и фабрик частного капитала, призванных производить соответствующие импортные компоненты внутри страны. В этом помимо пассивности местного капитала значительную роль играл также выбор тяжелого машиностроения в качестве ключевой отрасли.

И наконец, следует отметить, что слабость социальной и производственной инфраструктуры мешала нормальному функционированию этих современных предприятий. Несмотря на значительное коммуникационное строительство, постройку нескольких крупных электростанций, организацию при названных предприятиях профтехучилищ и т. д. инфраструктурные отрасли в общем не были способны создать в провинции условия для роста производства в машиностроении. Узость внутреннего рынка и трудности выхода на внешний рынок также дополняли ряды причин, обусловивших свертывание или даже приостановку производства в этих предприятиях [20].

За исследуемый период местный частный капитал не смог существенно повлиять на промышленное развитие в провинции. Следует отметить, что в начале 60-х годов буржуазия Азербайджана сконцентрировала свою деятельность главным образом в сфере обращения и отраслях легкой промышленности и являла собой слабую часть азербайджанской буржуазии Ирана. Наиболее крупная и активная ее часть действовала в Тегеране и других районах страны. Она занимала некоторые ключевые позиции в экономике. О роли азербайджанской буржуазии в экономике столицы «Кейхан» писала, что «коренные тегеранцы на самом деле составляют меньшинство по отношению к азербайджанцам» [20].

байджанцам, живущим в Тегеране, и если азербайджанцы вывезут свои капиталы из Тегерана, то от него ничего не останется, ибо жизнь экономике Тегерана придаст их капитал» [21].

С объявлением курса на индустриализацию господствующие круги страны активизировали кампанию, направленную на возврат буржуазии азербайджанского происхождения в свою провинцию. Бывший шах в своей поездке по Южному Азербайджану еще в 1962 г. отмечал: «Меня беспокоит то, что азербайджанские купцы Тебриза и других районов Азербайджана, бросив свою провинцию, переехали в столицу. Этому должен быть положен конец, так как в будущем в Азербайджане предпринимательская деятельность будет расширяться. Они должны вернуться и продолжать здесь свою коммерческую деятельность» [22]. Как нам представляется, цель, преследуемая правящими кругами, заключалась не в заботе об экономическом развитии Южного Азербайджана, а скорее всего, наряду с другими намерениями (например, в целях пропаганды), расшатывать позиции азербайджанской буржуазии, которая «проявляла большую конкурентоспособность в персоязычных районах» [23, 265]. Вопреки настоятельной пропаганде государства эта часть азербайджанской буржуазии не отозвалась на данную кампанию. Например, бывший председатель тегеранской торговой палаты сенатор А. Вакили, а также крупный предприниматель страны М. Тавакколи в беседе с представителями печати отмечали, что имеют серьезные сомнения по поводу утверждения правительства о создании в Южном Азербайджане надлежащих условий для вложения капитала и ясно дали понять, что не намерены возвращаться в Южный Азербайджан [24].

Азербайджанская буржуазия на страницах печати выражала свое негодование по поводу экономической политики государства в провинции, где «любая предпринимательская деятельность встречала на своем пути тысячи трудноразрешимых проблем» [25]. Она требовала ликвидировать перегородки перед расширением предпринимательской деятельности в провинции (отсутствие прерогатив у местных государственных органов в решении экономических вопросов, дискриминация при выдаче кредитов и ссуд, а также в лицензионной и налоговой политике) и поручить ей экономическое развитие провинции. Однако несмотря на некоторые полумеры (например, включение следующего 17-го пункта в программу шахских реформ об административной революции), для расширения частной предпринимательской деятельности в промышленности заметных сдвигов не прослеживалось. Как отмечал американский экономист Р. Луни, «политика децентрализации не оказалась обнадеживающей». По его подсчетам, в 1965—1969 гг. количество лицензий, выданных на строительство новых предприятий в центральном остане увеличилось с 13,6% до 43,3%, в то время как в других районах уменьшилось с 86,4% до 56,7% [26, 143]. При этом основная часть последних выдавалась предпринимателям персоязычных районов. Эту тенденцию подтверждала также «Кейхан» от 16 января 1974 г., утверждающая, что «любое обращение к общественному мнению доказывает, что немногие считают Тебриз благоприятным для частного капиталовложения. Наплыв капитала в таком объеме, каким он был в Тегеране, Исфагане, Ахвазе, Мешхеде и Ширазе, в Тебризе не прослеживается». За 1962—1972 гг. в экономику останов Восточный и Западный Азербайджан было вложено всего 6 млрд. риалов частных капиталов [27]. Для сравнения можно указать, что капиталовложения

частного сектора в стране в годы третьего пятилетнего плана (1962—1967) достигли 246,1 млрд. риалов [2, 8].

Несмотря на враждебное отношение к проникновению иностранного частного, а также тегеранского капитала в экономику провинции, некоторые представители предпринимательской буржуазии Южного Азербайджана вынужденно пошли на связь с ним. Так, наиболее крупные предприятия частного сектора создавались с определяющим участием неместного капитала. Например, большую часть акций Софьянского цементного завода приобрели представители тегеранского капитала, при этом крупный предприниматель страны А. Фарманфарма занял пост председателя совета директоров предприятия и главное управление разместилось в Тегеране. В организованном в 1976 г. для управленцев Восточный Азербайджан, Западный Азербайджан и Зенджан «Банк развития Азербайджана» с капиталом в 1000 млн. риалов участвовал также тегеранский капитал [28, 107, 148].

Таким образом, вышеприведенные факты, на наш взгляд, дают основание утверждать, что основные факторы, положительно влиявшие на промышленное развитие в центральных областях и столице, не были характерны для Южного Азербайджана. А что касается отрицательных, таких как отсутствие должного внимания со стороны государства к мелкой промышленности, проведение политики открытых дверей, острая нехватка квалифицированных рабочих рук и т. д., то промышленность Южного Азербайджана оказалась не менее уязвимой им, чем промышленность других провинций. Вследствие всего этого удельный вес Южного Азербайджана в промышленности страны еще более снизился. Так, если в 1964/65 г. обрабатывающая промышленность провинции (без Зенджана) давала 5,6% всей условно чистой продукции Южного Азербайджана в производстве продукции основных отраслей иранской промышленности (без нефти) составила лишь 1,02% [3, 181; 6, 247]. Такая же тенденция наблюдалась в сельском хозяйстве провинции: с 1960 по 1975 гг. удельный вес производства пшеницы упал с 21,6 до 15; ячменя — с 15 до 10,6; риса — с 1,8 до 0,6% [29]. Если иметь в виду, что население провинции составляло 17,6% всего населения Ирана (1966 г.), то экономическая отсталость Южного Азербайджана от среднеиранского уровня станет очевидной.

Все это свидетельствует о том, что «революция шаха и народа», признанная, по утверждению господствующих кругов, привести Иран, в том числе Южный Азербайджан, в «эру цивилизации», мягко говоря, не достигла своей цели; если в центральных районах страны в канун антимонархической, антимпериалистической революции 1978—1979 гг. курс на индустриализацию дал некоторые плоды, то в южном Азербайджане по-прежнему господствует экономическая отсталость.

Примечания

¹ Арабаджян А. З. Рост экономического потенциала Ирана в 60—70 гг. — В кн.: Иран. Проблемы экономического и социального развития в 60—70-х гг. М., 1980.

² Мамедова Н. М. Концентрация производства и капитала в Иране в 60—70-х гг. — М., 1982.

³ Цуканов В. П. Территориальные сдвиги в обрабатывающей промышленности Ирана в период ломки колониальной структуры народного хозяйства. — В кн.: Иран. Проблемы экономического и социального развития в 60—70 гг.

⁴ «Тегеране экономист» 1966, 17 дек.; 1967, 7 янв.; «Бурсе», 1976, 21 дек.

- ⁵ Кейхан М. Джографийе мофассале Иран. — Тегеран, 1311 г.х., т. 3.
- ⁶ Iran almanac, 1961.
- ⁷ Относительно Гарадагского месторождения английский инженер Монтейс еще в начале прошлого века писал, что «ни в одной точке земного шара нельзя представить себе в таком изобилии железные руды, сколько имеется в горах Гарадага» (см.: Fateh M. The Economic Position of Persia. — Lond., 1926).
- ⁸ «Бурс», 1974, 3 дек.
- ⁹ «Этталаат», 1977, 22 дек.
- ¹⁰ Рахнамайе мадан ва каргахайе бозорге сан'атийе Иран дар сале 1342. — Тегеран, 1342 г. х. (1965), т. 1.
- ¹¹ Амарнамейе остане Азербайджане-шарги. — Техрае, 1358.
- ¹² Амарнамейе остане Азербайджане-гарби. — Техран, 2536.
- ¹³ Амарнамейе остане Зенджан. — Техран, 2537.
- ¹⁴ Амаре фа'алиятхайе сан'атийе Иран дар сале 1340. — Б. м., б. г. ч. 1.
- ¹⁵ «Талаш» 1970, № 27.
- ¹⁶ Амаре сан'атийе сале 1344. — Тегеран, 1968.
- ¹⁷ Натаяедже саршомари аз каргахайе бозорге сан'атийе 2532. — Тегеран, 1977.
- ¹⁸ Современный Иран: Справочник. — М., 1975.
- ¹⁹ «Азербайджан» 1977, 14 мая.
- ²⁰ «Кейхан», 1972, 14 мая; «Этталаат», 1977, 19 июня; 1977, 17 окт.
- ²¹ «Кейхан», 1973, 17 февр.
- ²² «Кейхан», 1962, 6 окт.
- ²³ Трубецкой В. В. Особенности национальной ситуации в Исламской республике Иран. — В кн.: Национальный вопрос в странах Востока. — М., 1982.
- ²⁴ «Кейхан», 1965, 29 авг.
- ²⁵ Техране-экономист, 1971, 2 окт.
- ²⁶ Looney Robert E. The Economic Development of Iran: A Recent Survey with Projections to 1981. — N. Y. — Wash.-Lod., 1973.
- ²⁷ «Кейхан», 1973, 24 янв.
- ²⁸ Салнамейе бурсе оураге бахадаре Техран — Тегеран, 1977.
- ²⁹ Подсчитано нами на основе данных: Амаргирийе кешаварзийе кешвар. Сале 1339. — Тегеран, 6 т. т. 15, с. 42; Машрухе амарийе бедастамаде аз амаргирихайте номунейе кошаварзи. б.м., б. г., т. 1, с. 9; Салнамейе амарийе кешвар. Сале 2536. — Тегеран, 1978, с. 209—210, 270—272.

Н. Л. Насибзаде

60—70-чи ИЛЛЭРДЭ ЧЭНУБИ АЗЭРБАЙДЖАН СЭНАЈЕСИНИН ВЭЗИЛЈАТИ НАГГЫНДА

60-чы иллэрдэн етибарэн Иранда фəал сəнајелəшмə хəгти јеридилмишдир. Бу, ѳлкəнин мəркəзи рəјонларындан фəргли олараг Чəнуби Азəрбајјанда сəнајенин инкишафына əсаслы тəсир етмəмишдир. Бурада сəнајенин инкишафы үчүн əлверишли шəраит (тəбии етијатлар, ишчи гүввəsi, капитал вə с.) олмасына бахмајараг, 70-чи иллэрин II јарысында Чəнуби Азəрбајјанын үмумиран сəнајесиндə хүсуси чəкиси даһа да ашагы дүшүмүшдүр. Шај режиминин ајры-сечкилик характерли сјјасəти нəтичəсиндə рекионда итисади дүрүндүг галмагда иди.

НЭРМИН ТАИРЗАДЕ

ВКЛАД АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ УЧИТЕЛЕЙ В ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА (КОНЕЦ XIX—НАЧАЛО XX ВЕКА)*

Учителя проявляли глубокий интерес к далекому прошлому народа, интересовались археологическими памятниками и архитектурными сооружениями, которые часто встречались на территории Азербайджана.

Происхождение и состояние памятников старины изучал Т. Байрамалибеков, который впервые собрал сведения о крепостных сооружениях первой четверти XIX в. на территории Ленкоранского уезда. Он описал историю сооружения и состояние крепости Беллябиль (или Беллябыр), объяснил происхождение названия и записал связанные с ней легенды [1].

Более других изучением исторических памятников занимался Р. Эфендиев. В бытность смотрителем училища в Куткашене, а затем Хачмаса, он детально обследовал окрестности, зафиксировал целый ряд памятников средневековья: крепостей, храмов, караван-сараяв, бань, кладбищ, отдельных надгробий, пиров, склепов и т. д. [2, 139—140; 3, 1—9; 4; 5, 65—71; 6, 74—77].

При этом автор обнаружил не только знание письменных источников (Плиний Старший, Клавдий Птолемей, ал-Истахри, Ибн ал-Факих) преданий и легенд, связанных с историческими памятниками, но и дал впервые квалифицированное описание их внешнего вида и строительной техники. Дворец шекинских ханов, жилой дом Шекихановых с их замечательными интерьерами, медресе в сел. Гилейли Р. Эфендиев относил к выдающимся памятникам азербайджанского зодчества. Он высказывался о необходимости реставрации памятников старины, сохранения культурного наследия прошлого.

В начале XX в. в местных изданиях появляются сообщения учителей о случайных археологических находках. Так, М. Г. Эфендиев в 1901 г. писал об обнаруженных на территории сел. Лагич, на глубине 5 аршин (около 4 м) остатках городища из обожженного кирпича, бани, водного бассейна, подземного водопровода, а также могильников с золотыми изделиями — миниатюрными светильниками [6а, 48].

Заслуживает внимания сообщение Р. Эфендиева о большом числе кувшинных погребений, обнаруженных в 1923 г. во время земляных работ в верхней части Нухи и в сел. Гилейли, а также о монетных кладах [4, 40]. При описании памятников, фиксации их сохранности учителя и просветители попутно приходили к неожиданным открытиям. Так в сел. Гилейли Нухинского уезда, в ограде средневекового медресе Р. Эфендиев обнаружил камень, датированный 1163 г. х. (1750 г.), на котором было начертано имя Челеби Султана. Удалось выяснить, что камень был извлечен из кладки ханской мечети в Нухе в начале XIX в., когда последняя перестраивалась в православную церковь [4, 6а].

* Первая статья на эту тему помещена в № 1 за 1985 г.

При обследовании старых мусульманских кладбищ Р. Эфендиев обращал внимание на надписи и орнамент надгробий [4, 56], подкрепляя свои наблюдения фотографированием памятников старины. В 1885 г. он сфотографировал восьмигранные гюмбезы (мавзолеи) в сел. Вандам Нухинского уезда и отправил снимки в Тифлис в Кавказский музей. Оценивая труд Р. Эфендиева, заметим, что в 1927 г., когда он вновь посетил эти гюмбезы, они были уже сильно разрушены [5, 70—71].

Ряд учителей (Т. Байрамалибеков, М. Г. Эфендиев, Р. Эфендиев) изучали также топонимику и приходили к интересным предположениям и заключениям. Р. Эфендиев неоднократно писал, что происхождение многих непонятных географических названий в Нухинском уезде следует искать в языке древних племен, обитавших в этом регионе. Он связывал название одного из центральных кварталов Нухи — «Агванлар» с названием албан [6, 77].

Р. Эфендиев был, безусловно, прав, полагая, что изучение истории и языка удин и албан может дать ценные сведения по истории Нухи.

Преобладающая часть собранных учителями материалов носит этнографический характер. В этих этнографических изысканиях значительное место занимает семейный быт и положение мусульманской женщины.

При изучении местного быта учителя часто останавливались на свадебных обычаях и обрядах. Наиболее изученными оказались свадебные обычаи Нухинского уезда, записанные Агалар-беком Киясбековым [7, 177—181] и Р. Эфендиевым. Последний составил подробнейшее описание смотрины, сватовства, заключения кебинного акта, свадебного ритуала в Нухе. Стремясь не упустить ни одной детали в описании свадебного обычая, Р. Эфендиев вместе с тем не принял во внимание имущественные и социальные различия жителей. Он дал развернутую картину обычаев зажиточной части городского населения. А. Киясбеков же коснулся имущественной дифференциации, но весьма поверхностно.

В отличие от А. Киясбекова, который не остановился на негативных сторонах семейного быта, Р. Эфендиев подчеркнул всю унижительность положения девушки, которая при заключении брака становилась предметом торга между родителями будущих супругов.

Р. Эфендиев писал о живучести левирата [4, 25а], к которому прибегали из-за материальных соображений, об оскорбительном для женского достоинства обычае многоженства, об исключительном праве мужчин на детей, в том числе родившихся после развода, о ничтожности вдовьей доли наследства и т. д. [4, 23б—24а].

Нельзя не отметить всестороннюю осведомленность автора о положении женщин: несомненно, сказывалась его служба в Закавказском духовном управлении, где ему пришлось познать всю меру бесправия мусульманской женщины.

Автор отмечал откровенное неудовольствие в семье при рождении дочери, нежелание дать девочке-подростку образование и обучить ремеслу, требование от женщин беспрекословного подчинения мужу — господину, хозяину, полное затворничество и огромную занятость в доме, приусадебном хозяйстве, а в крестьянской семье и в поле.

Учителя единодушно выступали в печати против бесправия женщин, протестовали против временных, принудительных и ранних браков, резкой возрастной разницы между невестой-подростком и пожи-

лым женихом, что нередко приводило к трагической развязке [8; 9, 99, 139; 10, 487—488, 590, 621]. Положение женщины в семье определялось учителями, как положение рабыни. Так писали в частности Ф. Кочарли, М. Г. Эфендиев, Р. Эфендиев, Г. Минасазов, Г. Багиров. Эмансипация женщин рассматривалась ими как важнейшая общественная задача, без которой невозможно приобщение к прогрессу, цивилизации [9, 33]. С освобождением женщин связывалось благоденствие и уровень образования народа [11, 2—3].

Разрешение этой задачи учителя видели исключительно в образовании и воспитании девушек — будущих матерей. Только образование, писал Ф. Кочарли, позволит мусульманской женщине занять подобающее ей место в семье, как кормилицы и воспитательницы, как хозяйки [12].

По этому вопросу выступали также Дж. Мамедкулизаде, Н. Нариманов, С. Велибеков, Г. Махмудбеков, С. М. Ганизаде, М. Махмудбеков и многие другие деятели азербайджанской культуры того времени.

Авторы обращали внимание на неправильное физическое и нравственное воспитание детей. Как справедливо подметил Ф. Кочарли, воспитание детей дошкольного возраста в зажиточных семьях было предоставлено нукерам и прислуге, начисто лишенным данных для выполнения этой важной и трудной функции [12]. Крестьянские же дети росли сами по себе [13, 180; 14, 141—142].

Отмечая высокую детскую смертность (в среднем 60—70%) в Нухе, Р. Эфендиев связывал ее с невежеством матерей, которые не придерживались никакого режима в воспитании детей, полагая, что все болезни от бога, а потому не ограждали здоровых членов семьи от больных, пользовались услугами духовных лиц, знахарей, которые «лечили» заговорами и молитвами.

Одним из распространенных способов избавления от болезней считалось посещение «пиров» — святых мест. Неграмотное темное население избегало представителей официальной медицины, вследствие религиозных предрассудков, а также незнания азербайджанского языка лекарями и фельдшерами, которые из-за своей малочисленности не в состоянии были охватить больных всего уезда или города.

Объективность требует отметить, что во всех уголках Азербайджана наряду с невежественными знахарями-шарлатанами, имелись и представители народной медицины: табибы (врачи), сыныхчи (костоправы), которые пользовались заслуженной славой. Деятельность знахарей разоблачалась Т. Байрамалибековым, Р. Эфендиевым [15, 15].

Среди причин, вызывающих различные тяжелые заболевания, они отмечали условия труда и жизни: плохое состояние жилищ бедняков, сырость, отсутствие безопасного отопления и освещения, тяжелый труд крестьян при возделывании риса, обработке овчины, коконов, изготовлении кирпича, мыловарении и т. д.

Надо сказать, что отдельные авторы были столь далеки от понимания общественно-экономических процессов, что описывая изнурительный труд ремесленников, усматривали в нем лишь одно трудолюбие, как это сделал Салах Зохраббеков, наблюдавший за работой башмачников в Шуше [17, 61].

Следует обратить внимание на то, что авторы этнографических

очерков не идеализировали бесполезные, жестокие, грубые нравы и обычаи, бытовавшие на местах.

Они с осуждением описывали отдельные виды развлечений, такие как петушинные и собачьи бои [18, 73—74], состязания в бросании камней, приводившие к тяжелым увечьям игроков [19, 463].

Гневное возмущение вызывала у учителей деятельность местных шейхов. Шейхи, которых звание обязывало отречься от мирских дел и всецело посвятить себя служению богу, занимались на деле собственным обогащением за счет паствы, вмешивались в семейные дела мюридов, разрешали их конфликты. Причем, исход спора зависел от величины подарка или попросту, взятки.

По наблюдениям М. Махмудбекова, в селениях, где много мюридов, обычными являлись лицемерие, ханжество, семейные раздоры, упадок нравственности и разврат. Деятельность шейхов порождала фанатизм и невежество. Так, шейхи помешали открытию школы в сел. Зардоб Геокчайского уезда [20, 31—35]. Публично разоблачал шейхов, подвизавшихся в Ленкоранском уезде, и Теймурбек Байрамлибеков.

Ф. Султанов сообщал о приезжавших в Джебраильский уезд из Ардебилля шейхах, которые, обходя дома, проверяли наличное имущество крестьян и определяли на этом основании размер денег, которые они должны были внести за исполнение религиозных треб [21, 219—221]. Невежество и алчность шейхов и других духовных лиц были общеизвестны и вошли в поговорки.

Духовенство считало естественным бесправное положение женщин в семье и государстве. Дж. Мамедкулизаде справедливо писал, что от сотворения мира не было случая, чтобы молла хоть на минуту приостановил бы составление кебина между малолетней девочкой и стариком. Готовность муллы составить любой кебин объяснялась исключительно корыстными соображениями, ибо каждый кебин являлся для них источником дохода [10, 176, 487].

Следует отметить, что абсолютное большинство учителей, касаясь вопросов мусульманской религии, обычно подвергало критике служителей культа, а не веру. Многие из них за это испытали на себе нападки и публичные проклятия духовенства, не терпевшего никаких посягательств на свои исконные привилегии и авторитет среди темной верующей массы населения. Атеисты среди учителей были крайне малочисленны. Наиболее последовательными из них являлись Н. Нариманов и Дж. Мамедкулизаде.

В заключение следует сказать, что учителям принадлежит заслуга всестороннего изучения края. Работы их почти полностью построены на описании собранных ими на местах материалов. В одних случаях это были робкие попытки, в других настоящие научные исследования. На их научных выводах не могли не сказаться характер, особенности мировоззрения, их классовые позиции, последовательность, длительность, глубина и широта изысканий.

Являясь в большинстве своем представителями буржуазно-демократической интеллигенции, они не видели иного пути избавления народа от угнетения, нищеты и бесправия, как в его просвещении. Они считали своим гражданским долгом содействовать по мере своих сил распространению школ, различных курсов для взрослых, библиотек и читален, организовывать спектакли, концерты, вечера. По их убе-

ждению, только грамотный человек мог обеспечить свое материальное благосостояние и отстаивать свои права.

Недовольство существовавшим политическим строем, протест против социального и национального гнета у большинства учителей не перерастал в стремление к низвержению этого строя. Однако ряды их с годами пополнялись и представителями революционной социал-демократии, которые смогли подняться на открытую борьбу за освобождение народа. Среди участников революционного движения и борьбы за Советскую власть в Азербайджане были окончившие Закавказскую семинарию Нариман Нариманов, Панах Касимов, Ханафи Терегулов, Теймур Гусейнов, Юсиф Касимов, Гаджи Керим Сангиев, Аскер Эйвазов, а также учителя Али Джаббар Исмаилов, Ибрагим Эминбейли, Ага Баба Юсифзаде и др.

Материалы, собранные и обработанные учителями, положили начало этнографическому изучению ряда уездов и населенных пунктов Азербайджана. Очерки являются интересным документом эпохи. Благодаря точности, достоверности описаний, огромному, разнообразному фактическому материалу, труды учителей не утратили своего значения до наших дней.

Наряду с материалами по социально-экономической истории Азербайджана, несомненную ценность представляют описания памятников старины, в особенности архитектурных сооружений, со времени публикации которых прошло без малого целое столетие. Многие из них за это время подверглись значительному или полному разрушению.

В целом деятельность учителей по сбору материалов о прошлой и современной им жизни азербайджанского народа свидетельствовала об их основательной общеобразовательной подготовке, широте культурных интересов, приобретенных в годы учения в учительских семинариях или институте, углубленных самообразованием, и заслуживает внимания сегодняшних исследователей.

Краткий обзор научной деятельности учителей свидетельствует об их весомом вкладе в историко-этнографическое изучение Азербайджана.

Примечания

- ¹ РФ АН АзССР, шифр Б-5269/28625.
- ² СМОНПЖ, вып. XI, отд. II.
- ³ СМОНПЖ. — Тифлис, 1903, вып. XXXII, отд. I.
- ⁴ РФ, ф. 8, оп. 1, д. 27, лл. — 56—8а; д. 29, л. 7.
- ⁵ Эфендиев Р. Памятники древности в Нухинском уезде. — Изв. Азкомсга-риса, 1927, вып. 3.
- ⁶ Рәшид Әфәндиҙаде. Шәки Маһалында Баш Лајәсқикәнди вә Ешшәк галасы — Азәрбајҹаны әјрәнмә јолу. Бақы, 1930, п. 4—5, с. 77.
- ⁷ СМОНПЖ, вып. XXIX, отд. II.
- ⁸ Киясбеков А. Свадебные обряды мусульман Нухинского уезда. — СМОНПЖ, вып. XXXI, отд. III.
- ⁹ Каспий, 1890, № 176, 181—182; 1891, № 30, 176.
- ¹⁰ Минсадов Г. Избр. произв. — Баку, 1982.
- ¹¹ Мамедкулизаде Дж. Соч. Баку, 1967, т. 2.
- ¹² Эфендиев Р. Арвад мәсәләси. — Бақы, 1914.
- ¹³ Кочарли Ф. О положении женщин и воспитании детей у мусульман. Новое обозрение, 1895, № 4115.
- ¹⁴ СМОНПЖ, вып. I, VI, отд. II.
- ¹⁵ СМОНПЖ. — Тифлис, 1890, вып. IX, отд. II.
- ¹⁶ Каспий, 1891, № 231; 1892, № 93.
- ¹⁷ РФ АН АзССР, шифр Б-5621/28616, лл. 2—3; Д-684/28591, л. 103.
- ¹⁸ СМОНПЖ, вып. XI, отд. I.

¹⁸ СМОНПК, вып. XXIX, отд. II.

¹⁹ НАМИА АН АзССР, инв. № 10728/1999.

²⁰ Махмудбеков М. Юридикалык секта на Кавказе. — СМОНПК, вып. XXIV, отд. I.

²¹ Султанов Ф. Некоторые сведения о секте Али Аллахи. — СМОНПК, вып. XVII, отд. II.

Нармин Таһирзаде

АЗЕРБАЙДЖАНЫН ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИК ТЭДГИГАТЫНДА АЗЕРБАЙДЖАН МҮЭЛЛИМЛЭРИНИН РОЛУ

(XIX эсрин сону—XX эсрин эввәли)

Мәгаләдә илк дәфә XIX эсрин сону вә XX эсрин эввәлләриндә азербайжанлы муәллимләрнин елми истигамәт вә марағларынын характери арашдырылып. Бу сәһәдә нисбәтән даһа там очеркләри муәллифләр јазылы мәнбәләр, елми әдәбијјат, јерли әһалинин мәлүматлары вә нәһајәт өз шәхси мушаһидәләри әсасында јазмышлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, муәллимләр өз гәзаларында илк дијаршүнас вә этнограф олмағла јанашы шифаһи әдәбијјат нүмунәләри дә топламышлар. Бу нөв очеркләрдә Азербайжанын социал-игтисади тарихинә вә мәншәтинә аид зәнкин мәлүмат вә тарихи абидәләрин кениш тәвири верилмишдир.

Муәллифләрнин синфи мәһдудийјәтивә, елми-тәдгигат методунун зәифлијинә вә тәсвир етдикләри материалларын тәһлилинин сәтһилијинә бахмајарағ, мүхтәлиф материалларын зәнкинлији вә онларын изаһы инди дә өз әһәмијјәтини итирмәмншдир.

Азербайжанын тарихи-этнографик чәһәтдән өјрәнилмәсиндә муәллимләрнин бәјүк хидмәти олмушдур.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1985, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1985, № 2

З. Н. НУРИЈЕВА

АЗЕРБАЙДЖАН МИЛЛИ СӘНАЈЕ БУРЖУАЗИЈАСЫНЫН ИПӘК Е'МАЛЫ СӘНАЈЕСИНДӘ МӨВГЕЈИ

Азербайжан буржуазиясынын, Азербайжан милли буржуазиясынын тәшәккүлү проблемни Азербайжан совет тарихшүнаслығында демәк олар ки, тәдгиг едилмәмишдир. Умумијәтлә, Д. Б. Сејидзадәнин «XX эсрин эввәлләриндә Азербайжан буржуазиясынын тарихиндән» монографиясы¹ истисна едиләрсә, нә ингилабдан габагкы, нә дә совет тарихшүнаслығында Азербайжан буржуазиясына һәср едилмиш хусуси әсәр јохдур. Доғрудур, бәзи үмумиләшдиричи әсәрләрдә², һәмчинин Азербайжан сәнајесинин, кәнд тәсәррүфатынын вә тичарәтин тарихинә һәср олунмуш монографияларда³ Азербайжан буржуазиясынын тәшәккүлүнүн бәзи мәсәләләринә үмуми һалда, өтәри тохунулмушдур. Лакин көрүлмүш иш гәнаәтбәхш дејил вә Азербайжан буржуазиясынын, Азербайжан милли буржуазиясынын тәшәккүлү проблемини өјрәнмәк совет тарихшүнаслығы гаршысында дуран ән вачиб мәсәләләрдән биридир.

Бу мәгаләдә муәллиф бу проблемни јалныз бир голу, Азербайжан милли буржуазиясынын тәшәккүлүнүн игтисади әсаслары мөвзусу үзрә, јалныз ипәк е'малы сәнајеси үзәриндә дајанмағы мөгсәдәүјүн сајмышдыр. Белә ки, Азербайжан милли буржуазиясынын тәшәккүлүнүн вә формалашмасынын мүһүм әсасларындан бири ипәк е'малы сәнајеси олмушдур. Бу сәнаје сәһәсинин милли буржуазиянын тәшәккүлүндәки ролу бир дә она көрә чох мүһүмдүр ки, о Бақы сәнаје рајонундан кәнарда Азербайжан гәзаларында јерләширди вә демәк, ипәк е'малы сәнајеси Азербайжанын гәзаларында милли буржуазиянын тәшәккүлүнүн вә формалашмасынын мүһүм, ән вачиб вә инкишаф етмиш әсасыны тәшкил етмишдир.

1903-чү илә даир мәлүматә көрә Азербайжанда 105 ипәк е'малы вә ипәксарыјан фабрик олмушдур⁴. Русијанын фабрик-заводларынын сијаһысына дахил олмуш бу мүәссисәләр, әлбәттә, Азербайжанда олан бүтүн ипәк е'малы фабрикләринин миғдарыны әкс етдирмирди. Бу сијаһыја јалныз фабрик типли мүәссисәләр дахил едилмишди. Азербайжанда олан онларла кичик мануфактура типли вә ја садәчә оларағ кустар мүәссисәләр бу сијаһыја дахил дејилди.

1899-чу илә даир мәлүматә көрә Азербайжанын тәкчә Нуха-Зағатала зонасында 2830 фәһләси олан 420-дән чох, 1901-чи илдә исә тәкчә Нуха гәзасында 3505 фәһләси олан 127 ипәк е'малы мүәссисәси варды⁵. 1901-чи илдә Гарабағ зонасында, јәни Шуша вә Чәбрајыл гәзаларында 1233 фәһләси олан 25 мүәссисә фәалијјәт көстәрирди⁶. 1900-чу илдә Нахчыван гәзасында 300 фәһләси олан 20, 1901-чи илдә исә 284 фәһләси олан 11 ипәк е'маледән мүәссисә вар иди. Көрүндүјү кими, 1901-чи илдә Азербайжанда 5152 фәһләси олан 165 ипәк е'малы фабрики вар иди. Бурадан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, XIX эсрин сонларына нисбәтән Азербайжанда ипәк е'маледән мүәссисәләр сајча хејли чох иди. Лакин онларын әксәријјәти хырда, кустар типли иди. XX эсрин эввә-

линдә исә мұәссисәләрин сајы хејли чоҳалмышды. Белә ки, 1899-чу илдә тәкчә Нуха-Зағатала зонасында 420, јә'ни 1901-чи илдә Азәрбајчанда олан бүтүн мұәссисәләрдән тәхминән үч дөфә чоҳ фабрик фәалијјәт кәстәриди. Һәмин фабрикләрдә чалышан фәһләләрин сајы исә 1899-чу илдәкинә нисбәтән ики дөфәјә јахын чоҳ иди.

Тәәсүфлә гејд едәк ки, истәр 1899, истәрсә дә 1901-чи илә даир олан мә'луматда һәмин мұәссисәләрин саһибләринин милли мәнсубијәти кәстәрилмир Бу бахымдан, 1903-чү илә аид олан мә'лумат тәдғиг етдијимиз мөвзунун тәләби нөгтеји-нәзәриндән гијмәтлидир.

1903-чү илдә Азәрбајчанда олан 105 ипәк е'малы мұәссисәсиндән 57-си, јә'ни јарыдан чоҳу, тәхминән 53—54 фаизи Азәрбајчан милли буржуазиясына, 46—47 фаизи исә ермәни буржуазиясына мәхсус иди. Азәрбајчан милли буржуазиясына мәхсус олан фабрикләрдә ишләјән фәһләләрин сајы да ермәни капиталистләринин фабрикләриндә ишләјәнләрдән чоҳ иди. Ипәк е'малы сәнајесиндә чалышан 4064 фәһләдән 2309-у Азәрбајчан милли буржуазиясына мәхсус олан фабрикләрдә чалышырды ки, бу да бүтүн фәһләләрин 58 фаизә гәдәрини тәшкил едирди. Бурадан белә бир нәтичә чыхармағ олар ки, Азәрбајчан милли буржуазиясынын ихтијарында олан фабрикләрин бир гисми ири капиталист мұәссәси иди. Бу мұәссисәләрдән Әскәр Аға Муса оғлунун 160 фәһләси олан, Һачы Абдуллајевин 70 фәһләси олан, Һачы Мәммәдовун (Аға Муса оғлунун варисләри) 160 фәһләси олан, Һачы Әбдүррәһман Һачы Мәммәд Рәһим оғлунун 100 фәһләи олан, Ләтиф Салман оғлунун 90 фәһләси олан, Ләтиф Гасым оғлунун 97 фәһләси олан, Јәһја Мәммәдовун 88 фәһләси олан, Салман Ләтиф оғлунун 100 фәһләси олан фабрикләрини кәстәрмәк олар⁷. Бу фабрикләрин, һәмчинин 50-дән артығ фәһләси олан диқәр бир нечә мұәссисәнин саһибләринин ири капиталист зүмрәсинә дахил етмәк лазымдыр.

1908-чи илә аид олан мә'лумат хүсусилә јарымчығдыр. Русија империјасынын фабрик-завод мұәссисәләринин үмуми сјаһысына Азәрбајчанда фәалијјәт кәстәрән мұәссисәләрдән чәми 59-у дахил едилмишдир⁸. Бу фабрикләрдән 40-ы Азәрбајчан милли буржуазиясына, 19-у исә ермәни буржуазиясына мәхсус иди. Азәрбајчан милли буржуазиясына мәхсус олан мұәссисәләрдә 59 фабрикдә ишләјән 3363 фәһләдән 2030-у, јә'ни 60 фаиздән чоҳу чалышырды:

Азәрбајчан милли буржуазия нүмајәндәләри ипәк е'малы сәнајесиндә сәһмдар чәмијјәтләр дә јаратмышдылар. Бунлардан А. Исаханов вә К⁰ кәстәрмәк олар¹⁰.

Азәрбајчанын ипәк е'малы сәнајесинин тәдғигатчысынын вердији мә'лумата көрә исә һәмин, јә'ни 1908-чи илдә Азәрбајчанда 6 минә јахын фәһләси олан 131 ипәк е'малы фабрики олмушдур¹¹. Лакин бу рәғәмләр Азәрбајчанын милли буржуазиясынын пајына дүшән мұәссисәләрин хүсуси чәкисини мұәјјән етмәјә имкан вермир, белә ки, ајры-ајры мұәссисәләрин саһибләринин милли мәнсубијјәти јалныз бизим истинад етдијимиз «Фарично-заводские предприятия Российской империи» топлусунда верилмишдир. Бу топлунун вердији рәғәмләрдән көрүндүјү ки, 1908-чи илдә Азәрбајчанда фәалијјәт кәстәрән бүтүн фәһләләрин үчдә ики һиссәси азәрбајчанлы капиталистләринин мұәссисәләриндә ишләјирди. Әкәр бу нисбәти Азәрбајчан ипәк е'малы сәнајеси тарихи тәдғигатчысынын кәтирдји рәғәмә шамил етсәк, ајдын олар ки, 131 мұәссисәдән ән азы 90-на јахыны вә онларда чалышан фәһләләрин ән азы дөрд минә азәрбајчанлы капиталистләрә мәхсус олмушдур.

Бурада биз ики дөфә ән азы сөзләрини ишләмәкдә һеч дә сәһвә јол вермирик. Белә ки сонрақы илләрә даир кәтирилән мә'луматлардан көрүшүр ки, Азәрбајчанда фәалијјәт кәстәрән ипәк е'малы мұәссисәләринин ән азы үчдә икиси һәмишә азәрбајчанлы саһибкарларын ихтијарында олмушдур. Буну ашағыда кәтирилән мә'луматдан да ајдын көрмәк олар.

XX әсрин икинчи ониллијинин башланғычында Азәрбајчанда 148 ипәк е'малы сәнајә мұәссисәси фәалијјәт кәстәриди. Бизим кәтирдји-миз бу рәғәм Азәрбајчан ипәк е'малы сәнајесинин тарихинин тәдғигатчысынын кәтирдји мә'луматла там ујғунлуғ тәшкил едир. Онун да 1912-чи илә даир мә'луматындан ајдын олур ки, бу мұәссисәләрин сајы 148 олмуш вә онларда 5 мұәссисә истисна олмагла (көрүнүр, онларда чалышан фәһләләрин сајы барәсиндә мә'лумат јохдур) 9258 фәһлә чалышырды¹². Онлардан 108-и Нуха гәзасында, 21-и Шуша гәзасында, 9-у Гарјакин гәзасында, 7-си Нахчыван гәзасында, 2-си Зағатала даирәсиндә вә 1-и Јелизаветпол гәзасында чәмләшмишди¹³. Нуха гәзасында чәмләшмиш ипәк е'малы мұәссисәләриндән бөјүк әксәријјәти—97-си шәһәрин өзүндә, 11-и исә шәһәрдән кәнарда, кәндләрдә јерләширди. Шуша гәзасындақы мұәссисәләрин исә әксинә, бөјүк әксәријјәти, јә'ни 16-сы кәнд јерләриндә, чәми 5-и шәһәрдә иди. Гарјакин гәзасындақы 9 мұәссисәнин һамысы, һәмчинин Јелизаветпол гәзасындақы ипәк е'малы фабрики кәндләрдә јерләшмишди. Нахчыван гәзасындақы 7 фабрикдән 5-и Ордубад шәһәриндә, икиси исә Баш Әјлис кәндиндә иди. Зағатала даирәсиндә фәалијјәт кәстәрән фабрикин икиси дә Зағаталанын өзүндә иди¹⁴. Нуха гәзасында јерләшмиш 108 ипәк е'малы мұәссисәсиндән 91-и, јә'ни әксәријјәти Азәрбајчан милли буржуазиясы нүмајәндәләринә, 17-си исә ермәни буржуазиясына мәхсус иди. Шуша гәзасында исә бунун там әксини көрүрүк. Бурада олан 21 мұәссисәдән чәми 2-си Азәрбајчан милли буржуазиясына мәхсус иди. Ејни һалы Гарјакин гәзасында да көрүрүк. Бурадақы 9 мұәссисәдән 7-си ермәни буржуазиясынын әлиндә иди. Зағатала даирәсиндәки ики фабрикдән бири ермәни, о бири исә Азәрбајчан милли буржуазиясынын ихтијарында, Нахчыван гәзасындақы 7 мұәссисәнин 4-ү Азәрбајчан, 3-ү ермәни буржуазиясы нүмајәндәсинин ихтијарында иди. Јелизаветпол гәзасында олан јеканә ипәк е'малы фабрикин саһиб ермәни капиталисти иди¹⁵.

Беләликлә, Азәрбајчанда олан 148 ипәк е'малы фабрикинин јүзү Азәрбајчан, 48-и исә ермәни капиталы нүмајәндәләринә мәхсус иди.

Ипәк е'малы сәнајеси әсасында Азәрбајчан милли буржуазиясынын тәшәккүлә башламасы тарихини мұәјјәнләшдирмәк үчүн ипәк е'малы фабрикләринин әсасынын гојулмасы тарихинә нәзәр салмағ јеринә дүшәрди. Бизим вәзифәмиз Азәрбајчан милли буржуазиясына мәхсус олан мұәссисәләр барәдә тәдғигат апармагдан ибарәтдир. Бу ишдә бизә 1912-чи илдә Азәрбајчан милли буржуазиясынын ихтијарында олан ипәк е'малы фабрикләри барәсиндә мә'лумат верән мәнбә көмәк едир. Белә ки, гејд олунан статистик мә'луматда бүтүн ипәк е'малы фабрикләринин саһибләри, онун иллик дөвријјәси, бурада ишләјән фәһләләрин сајы вә онларын һансы әразидә јерләшмәси илә јанашы, һәр фабрикин јаранмасы тарихи дә кәстәрилир. Бурада кәстәриләнләрдән мә'лум олур ки, Азәрбајчан милли буржуазиясынын ихтијарында олан јүз ипәк е'малы фабрикинән 70-и (30-у барәдә мә'лумат јохдур) ашағыдақы илләрдә фәалијјәтә башламышдыр:

1879—1	1893—1	1902—2
1881—1	1894—4	1903—3
1883—1	1895—1	1904—2
1888—1	1896—2	1906—4
1889—2	1897—2	1907—11
1890—2	1899—8	1908—3
1891—3	1900—8	1909—5
1892—2	1901—1	

Демек, истинад етдијимиз мө'тәбәр мәнбәдән белә ајдын олур ки, Азәрбајчан милли буржуазиясы нүмајәндәләринә мәнхус олан илк фабрик типли ипәк е'малы фабрикинә эсасы 1879-чу илдә гојулмушдур: Нуха тичарәт буржуазиясы нүмајәндәси олан Аға Муса оғлу Мәммәдов һәмин фабрикин эсасынә гојандан сонра ону илдән-илә кенишләнди-мишди. Белә ки, сонралар фабрикдә ипәк е'малы илә јанашы ипәк сат әјирән шө'бә дә тикилмишди. 1912-чи илдә бу фабрик Шәки ипәк е'малы фабрикләриндән ән ириләриндән, мүасир техника, бухарла һәрәкәтә кәтирилән мүһәррикләрлә тәһһиз едилмиш, 170 фәһләси, 120000 манат иллик дөвријјәси олан мүәссисәјә чеврилмишди¹⁶. Эсасы 1881-чи илдә Нухада гојулмуш Ағабаба Һәсән оғлунун фабрики дә ики һиссәдән, ипәк ачан вә ипәк сапы әјирән бөлмәләрдән ибарәт иди. Эсасы 1883-чү илдә гојулмуш фабрик исә Загаталада иди. Ики шө'бәдән ибарәт олан бу фабрикдә 1910-чу илләрин әввәлиндә 70 фәһлә чалышыр вә иллик дөвријјәси 50.000 маната бәрәбәр иди¹⁷.

Јухарыда кәтирилән рәгәмләри үмумиләшдирсәк көрәрик ки, 1880-чи илләрдә 5 фабрикин, 1890-чы илләрдә 25 фабрикин, 1900-чү илләрдә исә 39 фабрикин эсасы гојулмушдур. Беләликлә, бизим әлимиздә олан мәнбәјә көрә эсасы 1870-чи илләрин сонунда гојулмуш Азәрбајчан милли буржуазиясына мәнхус олан фабрик типли ипәк е'малы мүәссисәләринин сајынын артмасы 1880-чи илләрдә чүз'и олмуш, 1890-чы илләрдә бу рәгәм хејли, 5 дөфәјә гәдәр артмыш, 1900-чү илләрин биринчи ониллијиндә исә артым сүр'әти даһа јүксәк олмушдур.

Әлбәттә, көстәрдијимиз рәгәмләр, Азәрбајчан милли буржуазиясына мәнхус олан ипәк е'малы мүәссисәләри, онларын эсасынын нә вахт гојулмасы барәдә там тәсәввүр јаратмыр. Даһа доғрусу бу, һеч дә о демәк дејилдир ки, 1879-чу илдән габаг Азәрбајчанда милли буржуазияја мәнхус ипәк е'малы мүәссисәси олмамышдыр. Јухарыда гејд етдик ки, әлимиздә олан мәнбәдә Азәрбајчан милли буржуазиясына мәнхус олан јүз мүәссисәдән 30-нун эсасынын гојулмасы тарихи јохдур. Күман етмәк олар ки, бу мүәссисәләрдән бә'зисинин эсасы бизә мә'лум олан 1879-чу илдән габаг гојулмушдур. XIX әср Азәрбајчан сәнәјеси тәдгигатчысынын вердији мә'лумат бизә белә бир фикир јүрүтмәјә эсас верир. Нуха ипәкчилик мәктәбини битирмиш Мурадханов адлы бириси 1850-чи илдә Варташендә фабрик типли ипәк е'малы мүәссисәси ачмышды. Бу фабрик өз истеһсалыны илдән-илә кенишләндирмиш вә 1852-чи илдә артыг 10 пуддан чох ипәк истеһсал етмишди¹⁸. Јенә Ә. С. Сумбатзадәнин вердији мә'лумата көрә ипәк е'малы мүәссисәләринин илк тә'сисчиләри ермәни капиталы нүмајәндәләри олмуш, даһа сонра милли буржуа нүмајәндәләри дә бу ишә гошулмушлар. 1872-чи илдә Нухада Әлибала Һәсән оғлу адлы бириси ипәк е'малы фабрики ачмышды. Бу фабрикдә 12 дэзкаһ вар иди¹⁹.

Ә. С. Сумбатзадәнин тәдгигатындан белә мә'лум олур ки, 1890-чы илләрин әввәлиндә Азәрбајчанын Нуха-Загатала гуршағында милли

буржуазияја мәнхус 13 ипәк е'малы фабрики олмушдур. Бу фабрикләрдән үчү—Һачы Кәрим Һачы Ваһаб оғлунун, Мәшәди Ибраһим Әкбәр оғлунун, Һачы Әбдүррәһим Һачы Мәммәд оғлунун фабрикләри—кифәјәт гәдәр ири, мүасир аваданлыгла тәһһиз олунмуш мүәссисәләр иди. Биринчинин фабрикинә 59 дэзкаһ, 59 фәһлә, икинчинин фабрикинә исә 51 дэзкаһ, 75 фәһлә, үчүнчүнүн фабрикинә исә 52 дэзкаһ 57 фәһлә ишләјирди. Үмумијјәтлә, исә 13 фабрикдә 480 фәһлә ишләјирди вә онларда олан дэзкаһларын сајы 420-јә чатырды²⁰. Мүәлифин мә'луматына көрә 1890-чы илләрин әввәлиндә јухарыда гејд олунан фабрик типли, бухарла һәрәкәтә кәтирилән мүһәррикләрлә тәһһиз олунмуш мүәссисәләрдән башга, Нухада Азәрбајчан милли буржуазиясына мәнхус олан даһа ики кичик ипәк е'малы мүәссисәси олмушдур. Биринчи мүәссисәдә 9 фәһлә, икинчисиндә исә 14 фәһлә чалышырды²¹.

XIX әсрин 90-чы илләриндән башлајараг, милли буржуазиянын нүмајәндәләри өз фабрикләрини ачмагла јанашы, ермәни буржуазиясы нүмајәндәләринә мәнхус олан ипәк е'малы фабрикләрини дә сатын алырдылар. Мәсәлән, Нухада Аға Муса Һачы Мәммәдов, 1872-чи илдә Мкртыч Кәнчинсевин тикдирдији фабрики 1892-чи илдә ондан сатын алмышды. Бу фабрик Нухада фәалијјәт көстәрән ән биринчи 5 фабрик иди (60-чы илләрдә фәалијјәтә башламыш Алексеев гардашларынын фабрикинән сонра). Аға Муса Һачы Мәммәдовун бу фабрикинин иллик дөвријјәси 100 мин маната чатырды²².

Инди әлимиздә олан мө'тәбәр мәнбә эсасында XX јүзилијин он икинчи илиндә Азәрбајчан милли буржуазиясынын, ипәк е'малы сәнәјесиндә тутдугу мөвгеји мөјјәнләшдирәк, бу мөвгенин эсас көстәричиси, фабрикләрин сајы илә јанашы, башлычасы, онлара мәнхус мүәссисәләрин истеһсал күчү вә фәһләләрин сајыдыр.

1912-чи илдә Азәрбајчанда олан 148 ипәк е'малы мүәссисәсиндән 111-дә (37-нә даир мә'лумат јохдур) 5914 фәһлә чалышыр вә бу мүәссисәләрдән 73-нүн (галәм 75-и барәсиндә мә'лумат јохдур) иллик мәһсул истеһсалы 2.804.000 манат иди. Азәрбајчан ипәк е'малы сәнәјеси тарихинин тәдгигатчысынын кәтирдји јухарыда гејд етдијимиз мә'луматла бу рәгәми мугајисә етдикдә бизим рәгәмимиз фәһләләрин сајыны 3344 нәфәр аз көстәрир. Доғрудур, онун рәгәми 143, бизимки исә 111 фабрикә аиддир. Буна бахмајараг һәр һалда фәһләләрин индики сајы барәдә мөјјән ујғунсузлук көз габағындадыр. Ејни сөзләри иллик мәһсул истеһсалы барәсиндә дә демәк олар. Белә ки, онун мә'луматына көрә иллик мәһсул истеһсалы 5733530 манатлыг олмушдур. Бу, бизим кәтирдјијимиз рәгәмдән ики дөфә чохдур. Һәмин рәгәмләр милли капитал нүмајәндәләринин најы барәдә мә'лумат вермәдијиндән биз ондан истифадә едә билмәдик. Бизим әлимиздә олан мәнбәнин мә'луматына көрә һәмни 5914 фәһләдән 3304-ү Азәрбајчан милли буржуазиясына мәнхус олан 77 ипәк е'малы фабрикинә чалышыр (23 фабрикә даир мә'лумат јохдур) вә һәмин фабрикләрин иллик истеһсал дөвријјәси 1.470.000 маната бәрәбәр иди²³.

1908-чи илә аид олуб, 1909-чу илдә нәшр олунмуш Русия империясынын фабрик-завод мүәссисәләри топлусу тәкмилләшдириләрәк, 1914-чү илдә јенидән нәшр едилмишдир. Лакин, тәәсүф ки, бурадакы мә'лумат тәкчә Јелизаветпол губернијасыны әһатә едир. Бакы, губернијасы, Загатала даирәси вә Нахчыван гәзасы барәсиндә мә'лумат верил-

мир. Бурада тәкчә Јелизаветпол губернијасы үзрә 113 ипәк е'малы мү'әссисәсинин ады чәкилир²⁴. Бу фабрикларин 80-и Азәрбајчан милли жуазијасынын сәрәнчамында иди. 113 фабрикдән 96-да 3988 фәһлә чалышырды. Сијаһыда дикәр 17 фабрикин ады чәкилсә дә онларда чалышан фәһләләр һагда мә'лумат верилмир. Әлбәттә, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, һәмин фабриклар әһәмијјәтсиз олдуғундан онларда ишләјән фәһләләрин сајыны кәстәрмәјә еһтијач олмамышдыр. Мәсәлән, Паша Муса оғлуна мәхсус 25 фәһләси олан фабрикин иллик истеһсал күчү 10.000 ман. олдуғу һалда, Сүләјман Рәһимовун фәһләләринин сајы кәстәрилмәјән фабрикиндә бу рәғәм 18.000 ман.²⁵, јә'ни 2 дәфәјә јахын чох олмушдур. Көрүнүр садәчә олараг, тәртибатчылар һәмин фабрикларин фәһләләринин сајы барәсиндә мә'лумат әлдә едә билмәмишләр.

Азәрбајчан милли буржуазијасынын сәрәнчамында олан 80 фабрикдән 66-да (14-ү барәсиндә мә'лумат јохдур) 2035 фәһлә, ермәни капиталына мәхсус олан 30 фабрикдә (3-нә аид мә'лумат јохдур) 1953 фәһлә чалышырды. Көрүндүјү кими, Азәрбајчан милли буржуазијасынын ихтијарында олан фабрикларин сајы ермәни капиталистларининкиндән тәхминән 2,5 дәфә чох олмасына бахмајараг, онларда ишләјән фәһләләр, бүтүн фәһләләрин јарысындан бир гәдәр чохуну тәшkil едирди. Бу ону кәстәрир ки, Азәрбајчан милли буржуазијасынын ихтијарында олан фабриклар нисбәтән кичик иди. Онларда ишләјән фәһләләрин орта сајы 15—30, бәзиләриндә бир гәдәр чох иди. Фәһләләринин сајы 50 вә ондан чох олан мүәссисәләрин сајы чәми 10 иди. Бунлардан Салам Ләтифовун фабрикиндә 100, Сәлимов гардашларынын фабрикиндә 75 фәһлә чалышырды²⁶. Салам Ләтифовун фабрики мүасир техника илә тә'мин олушмушду. Бу фабрикдә Франсадан кәтирилән ипәксарыма дзәкаһлары вар иди. Белә дзәкаһлар Азәрбајчанда илк дәфә мәһз Салам Ләтифовун фабрикиндә гојулмушдур. 1906-чы илдә Загафгазијада илк дәфә тијанларда сүјүн електриклә гыздырылмасы бу фабрикдә тәтбиг едилмишди. Нуха гәзасында И. Рәһимов гардашларынын Әбдүррәһмановун, Ордубадда К. Бабајевин вә башга бир сыра фабриклар дә мүасир техника илә тәһиз едилмиш капиталист мүәссисәләри иди²⁷. Ордубадын дахил олдуғу Нахчыван гәзасында мүхтәлиф системли машын тәтбиг едилмиш 11 ипәк е'малы мүәссисәси вар иди. һөкүмәт органларынын рәсми мә'луматындан белә ајдын олур ки, XX әсрин биринчи ониллијинин сону—икинчи ониллијинин әввәлләриндә ипәк е'малы сәнајесиндә мүһәррикләрин сајынын сүр'әтинә көрә Јелизаветпол губернијасы Русијада биринчи јәрдә кедирди²⁸. Јухарыда кәстәрдијимиз рәғәмләрдән мә'лум олур ки, Јелизаветпол губернијасындакы ипәк е'малы фабрикларинин бөјүк әксәријјәти Азәрбајчан милли буржуазијасынын сәрәнчамында иди. Демәк, мәһз онларын фабрикларинин чохунда машынлар, мүһәррикләр вар иди.

Тәдгиг олуан дөврдә Азәрбајчан ипәк е'малы сәнајесинин инкишаф зирвәси 1915-чи ил һесаб едилмәлидир. һәмин ил Азәрбајчанда 10.248 фәһләси олан 168 ипәк е'малы фабрики фәалијјәт кәстәрмиш вә 14 милјон манатлыгдан чох мәһсул истеһсал едилмишдир. Нәзәр алынса ки, 1914-чү илдә сонунчу рәғәм 7,5 млн. манат, ондан габагкы илләрдә 4—6 млн. манат олмушдур²⁹, онда бу рәғәмин бөјүклүјү ајдын олар. Лакин тәәсүф ки, 1915-чи илә аид материаллар әсасән ипәк е'малы сәнајесиндә Азәрбајчан милли буржуазијасынын хусуси чәкисини мүәјјәләшдирмәк олмур. Бизим әлимиздә олан материал јарымчыгдыр вә јал-

ныз Нуха гәзасына аиддир. Бу мә'лумата көрә 1915-чи илдә Нуха гәзасында 87 фабрик олмуш вә онларда 3140 фәһлә чалышмышдыр³⁰. Бу 87 фабрикдән јалныз 8-и ермәни буржуазијасына мәхсус иди. Азәрбајчан милли буржуазијасынын сәрәнчамында 79 фабрик олуб, онларда 2597 фәһлә чалышырды ки, бу да бүтүн фәһләләрин 82 фаизинә бәрәбәр иди³¹. 1915-чи илә аид олан бу мә'луматын үстүн чәһәти ондан ибарәтдир ки, бурада Нуха гәзасында олан фабрикларин бухар мүһәррикләри илә, јахуд әллә һәрәкәтә кәтирилмәси барәдә дә мә'лумат верилр. Бу мә'луматдан ајдын олур ки, Азәрбајчан милли буржуазијасына мәхсус олан 79 фабрикдән 51-и бухар мүһәррикләринин күчү илә, 28-и исә әл әмәји илә һәрәкәтә кәтирилди³². Бу мүәссисәләрдән Исмајыл Мустафа оғлунун фабрикиндә 105 фәһлә, һачы Ләтиф Рәсул оғлунун фабрикиндә 68 фәһлә, Сәлимов гардашларынын фабрикиндә 86 фәһлә, һачы Ибраһим Әһмәдовун фабрикиндә 64 фәһлә, Јагуб Сәјфәлинин фабрикиндә 75 фәһлә, Салам Ләтиф Гасым Әлијевин фабрикиндә 72 фәһлә, һачы Ләтиф Рәсул оғлунун фабрикиндә 67 фәһлә чалышырды³³.

Нуха гәзасы үзрә мә'луматы нисбәт кими көтүрүб, үмуми Азәрбајчан үзрә олан мә'лумата аид етсәк, 1915-чи ил ипәк е'малы сәнајесиндә Азәрбајчан милли буржуазијасынын мөвгәји һагда үмуми тәсәввүр јаранар. Бураја ону да әлавә етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда ипәк е'малы сәнајеси илә јанашы хам бараманы боғмаг үчүн хусуси барамабоған мүәссисәләр дә фәалијјәт кәстәрирди. 1908-чи илә аид олан мә'лумата көрә тәкчә Әрәш вә Көјчәј гәзаларында 32 белә мүәссисә олмуш вә онларда 80 мин пуда јахын барама боғулмушдур. Бу мүәссисәләрин һамысы Азәрбајчан милли буржуазијасына мәхсус олмушдур³⁴. Нәзәрә алсаг ки, Азәрбајчанда әсас ипәк е'малы вә барама истеһсалы јерләри Нуха, Ордубад гәзалары вә Гарабаг олмушдур, онда Азәрбајчанда белә мүәссисәләрин сајынын јүздән аз олмамасы һеч бир шүбһә доғурмаз.

Көрүндүјү кими, ипәк е'малы сәнајеси милли сәнајә буржуазијасынын үстүн мөвгә тутдуғу Азәрбајчан итисадијјатынын ән вачиб сәһәләриндән бири иди.

Әдәбијјат

¹ Д. Б. Сеидзаде. Из истории азербайджанской буржуазии в начале XX века. — Баку, 1978.

² Азәрбајчан тарихи, II чилд.—Баку, 1960.

³ А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX в. — Баку, 1964; Јенә онун. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. — М., 1972; Јенә онун. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. — Баку, 1958; М. А. Исмајылов. Азәрбајчанын кәнд тәсәрруфаты XX әсрин әввәлләриндә.—Баку, 1980; Јенә онун. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX—начале XX вв.—Баку, 1964; Јенә онун. Промышленность Баку в начале XX в.—Баку, 1974; Јенә онун. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма.—Баку, 1982; Т. Т. Вәлијев. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын ипәк е'малы сәнајеси.—Баку, 1977; М. Ә. Мусајев. XIX әсрдә Баку шәһәринин тичарәти.—Баку, 1966 вә с.

⁴ Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. — СПб., 1905.

⁵ Т. Т. Вәлијев. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын ипәк е'малы сәнајеси.—Баку, 1977, с. 30.

⁶ Јенә орада. с. 49.

⁷ Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России. — СПб., 1905.

⁸ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. — СПб., 1909, № 1102—1161.

⁹ ¹⁰ Јенә орада. № 11131.

¹¹ Т. Т. Вәлијев. Кәстәрилән әсәри. с. 57.

- ¹² **Јенә орада.**
¹³ **Вся Россия.** Киев, 1912, с. 1515—1516.
¹⁴ **Јенә орада,** с. 1514—1515.
¹⁵ **Јенә орада.**
¹⁶ **Јенә орада.**
¹⁷ **Јенә орада.**
¹⁸ **А. С. Сумбатзаде.** Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964, с. 392.
¹⁹ **Јенә орада,** с. 402.
²⁰ **Јенә орада,** с. 406.
²¹ **Јенә орада.**
²² **Јенә орада,** с. 410.
²³ **Вся Россия,** Киев, 1912, с. 1514—1515.
²⁴ **Фабрично-заводское предприятие Российской империи.** Пг. 1914, №№ 1785—1892.
²⁵ **Јенә орада,** № 1871 вә 1872.
²⁶ **Јенә орада,** № № 1877, 1878.
²⁷ **Т. Т. Вәлијев.** Кестарилән әсәри. с. 67.
²⁸ **Јенә орада,** с. 69.
²⁹ **Јенә орада,** с. 57.
³⁰ **Известия КИШ** за 1916 г. — Тифлис, 1916, вып. 1, с. 295.
³¹ **Јенә орада.**
³² **Јенә орада.**
³³ **Јенә орада.**
³⁴ **Отчет о деятельности КИШ в 1908 г.** — Тифлис, 1911.

З. Н. Нуриева

МЕСТО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОЙ БУРЖУАЗИИ В ШЕЛКООБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Одной из основных отраслей, где в конце XIX—начале XX в. сформировалась азербайджанская национальная буржуазия, была шелкообрабатывающая промышленность.

В статье указано, что формирование промышленной буржуазии проходило не в Бакинском промышленном районе, а в уездах.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
 Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1985, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
 Серия истории, философии и права, 1985, № 2

ВӘЛИ ӘЛИЈЕВ

СӘДӘРӘК ЕНЕОЛИТ ЈАШАЈЫШ ЈЕРИ

Сәдәрәк дүзү Нахчыван МССР-ин шимал-гәрбиндә Кичик Гафгазын Теәккар вә Вәлидаг силсиләләринин чәнуб әтәкләриндә, Аразын сол саһилиндәки әлверишли тәбни-чоғрафи шәрәнт вә стратеги әһәмиј-јәтә малик бир әразидә јерләшир. Сәдәрәк шималдан вә гәрбдән Ермәнистан ССР, чәнубдан исә Түрkiјә илә сәрһәдләнир. Вахтилә Јахын Шәрг өлкәләри илә Загафгазијаны әлағәләндирән мүнүм тичарәт јолунун бир голу Нахчыван-Сәдәрәк истигамәтиндә кетмишир.

Сәдәрәк дүзүнүн археоложи абидәләрлә зәнкин олмасы да тәсәдүфи дејилдир. Сәдәрәк кәнди әразисиндәки Күлтәпә вә Сәдәрәк шәһәр јери абидәләри, гала диварлары вә с. буранын гәдим тарихинә аид гијмәтли јадикарлардыр. Сәдәрәк кәндинин гәдимлији вә онун кечмишдә шәһәр олмасы һаггында јерли әһали арасында марағлы әфсанәләр дә мөвчуддур.

Сәдәрәк кәндинин чәнуб гуртарачагында, Нахчыван-Јереван шоссе јолунун сағ кәнарында јерләшән енеолит дөврү јашајыш јери јерли чамаат тәрәфиндән гәдим Сәдәрәк шәһәр јери адландырылыр. Јашајыш јери даирәви плана малик олуб, тәхминән 3 ha-ја гәдәр саһәни әһатә едир. Тәсәррүфат ишләри илә әлағәдар онун мәдәни тәбәгәсинин үст лајлары дағдылмышдыр. һазырда јашајыш јеринин алт лајлары гисмән саламат галмышдыр.

Нахчыван археоложи експедијасы 1978-чи илдә Сәдәрәк јашајыш јериндә кәшфијат характерли тәдгигат ишләри көрмүш, даш аләтләр вә керамика мәмулатындан ибарәт марағлы материал топламышдыр.

Даш аләтләр. Дән дашлары, сүрткәчләр, һәвәнкләр вә мүхтәлиф формалы лөвһәләрдән ибарәтдир.

Дән дашлары алт вә үст дән дашларындан ибарәт олуб, әсасән базалтдан вә туфдан һазырланмышдыр. Боз рәнкли базалтдан һазырланмыш алт дән дашлары ири өлчүлүдүр. Онлар узунсов-овал формада олуб, бәзисинин учлары нисбәтән еңли вә һүндүрдүр; һәр ики үзү дишәнәрәк һамарланмыш, отурачағы јастыдыр. Үзәри ишләнмә нәтичәсиндә, орта һиссәдә бир гәдәр чөкәкләнмишир (I табло, 4).

Сәдәрәк дән дашлары форма вә ишләнмә техникасына көрә, Биринчи Күлтәпә (Нахчыван МССР) јашајыш јеринин енеолит тәбәгәсиндән әлдә едилмиш овал вә кирдә дән дашлары илә ејнидир¹.

Үст дән дашлары-сүрткәчләр боз рәнкли, узунсов формалы, јасты мәсамәли туфдан һазырланмышдыр. Бу әмәк аләтләри даһа диггәтлә дишәниб һазырланмышдыр. Онларын үст һиссәси азча габарыг, ишләк үзү јастыдыр. (I табло, 5). Белә сүрткәчләр дә биринчи Күлтәпә гәдим јашајыш јеринин енеолит дөврү тәбәгәсиндән тапылмышдыр².

Һәвәнкләр бәрк, базалт чинсли дашдан вә туфдан һазырланмышдыр. Бу аләтләрин бир групу үзәриндә әләвә дишәнмә, һамарланма иши апарылмамышдыр.

Туфдан хазырланмыш боз рэнкли, даирэви формалы һэвэнклэрин үзэри вә отурачагы дишэнэрэк һамарланмышдыр. Онларын ичәрисн дәрин олуб, сәлигә илә ојулмуш, ағыз һиссәси кениш, дибә доғру кетдикчә даралыр (I табло, 16).

Биринчи Күлтәпәнин енеолит тәбәгәсиндә гәдим Сәдәрәк һэвэнкләринә охшар күлли мигдарда һэвәнк ашкар олунмушдур³. Даш аләтләрдән бири даирэви формада олуб, гурулушуна көрә һэвәнкә охшайыр. Бу аләт боз бозалт чинсли дашдан хазырланмышдыр. Үзәри јүнкүл дишәкләниб һамарланмышдыр. Аләтин јарысы ғырылмышдыр. Дәрин ко- нусвары чала кетдикчә даралыр (I табло, 17).

Даш әмәк аләтләринин бөјүк әксәријјәти обсидиан лөвһәләриндән хазырланмышдыр. Бычагвары обсидиан лөвһәләрин бир групу гәһвәји, гара вә гонур рәнкләдир. Онлар орта өлчүлү олуб дөрдкүнч вә узунсов формададыр. Бәзисинин бир учу енсиздир. Алт үзләри јасты, үст үзләри исә бир вә ики тилли габырғалыдыр. Бу лөвһәләрдән кәсәр кими истифадә олунмушдур (I табло, 3, 4).

Бычагвары лөвһәләрин диқәр групу гара, гонур, гәһвәји обсидиан- дан хазырланмыш, дөрдкүнч, узунсов, трапесија, үчбучаг форма- сындадыр. Онлар нисбәтән ири өлчүлү олуб, алт үзү јасты, үст үзү габарыгдыр. Бу аләтләрин һәр ики ағзы ишләнмә нәтичәсиндә бир-би- ринә әкс истигамәтдә дишәкләнмишдир. Көрүнүр, лөвһәнин каһ бир, каһ да о бири ағзындан биртәрәфли истифадә олунмушдур. (I табло, 10, 11).

Бычагвары лөвһәләрин бир гисми кичик өлчүлүдүр. Гара рәнкли обсидиандан хазырланмышдыр. Онларын бир тәрәфдән алт үздән кәз- вари нарын дишәји вар. Белә лөвһәләрин ғырыглары әлдә едилмишдир. (I табло, 1).

Гара рәнкли обсидиандан хазырланмыш орта өлчүлү бычагвары лөвһәләрдән бәзисинин һәр ики јанында хырда дишәкләнмә апарыл- мышдыр. Ашағы учун бир тили ики тәрәфдән дишәкләнэрэк хүсуси чы- хынты һалына салынмышдыр. (I табло, 2).

Бычагвары обсидиан лөвһәләрин бөјүк бир групу⁴ кәсәр типли аләт- ләрдир. Онлар гара, гонур вә гәһвәји обсидиандан хазырланмышдыр.

Галын, бычагвары лөвһәнин бир учу дөңгарлы, диқәр учу исә кә- сәрлидир. (I табло, 7).

Јасты, орта өлчүлү бычагвары лөвһәнин бир учундан чәпинә гәлпә гопарылыб кәсәр хазырланмышдыр (I табло, 12).

Ири өлчүлү бычагвары лөвһәләрдән биринин үст үзү орта һиссәдә узунуна габарыг, һәм дә тиллидир. Јанлары бир-биринә әкс үзләрдә ди- шәкләнмишдир. Бир учу чәпинә гопардылыб кәсәр дүзәлдилмишдир. Көрүнүр, бу аләтдән мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә олунмушдур. (I табло, 13).

Обсидиан аләтләр ичәрисиндә јан гашов да вардыр. Бу аләт га- лын, бычагвары лөвһәдән дүзәлдилмишдир. Үст үзү тилли вә орта һис- сәдә габарыгдыр. Гашовун бир учу димдиквари формададыр. Алт үзү бир јандан дишәкләнмишдир (I табло, 6).

Јашајыш јериндә ики әдәд искәнә типли обсидиан аләт дә тапыл- мышдыр. Онлар гонур-гәһвәји обсидиандан хазырланмышдыр. Дөрд- күнч формада олуб, бир учу нисбәтән енсиздир. Һәр икисиндә ишләк учун алт үзүндә гопуг изләри вар (I табло, 5).

Әмәк аләтләриндән бири ачыг-сары рәнкли чахмаг дашындан ха- зырланмышдыр. Бу аләт формача һэвәјә охшайыр. Јухары учу, һәр ики

јандан дишәкләнмишдир. Аләтин ашағы учу енидир (I табло, 8). Гә- дим Сәдәрәк сакинләри обсидиан вә чахмаг дашындан хазырланмыш лөвһә формалы мүхтәлиф әмәк аләтләриндән тахыл бичининдә, сүмүк- ишләмә, ағачишләмә, көнишләмә вә с.-дә кениш истифадә етмишләр.

Јашајыш јериндән кичик һәчмли, силиндрик вә пирамида формалы обсидиан нуклеусларын галыглары да тапылмышдыр. Онларын вурма сәтһи призматик шәкилдәдир (I табло, 9).

Бычагвары лөвһәләр вә нуклеуслар Биринчи Күлтәпә (Нах. МССР) гәдим јашајыш јеринин енеолит тәбәгәсиндә мәлүмдур⁴.

Керамика мәмулаты. Мүхтәлиф формалы габларын ғырыгларыдыр. Онларын әксәријјәти галын, бир гисми исә назик диварлы олуб, кили- нин тәркибинә саман гатылмышдыр. Бәзи габ ғырыгларынын килин- дә исә, гум вә туф дашы овунтусу вар. Габлар әлдә хазырланмыш, ди- варлары кәлә-көтүр олса да, һәр ики үздән һамарланмыш, јахшы би- ширилмишдир. Ғырыгларын әксәријјәти чәлләквари габларын ағыз, көвдә вә отурачаг һиссәләринә аиддир.

Сары рәнкли, јахшы биширилмиш, галын вә дүз диварлы габ ғы- рығы ағыз кәнарына доғру кетдикчә назилыр. Һәр ики үздән јүнкүлчә сығалланмыш, ангобла өртүлмүшдүр (II табло, 3).

Дүздиварлы габ ғырыглары чәһраји рәнкләдир. Диварынын ич үзү- нә боз рәнкли ангоб чәкилмишдир. Бәзиләринин ағзынын кәнарындан бир гәдәр ашағыда, бөрпа мәгсәдилә биртәрәфли дешик ачылмышдыр (II табло, 5).

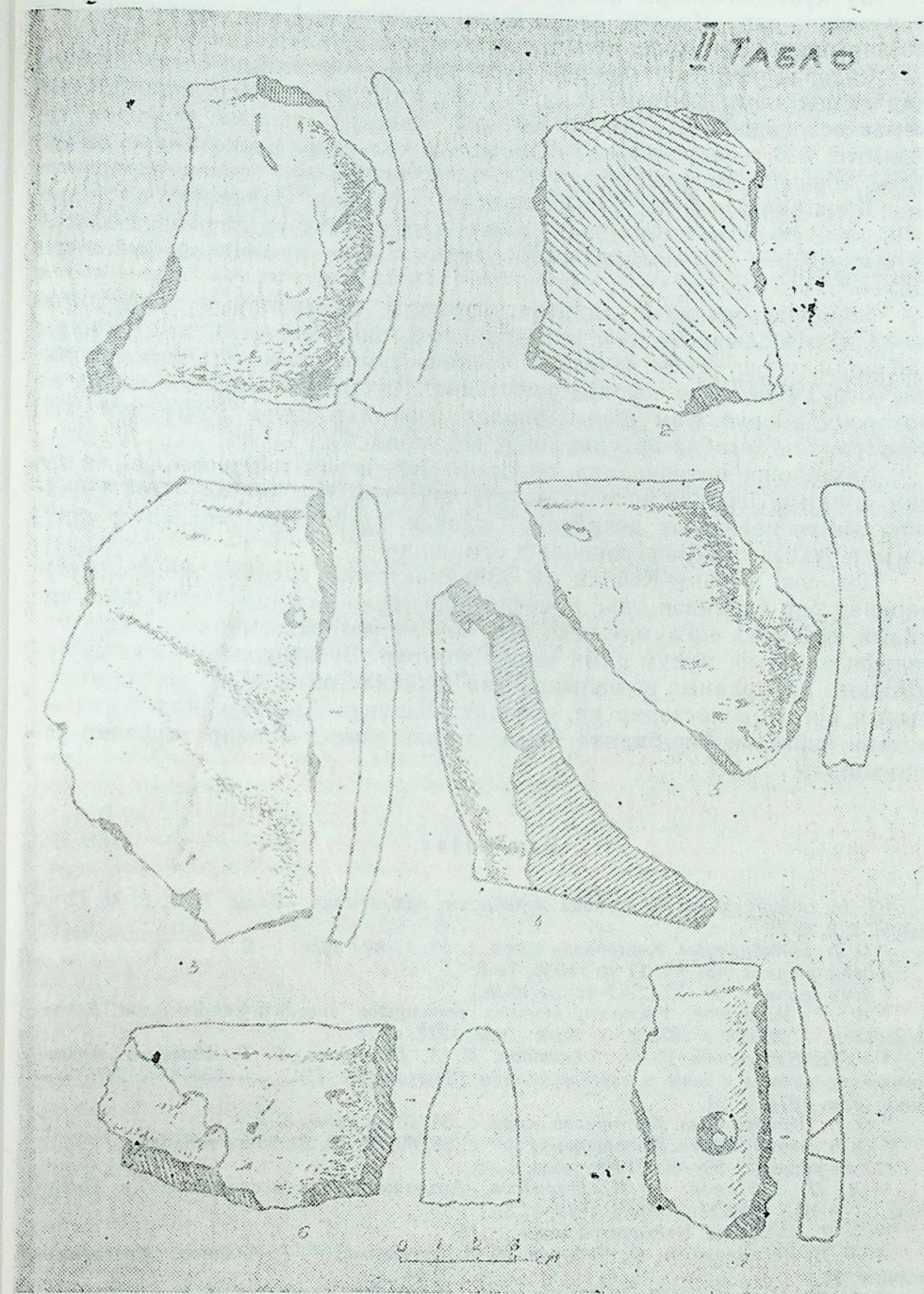
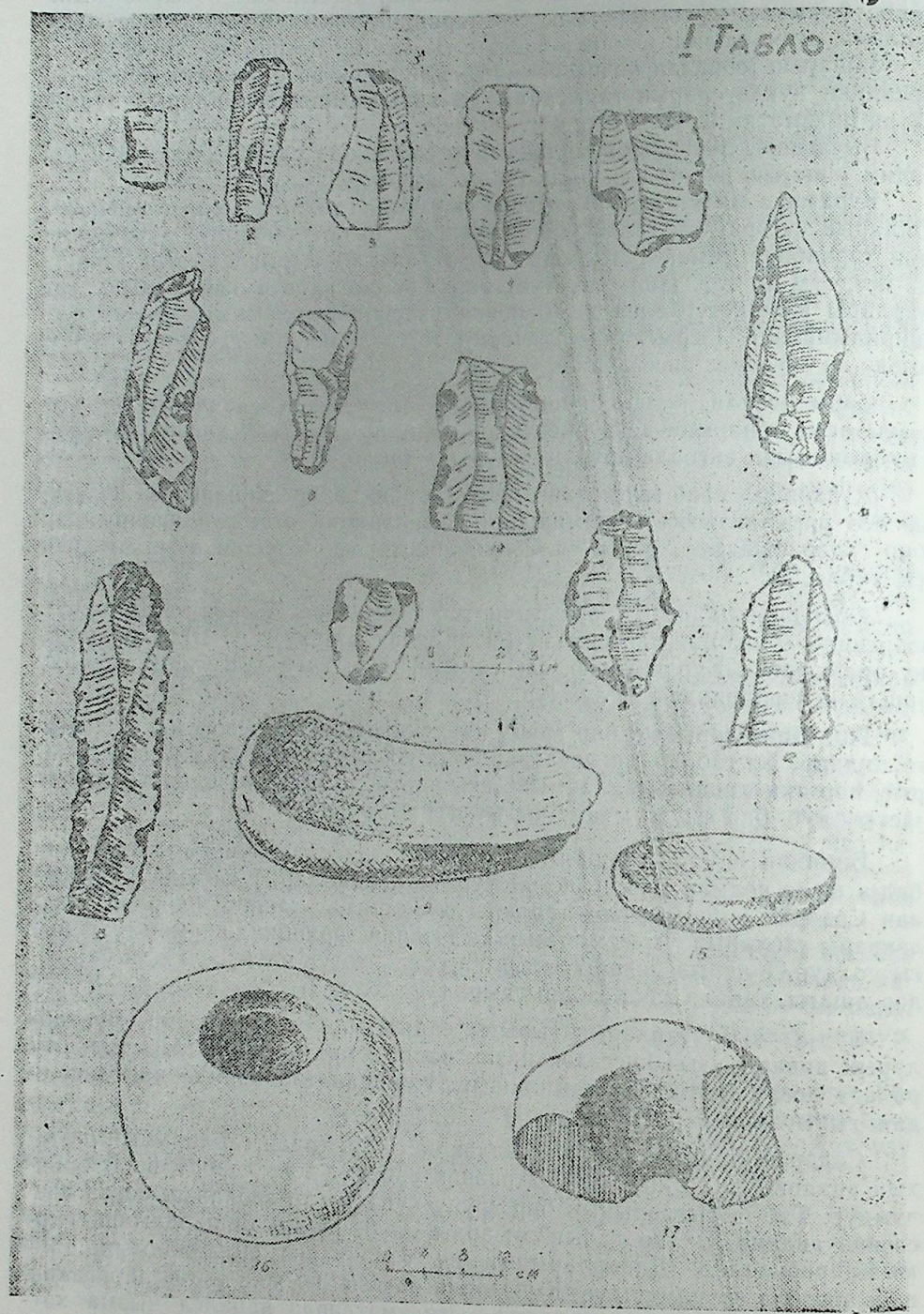
Ачыг рәнкли ангобла өртүлмүш габ ғырыглары Азәрбајчанын чәнуб шәргиндә Әликәмәк тәпәсиндән (Чәлилабад рајону)⁵ вә Шамхор рајо- ну эразисиндә, Күр чајынын сағ саһилиндәки Үчүнчү Кечили⁶ енеолит јашајыш јерләриндән мәлүмдур.

Габ ғырыгларынын бир групу көвдәнин ашағы һиссәси вә отурача- ға аиддир. Бу габлар галын диварлы олуб, отурачаға јахын азча габа- рыг, һәр ики үздән сығалланмыш, ачыг ангобла өртүлмүшдүр. Отурачаг јасты олуб, бир гәдәр кәнара чыхыр (II табло, 4).

Биринчи Күлтәпә јашајыш јеринин I «а» тәбәгәсиндән тапылмыш бадја вә ја чөлмәк типли, јасты отурачаглы габлар, јухарыда гејд олу- нан Сәдәрәк јашајыш јери габлары илә ејнијјәт тәшкил едилрәр. Чәл- ләквары габларын ғырыгларынын бәзисинин тәркибиндә саман гатышы- ғы чохдур. Онларын дивары галын вә кәлә—көтүр олуб, ағыздан бир гә- дәр ашағы, харичә азча габарыгдыр. (II табло, 5).

Бадја типли габларын ғырығы сарымтыл-боз рәнкләдир. Бу габ- ларын дивары ағыз һиссәдән назик вә дүз, орта һиссәдә габарыг, оту- рачаға доғру кетдикчә галынлашыр. Килинин тәркибиндә ири дәнәли даш ғырыглары вар (II табло, 1).

Сәдәрәк јашајыш јеринин чәлләк вә бадја типли габларынын ән ја- хын аналокијасы Биринчи Күлтәпәнин енеолит дөврү тәбәгәсиндән мә- лүмдур. Габ ғырыгларынын бир групу күпә типли габларын боғаз һис- сәсинә аиддир. Онлар галын диварлы олуб, јахшы биширилмиш, ғыр- мызы рәнкләдир. Диварларынын ич үзү јахшы сығалланмыш гәһ- вәји ангобла өртүлмүшдүр. Күпәләрин боғазы һәр ики үздән дарагвары аләтлә пардахланараг, мүхтәлиф истигамәтләрдә паралел чызма хәт- ләрлә нахышланмышдыр (II табло, 2).

Бу күнә боғазлары һазырланма техникасына, рәнкинә, биширилма дәрәчәсинә көрә, Күлтәпә гәдим јашајыш јеринин I «б» тәбәгәсинин үст лајларындан тапылмыш күпә боғазлары илә ејнидир.

Сәдәрәк јашајыш јеринин күпә типли габларынын боғаз һиссәси дарагвары аләтлә нахышланма хусусијјәтинә көрә Гобустандан¹⁰, Әли-көмәктәпәсиндән¹¹ вә Үчүнчү Кечили¹² енеолит јашајыш јериндән тапылмыш габ ғырыглары илә ејнијјәт тәшкил едир. Бу керамика мәмулаты абидәнин дөврүнү бир гәдәр дәгигләшдирмәјә имкан верир.

Дарагвары аләтлә нахышланмыш керамика Әликөмәктәпә јашајыш јери енеолит тәбәгәсинин јалныз үст иншаат гатларындан ашкар едилмишдир¹³. Тәдгигатчыларын фикринә көрә һәмин јашајыш јери сон енеолитә андир¹⁴.

Јашајыш јериндән даирәви формалы мангалларын ғырыглары да тапылмышдыр. Бу очаг гурғуларынын дивары галын, ағыз кәнары габларда олдуғу кими назикдир. Килинә гум вә саман гатылмыш јахшы јоғрулмуш, ачыг чәһрајы рәнкдәдир. Диварынын орта лајы гара вә боз рәнкдә олуб, там бишмәмишдир. Һәр ики үздән сығалланмыш, ачыг рәнкли ангобла өртүлмүшдүр (II табло, 6).

Археоложи материаллар, онларын мугајисәли тәһлили Сәдәрәк гәдим јашајыш јеринин енеолит вә илк тунч дөврүнә аид олдуғуну сөјләмәјә имкан верир. Бу дөврләрдә Сәдәрәк әразисиндә әкинчилик мәдәнијјәти јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмишдир.

Сәдәрәк, Үчүнчү Кечили вә Әликөмәктәпәси енеолит јашајыш јерләринин бир-бириндән узаг мәсафәләрдә јерләшмәсинә бахмајараг, онларын керамика мәлуматынын бир чох хусусијјәтләринин ејнилији тәсадүфи олмајыб, мүнһүм елми мараг доғурур. Бу абидәләрин кил мәлуматынын һазырланма вә нахышланма техникасынын, еләчә дә формаларынын ејнилији көстәрир ки, енеолит дөврүндә Азәрбајҗанда етник вә мәдәни чәһәтдән бир-биринә јахын отураг әкинчи-малдар тајфалар јашамышлар.

Әдәбијјат

¹⁰ О. Н. Һәбибуллајев. Күлтәпәдә археоложи газынтылар.—Бақы, 1959, с. 45, 12-чи табло, 2, 3, 6, 7.

¹¹ О. Н. Һәбибуллајев. Көстәрилән әсәри, с. 46, 13-чу табло, 1—6.

¹² Јенә орада, с. 43—44, 11-чи табло, 1—3.

¹³ Јенә орада, с. 36—37, 2—7-чи шәкилләр.

¹⁴ Ф. Р. Махмудов. Раскопки верхних горизонтов энеолитического слоя Аликемектепеси. — АЭИА в 1975 г. — Баку: Элм, 1978, с. 18.

¹⁵ Г. П. Кесаманлы, Г. Ф. Джафаров, М. А. Гусеинова, Г. Г. Асланова. Археологические работы в зоне и строительство Шамхорской ГЭС. — АЭИА в 1975 г. — Баку, Элм, 1978, с. 24.

¹⁶ О. Н. Һәбибуллајев. Көстәрилән әсәри, с. 56, 20-чи табло, 2, 4.

¹⁷ О. Н. Һәбибуллајев. Көстәрилән әсәри, с. 58, 60, 61, 19, 22, 25-чи таблолар.

¹⁸ Јенә орада, с. 59—60, 21-чи табло, 1—5.

¹⁹ Д. Н. Рустамов, Ф. Н. Мурадова. Археологические исследования в Гобустане. — АЭИА в 1978 г. — Баку, 1979, с. 3.

²⁰ Ф. Р. Махмудов. Көстәрилән әсәри, с. 15.

²¹ Г. П. Кесаманлы, Г. Ф. Чафаров, М. А. Гусеинова, Г. Г. Асланов. Көстәрилән әсәри, с. 24.

²² Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов. Раскопки холма Аликемектепеси. — АЭИА в 1973 г. — Баку, 1974, с. 14.

²³ Ф. Р. Махмудов, И. Г. Нариманов. О раскопках на поселении Аликемектепеси. — АО:—М.: 1971, с. 487.

ЭНЕОЛИТИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ САДАРАК

В 1978 г. Нахичеванская археологическая экспедиция обнаружила поселение энеолитического периода на южной окраине сел. Садарак. Площадь поселения около 3 га. Культурные слои поселения были разрушены хозяйственными работами. Во время археологических раскопок на поселении были найдены земледельческие каменные орудия труда (обсидиановые пластинки, зернотерки, ступки и пр.) и керамические изделия. Зернотерки удлиненно-овальной и ладьевидной формы изготовлены из серого базальта и туфита. Разнотипные ступки выполнены из серого базальта и черного туфа. Преобладающее большинство составляют ножевидные пластинки длиной 2—9,8 см, шириной 1,2—3 см из черного, бурого коричневого обсидиана прямоугольной, трапециевидной и треугольной формы. Лезвия ряда пластинок ретушированы с одной или же с двух сторон. Здесь найдены и долотовидные обсидиановые пластинки.

Каменные орудия труда Садарака имеют аналогию с подобными изделиями из энеолитических поселений Азербайджана (Кюльтепе I), Армении (Шенгавит, Кюльтепе, Шрешблур, Гарни), Грузии, Дагестана и Северного Кавказа.

Керамика состоит из фрагментов горшков, кувшинов, бочкообразного сосуда, очажной подставки.

В состав глины большинства сосудов входит солома, а в некоторых песок и крупинки туфа. Обжиг хороший красного, желтого и серого цветов. Поверхность большинства покрыта светлым ангобом.

Горло кувшинов украшено гребенчатым орудием. Керамика поселения Садарак аналогична керамике из энеолитических поселений Кюльтепе I, Гобустан, Аликемектепеси и Кечили III. Материалы Садарака датируются последним этапом эпохи энеолита.

А. Ш. ОРУЧОВ

ШАМИЛТӘПӘ ИЛК ОРТА ӘСР ЈАШАЈЫШ ЈЕРИ

Мүхтәлиф дөврләре аид мадди-мәдәнијәт абидәләри илә зәнкин олан Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын чәнуб-шәрг әтәкләри кәшфијат характерли тәдгигат ишләри нәзәрә алынмазса, мүнтязәм сурәтдә археоложи чәһәтчә өјрәнилмәмишдир¹.

Сон заманларда апарылан кәшфијат характерли газынты ишләри заманы Гусар рајонунун әразисиндә илк орта әсрләре аид (IV—VII) јашајыш јерләри вә гәбирләр гејдә алынмыш, онларын бәзиләриндә археоложи газынты ишләри апарылмышдыр.

Бунларын ичәрисиндә диггәти даһа чох чәлб едәни рајон мәркәзиндән 15 км аралы шимал-шәрг тәрәфдә јерләшән Кедезејхур кәндинин шәрг һиссәсиндәки бөјүк бир саһәни әһатә едән «Шамилтәпә» адлы илк орта әср јашајыш јеридир².

Јашајыш јери үчүн чох әлверилли олан һәмин тәпә чәнуб, гәрб вә шәрг тәрәфдән һүндүр олуб, јалныз шимал тәрәфдән бир гәдәр јастыдыр. Шамилтәпә јашајыш јеринин үстүндә сон орта әсрләре аид чај дашларындан инаа олунмуш бина галыглары вардыр³. Јашајыш јеринин илк орта әсрләре аид мәдәни тәбәгәси јахшы мұһафизә олунмушдур.

Газынты саһәси квадратлара бөлүнмүш вә тәдгигат ардычыл олараг бүтүн саһә боју назик тәбәгәләрин газылараг өјрәнилмәси јолу илә шимал истигамәтиндә давам етдирилмишдир. Апарылмыш археоложи газынты ишләри нәтичәсиндә мүәјјәнләшдирилмишдир ки, мәдәни тәбәгә газынты саһәсинин һәр јериндә ејни галынлыгда дејилдир. Јашајыш јериндә мәдәни тәбәгәнин галынлығы учурум тәрәфдән 40—50 см, мәркәз тәрәфдән исә 1 м. 50 см-дир.

Шамилтәпә јашајыш јериндән мүхтәлиф өлчүлү 16 тәсәррүфат гујусу, ади чај дашындан тикилмиш дивар галыглары, дулус күрәсинин пис мұһафизә олунмуш алт камерасынын галыглары⁴, мәишәт вә тәсәррүфатда ишләнән мүхтәлиф һәчмли кил габ гырыглары, даш аләтләр, хусусилә узунсов гајыгвары дән дашлары, сүмүк, күл вә көмүр галыглары әлдә едилмишдир.

Газынты саһәсиндән үзә чыхмыш мүхтәлиф өлчүлү тәсәррүфат гујуларындан бир нечәси о бириләриндән фәргләнир. Онларын ичәриси тәмизләнәркән һеч бир археоложи материал үзә чыхмады. Гујуларын ичәриси саф торпагла долдурулмушду. Көрүнүр, гујулар еһтијат үчүн газылмышды. Бу чүр гујулар Чағар кәндиндә ки Гурсан пел⁵ вә Губа рајонунун Дикаһ кәнди әразисиндәки Салмантәпә јашајыш јерләриндән дә үзә чыхмышды⁶.

Шамилтәпә илк орта әср јашајыш јериндән әлдә едилмиш вә нүмунәләри көтүрүлмүш археоложи тапынтыларын әсасыны мүхтәлиф формалы кил габ гырыглар тәшкил едир. Мүхтәлиф һәчмли бардаглар тәсәррүфат күпләри, хејрәләр, бәрниләр вә бадјалар.

Јашајыш јериндән топланмыш нүмунәләре көрә мәдәни тәбәгәјә аид кил габларын әксәријәтинин дулус чархындан истифадә олунмадан әлдә һазырландығыны сөјләмәк олар⁷.

Археоложи тапынтыларын әсасыны ачыг вә јахуд түнд чәһрајы рәнкдә биширилмиш кил габ гырыглары тәшкил едир. Бәзи гырыгларын үзәринә гурујандан сонра назик ширә тәбәгәси чәкилмишдир⁸.

Илк орта әсрләрдә әһалинин тәсәррүфат һәјатында мұһүм јер тутан кил мәмүлаты ичәрисиндә мүхтәлиф һәчмли тәсәррүфат күпләри хусуси әһәмијјәтә малик иди⁹. Килдән һазырланмыш башга мәишәт габлары кими, тәсәррүфат күпләри дә учуз баша кәлдијиндән онлар кениш халг күтләсинин мәишәт вә тәсәррүфат һәјатында даһа чох јайылмышды¹⁰. Тәмиз вә тәркибиндә аз гум гарышыгы олан килдән һазырланмыш күпләрин бәзиләри галын диварлы олдуғларындан јахшы биширилмәмишдир. Онларын диварларынын ичәрисиндә гонур рәнкли тәбәгә јахшы мұһафизә олунур¹¹.

Шамилтәпә јашајыш јериндән әлдә едилмиш күп һиссәләрини әсәсән ики һиссәјә ајырмаг олар. Биринчи група ачыг-гырмызы, чәһрајы вә гонур рәнкли, галын диварлы, ири һәчмли, еңли ағызлы вә кәнарларында басма үсулла вурулмуш нахыш олан күп һиссәләри аиддир. Онлар харичи көрүнүшләринә көрә бир-биринә чох бәнзәјир. Ириһәчмли тәсәррүфат күпләринин тәркибиндә чохлу хырда гум вә башга гарышыглар вардыр. Онларын әксәријәти јахшы биширилмиш вә тәркибиндәки гарышыгларын јанмасы нәтичәсиндә кичик мәсәмәләр әмәлә кәлмишдир¹². Шамилтәпә јашајыш јериндән бу тип тәсәррүфат күп гырыгларына даһа чох раст кәлинир. Галын диварлы күпләрин ичәрисиндә отурачаглары конусвары оланлар да вардыр.

Икинчи група аид тәсәррүфат күпләри нарын килдән һазырланмыш, ағзынын кәнарлары јапма вә ја басма үсулла нахышларла бәзәдилмиш вә назик диварлыдыр. Бунларын чох һиссәси гырыг олдуғларындан ағыз һиссәләринин диаметрини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Биринчи група аид тәсәррүфат күпләриндән фәргли олараг, бу күпләрин бәзиләринин үстүнә газыма үсулла көвдә боју далғавары нахыш вурулмушдур¹³.

Шамилтәпә јашајыш јериндән әлдә едилмиш тәсәррүфат күпләри Минкәчевирин 2-чи јашајыш јериндән¹⁴, катакомба гәбирләриндән¹⁵ Хыныслы¹⁶ Муган дүзүнүн ичәри Ағдам, Гала јери¹⁷ адлы, Губа рајонунун Хучбала¹⁸ вә Салмацтәпә¹⁹ јашајыш јерләриндән дә ашкар едилмишдир.

Јашајыш јериндән тәсәррүфат күпләринин гырыглары илә јанашы мүхтәлиф һәчмли бардагларын ағыз, көвдә вә отурачағындан ибарәт мүәјјән формаја малик парчалар да тапылмышдыр. Шамилтәпә јашајыш јериндән мүхтәлиф һәчмли бардаглара мәхсус отурачаглар үстүнлүк тәшкил едир. Кичик һәчмли бардаглара мәхсус отурачаглар түнд гырмызы вә гонур рәнкдәдир. Гонур вә хусусилә гара рәнкли бардаг отурачагларынын килиндә мүхтәлиф гум гарышыглары вә чох хырда чыңгыл дашлар вардыр²⁰.

Кичик һәчмли бардагларын көвдә һиссәләри түнд гырмызы вә гара рәнклидир. Онларын диварлары назикдир. Јашајыш јериндән әлдә едилмиш гара рәнкли бардаг көвдәсинин килиндә хырда чыңгыл гарышыглары вардыр. Оун үстү ағымтыл тәбәгә илә өртүлмүшдүр. Түнд

гырмызы рэнкли бардағын көздәсинин үстү дулус аләтилә отурачаг-
дан ағыза тәрәф һамарланмышдыр.

Бардаг көвдөлөри нчэрсиндэ эл дулус чархында дүзэлдилмишлэринэ дэ тэсадүф олунур. Јашајыш јериндэн элдэ едилмиш бардаг ағызларынын бэ'зилериндэ үмүнијјэтлэ дулусчулуг технолокијасынын элаларынын јакшы әкс етдиреңлэри дэ вардыр. Кичик бардаг ағызлары нчэрсиндэ түнд гонур рәңкли, јакшы биширилмиш вэ үстүнэ ширэ чәкилмишлэринэ дэ тэсадүф олунур. Килин тәркибиндәки гаршыгыларын јанмасы нәтичәсиндэ кичик мәсамәләр әмәлэ кәлмишидр²¹.

Шамилтәпә яшайыш јериндән тәсәррүфат күпләри вә бардагларла јанашы, әһалинин мәишәт габлары: күпләр, хејрәләр, бадјалар вә сәр-
ничләр дә тапылмышдыр.

Бурадан тапылмыш газанларын, күпләрин, хејрә вә чамларын өз-
ләринә мәхсус гапаглары да олмушдур. Илк орта эср абидәләриндән
тапылан кил габлар чешид вә һәчмчә мұхтәлиф олдуғу кими, онларын
гапаглары да мұхтәлифдир²². Саламат галмыш гырыглара әсасән он-
ларын даирәви формалы олдуғуну күман етмәк олар. Гапагларын үстү-
дә басма үсулла вурулмуш нахышлар вардыр²³.

Јашајыш јериндөн чај дашларындан дүзөлдилмиш овал формалы дөн дашлары вә мәсәмәли дашдан һазырланмыш киркирэнин үст дашынын ғырыглары, сүрткөч, һөвәнк-дәстәләр дә әлдә едилмишдир. Дөн дашларынын ишлөк үзү һамар олуб галан тәрәфләри тәбии формасындадыр²⁴. Киркирэ дашынын галынылығы 5 см олуб, ортасында даирәви дешији вардыр. О ики һиссәјә парчаланмышдыр.

Шамилгәпә јашајыш јериндән әлдә едилмиш габ парчалары мұхтәлиф нахышларла бәзәдилмишдир. Республикамызын әразисиндә тапылан көзәл нахышлы кил габлар бу сәнәтин һәлә тунч дөврүндә өзүнүн јүксәк инкишаф пилләсинә галхдығыны көстәрирди. Сонракы дөврләрдә дә бу ән'әнә давам етмиш, илк орта әсрләрдә исә бир сыра игтисади, ичтимаи мәсәләләрлә²⁵, таланчы мұһарибәләрлә²⁶ әлағәдар дулусчулукда да бир дурғунлук јаранмыш бу, габларын үзәриндә нахышларын азалмасына вә кобудлашмасына сәбәб олмушдур.

Шамилтэлэ яшагш жериндөн тапылмыш габ гырыгларынын үстү газыма, басма, жапма вэ канелжур үсудларла вурулмуш нахышларла бэ-зэдилмишдир. Бэ'зи габларын көвдө хиссэсиндэ исэ нөгтэлэрдэн ибарэт бир-биринэ паралел хэтлэр шэклиндэ нахыш вурулмушдур.

Габгыргларынын боғаз вә гулп һиссәсиндә ән садә далғавары дүз хәтт нөгтәләрдән ибарәт нахышлара, гулп һиссәсиндә бир-биринә паралел дүз хәтли нахышлара, новдан ашағы һиссәдә вә габын чәјниндә исә нөгтәләрлә вурулмуш нахышлара тез-тез тәсадүф едилир. Шамилтәпә јашајыш јериндән тапылмыш габгыргларынын көвдә һиссәләринин нахышлары боғаз һиссәсиндәкиндән фәрғлидир.

Лапма нахышлара кил габлирын гулпунун үстүндө, новун кэнарларында, чийин хиссэсиндө вө көвдэсиндө тэсадүф олунур. Бу чүр нахышлара Шамилтәпә јашајыш јеринин габ гырыгларынын боғаз хиссэсиндө вө новун кэнарларында раст кәлиндийи һалда, бу дөвр Харәзм габлирынын эн чох гулпунда²⁷ Хунзах²⁸ вө Гусар рајонунун Еных²⁹ кәндиндән тапылмыш габлирын анчаг нов хиссэсиндө тэсадүф олунур.

Илк орта эср Шамилтәпә јашајыш јериндән әлдә едилмиш габ ғырылары үзәриндә олан ән садә нахышлардан бири новларын кәнарларына јапышдырылмыш дүјмәчикләрди. Дүјмәчикләри уста габын үзә-

ринэ жапышдыраркэн онун формасыны вэ һәчмини нәзәрә алмышды. Кичик һәчмли габларын үзәриндә кичик вэ ири габларын үзәринә исә јасты дүмәчикләр жапышдырылмышдыр³⁰. Бу чүр дүмәчикләрлә бәзәдилмиш габлар Минкәчевирин III—VIII әсрләрә аид абидәләриндән дә тапылмышдыр³¹.

Шамилтәпә яшајыш јериндән тапылмыш габ ғырыларынын әксә-
ријјәти каннелјур нахышлардыр³². Әкәр харичдән чәкилән каннелјур-
лар габа бәзәк верирсә, ичәридән олан каннелјурлар исә, көрүнүр, габ-
ларын гурудулмасы вә биширилмәси заманы әмәлә кәлән чатларын гар-
шысыны алмаг үчүн чәкилмишдир³³.

Белә нахышлы гаבלара хас бир хусусијјәт дә онларын кејфијјәтли, тәмиз килдән формалашдырылмасы вә јахшы биширилмәсидир. Әкәр килин тәркибиндә мүхтәлиф гарышыглар оларса, бишмә заманы онлар јанар вә габын мүхтәлиф һиссәләриндә хырда мәсәмәләр әмәлә кәләр³⁴.

Шамилтәпә яшайыш јериндән әлдә едилмиш мадди-мәдәнијјәт нүмунәләри Азәрбајчанын илк орта әср абидәләриндән Минкәчевир³⁵, Хыныслы³⁶, Муған дүзүнүн ичәри Ағдам³⁷ вә Губа районунун Хучбала³⁸ јашайыш јерләриндә апарылан газынтылар заманы тапылмыш зәнкин материаллар ичәрисиндә өзләринә аналокија тапыр вә IV—VII әсрләрә аид едилир.

Э д э б и ј ј а т

³ Дж. А. Халилов. Археологические памятники I тысячелетия у с. Худжбала Азербайджанской ССР. — Сов. археология, 1965, № 3, с. 154—162; Јенә онун. О раннесредневековом могильнике у села Эных Кусарского района. — АИА. — Баку, 1965, с. 175—178; Ч. Ә. Халилов, Г. М. Асланов. Сырт Чигидә археоложи таптыңтар. Азәрбајҹанын мадди мәдәнијјәти VII ҹилд. — Бақы, 1973; А. Ш. Оручов. Салмантәлә илк орта әср јашајыш јери. АММ, VIII ҹилд. — Бақы, 1976; Јенә онун. Дәрә-Чичи илк орта әср абидәси. АДУ-нун Елми әсәрләрi. — Бақы 1971, № 2.

² Мүәллиф һәмнин абидәдә 1978—1980-чы илләрдә археоложи тәдгигат ишләри апар-мышдыр.

³ Дж. А. Халилов, Р. Б. Аразова, Л. Г. Гусейнова. Исследования в Кусарском районе — Археологические открытия 1976 г. М., 1977.

⁴ Г. И. Ионе. Керамическое производство древнего и средневекового Азербайджана: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1958, с. 14.

⁵ А. Ш. Оруджев. Раннесредневековые памятники Северо-Восточного Азербайджана — Археологические открытия 1976 г. — М., 1977.

⁶ А. Ш. Оручов. Салмантәпә илк орта әср јашајыш јерн. АММ, 8-чи чилд.—Бакы, 1976, с. 152.

1976, с. 152.
7 Р. Б. Көйүшов. I—X әсрләрде Гәбәлә шәһәринин дулус мә'мулатының ичкишаф мәһәлләләри. Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри.—Бакы, 1963.

⁸ Р. Б. Көјүшов. Дулусчулуг сөнөтүндө кил габларын ангобланмасы үсүлү багында: Азербайжанын Мадди-Мәдәнијјәти, VI чилд.—Бақы, 1965, с. 102.

¹⁰ Р. М. Әһмадов. Азәрбајҹанын ширсиз сәхсәи мә'мулаты.—Бақы, 1959, с. 65.

¹¹ А. Ш. Оруджев. Керамическое производство в раннесредневековом Азербайджане. Автореф. — Баку, 1971, с. 10.

¹² *Е. Пешерева*. Гонимое производство Средней Азии. — М.—Л., 1959, с. 84.

⁴³ Д.ж. А. Халилов. О раннесредневековом могильнике у села Эных Кусарского района. — АИА. — Баку, 1965, с. 175.

¹⁵ Г. М. Асланов. Көстәрилән әсәри, с. 9.

16 ч. Э. Халилов. Кыстырылда 1960-чы илдә апарылан археологич тәдгигат ишләри
нин һесабыда. Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, иш. № 4606.

¹⁷ Г. М. Әһмәдов. Муған дүзүнүн бәзи илк орта әср абидәләри һаггында. Азәрб. ССР ЕА Мәһуәзләри, № 5.—Бақы, 1974.

¹⁸ Дж. А. Халидов. Археологические памятники I тысячелетия. у с. Худжбалы Азербайджанской ССР — Сов. археология, 1965, № 3, с. 155.

¹⁹ А. Ш. Оручов. Салмантәпә илк орта эср јашајыш јерн. АММ. 8-чи чилд. сәһ. 152

- ²⁰ А. Ш. Оручов. Гара рэнкли кил габларын һазырланмасы технолокијасына даир. АДУ-нун Елми әсәрләри, № 3.—Баку, 1977.
- ²¹ У. Д. Кингери. Введение в керамику. — М., 1967, с. 186.
- ²² Керамика, ее техника и сохранение. Л., 1926, вып. VI; с. 136.
- ²³ Н. Рзаев. Художественная керамика Кавказской Албании. — Баку, 1964, с. 80.
- ²⁴ Г. М. Асланов. Археологические раскопки в Торпагале. — Изв. АН Аз. ССР, 1961, № 8, с. 34.
- ²⁵ К. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. — М.—Л., 1959, с. 198.
- ²⁶ История епископа Себеоса. — Ереван, 1939.
- ²⁷ Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. — М., 1959, т. 4, с. 259.
- ²⁸ Д. Атаев. Нагорный Дагестан в раннем средневековье. — Махачкала, 1963, с. 30.
- ²⁹ Археологические исследования в Азербайджане.—Сб. статей. Баку, 1965.
- ³⁰ Р. М. Вахидов. Көстәрилән әсәри. с. 89.
- ³¹ Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры.—М., 1954, № 54.
- ³² А. Ш. Оручов. Гара рэнкли кил габларын һазырланмасы технолокијасына даир. АДУ-нун елми әсәрләри.—Баку, 1973, № 3.
- ³³ К. Кверфельдт. Керамика Ближнего Востока.—М., 1947, с. 96.
- ³⁴ У. Д. Кингери. Көстәрилән әсәри. с. 186.
- ³⁵ Р. Вахидов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 156.
- ³⁶ АДУ-нун Елми әсәрләри.—Баку, 1967, с. 102.
- ³⁷ Г. М. Әһмәдов. Муған дүзүнүн бә'зи илк орта әср абидәләри һаггында. Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри, № 5. Баку, 1974.

А. Ш. Оруджев

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ШАМИЛТЕПЕ

Северо-восточные склоны Большого Кавказского хребта в Азербайджане богаты археологическими памятниками различных эпох, которые, к сожалению, до конца не исследованы.

Экспедиция Азербайджанского государственного университета им. С. М. Кирова исследовала раннесредневековое поселение Шамилтепе у сел. Гедазейхур Кусарского района. Памятник представляет собой большой холм с крутыми склонами. Мощность культурного слоя в центре поселения 1,5 м, а на склонах 0,4—0,5 м.

На центральном раскопе обнаружены 8 хозяйственных ям, остатки постройки из гонимого булыжника и гонимой печи, керамика и каменные орудия.

Расчищены часть каменной кладки и три хозяйственные ямы. В керамике преобладают фрагменты кувшинов, мисок и чаш. Сосуды преимущественно красного цвета, отличаются хорошим обжигом.

На поселении найдены также зернотерки ладьевидной формы из известняка, терочки и весты из булыжника. Материалы поселения датируются IV—VII вв. и имеют многочисленные аналоги в памятниках Азербайджана

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә və һүгүг серијасы, 1985, № 2

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1985, № 2

Т. Г. САЛИМОВ

ГОРОД АЛИ-БАЙРАМЛЫ КАК ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЪЕКТ

Изучение этнографии современных городов, различных сторон быта и культуры городского населения имеет большое научное и практическое значение. Необходимость этнографического изучения городов определяется не только ростом их числа и населения, но также той ролью, которую они играют, как центры национальной культуры, искусства и т. д. [1, 4; 2, 24].

Интенсивное этнографическое исследование рабочего класса Азербайджана началось в 50-х годах [3—6]. А в 60-70-х годах были привлечены к этнографическому исследованию культура и быт нефтяников и машиностроителей г. Баку, шелководов Шеки, горнорабочих Дашкесана [7—10]. Однако по настоящее время отдельный город или промышленный поселок Азербайджана не были специальным объектом этнографического исследования. Несомненно, что изучение культуры и быта рабочих отдельных предприятий или какой-либо отрасли промышленности для этнографической науки важно, но вместе с тем нельзя оставлять без внимания и другие группы горожан, особенности их быта и культуры, социальную структуру, уровень образования и т. д.

Изучение городского населения в целом поможет дать более полное представление о городском быте. Поэтому начиная со второй половины 60-х годов «город и городское население в целом» были включены в сферу этнографических исследований [2, 26]. Первая инициатива в разработке этой проблемы принадлежит Л. А. Анохиной и М. Н. Шмелевой.

Как уже сказано, такое же положение наблюдается и в Азербайджане, где большинство работ относится к указанным годам. Но эти работы в основном были посвящены изучению культуры и быта промышленных рабочих, а вопросы непосредственно городской проблематики, т. е. быт городского населения, не занятого в промышленности (обыкновенное население), не входили в задачу авторов, затрагивающих только проблему исследования быта и культуры рабочих.

В социалистическом обществе, где отсутствует классовый антагонизм, различия между рабочими и служащими, разными категориями рабочих и работников умственного труда все более интенсивно стираются. Однако пока нельзя говорить о полном стирании существующих различий. В результате изучения разных категорий городского населения можно делать важные выводы относительно культурного значения городов, о современных этнических процессах.

В этом отношении большой интерес представляют города Азербайджана, созданные после Великой Октябрьской социалистической революции. В них сосредоточивалось население, вышедшее из различных местностей, приносившее с собой свои культурно-бытовые традиции. Поэтому прослеживание взаимовлияния и взаимосвязи различных

традиций, обычаев и обрядов, а также изучение на этой основе формирования городского быта и культуры имеет большое научно-теоретическое и практическое значение. Кроме того, новые социалистические города построены по заранее намеченному плану, что обуславливает некоторые присущие им особенности.

Однако следует отметить, что исследование культуры и быта всего городского населения трудно и сложно. Прежде всего это связано с этнической пестротой городского населения, спецификой городской экономики, в связи с этим группировкой населения по занятости, наличию у каждой социально-профессиональной группы своеобразных черт, с определением общих признаков в их быту и культуре и т. д.

Положительное решение указанных и им подобных трудностей осуществляется выбором в качестве объекта этнографического исследования небольших городов. Целесообразность выбора небольших городов подтверждена и на VII Международном конгрессе антропологов и этнографов, проходившем в 1964 г. в Москве.

Выбранный нами для исследования г. Али-Байрамлы образовался в середине 50-х годов. Создание города было связано с открытием здесь нефтяных залежей (следует отметить, что в настоящее время 30% добытой на суше нефти падает на долю НГДУ Ширван-нефть) [11] и со строительством впервые в закавказской и европейской практике тепловой электростанции открытого типа. Ныне ГРЭС им. Ильича дает 50% электроэнергии республики [12]. Большая часть рабочей силы города занята именно в добыче нефти и производстве электроэнергии.

Промышленность г. Али-Байрамлы развивалась более ускоренными темпами лишь в 60—70-х годах. Были пущены в эксплуатацию ряд предприятий промышленного значения: масло-экстракционный завод, завод искусственной кожи, промышленный комбинат № 5, сталелитейный завод, завод по производству устройств автоматического управления бытовыми приборами и т. д.

Развитие ряда отраслей промышленности в короткий срок осуществлено в основном за счет рабочей силы Али-Байрамлинской зоны. Сюда также прибыли специалисты не только из различных зон Азербайджана, но также и из разных местностей СССР. Достаточно, указать, что в строительстве Али-Байрамлинской ГРЭС принимали участие специалисты из Москвы, Ленинграда, Киева, Воронежа, Днепропетровска, Волгограда, Краснодара, Тбилиси, Еревана, иначе представители более тридцати национальностей (в том числе русские, украинцы, белорусы, латыши, эстонцы, грузины, узбеки, туркмены, татары, лезгины, армяне, мордвини, гагаузы и т. д.).

Этносоциологическое исследование населения г. Али-Байрамлы выявило ряд интересных материалов. Большое значение имеет изучение демографического состояния городского населения, уровня привлечения в общественное производство мужчин и женщин, вопросы семьи и семейного быта и т. д. По своему этническому составу население г. Али-Байрамлы многонационально. В настоящее время здесь трудятся представители более сорока наций, народностей и этнических групп. 18014 горожан умеют говорить по-русски, из них 123 азербайджанца считали русский язык своим вторым родным языком.

Такая пестрота этнического состава населения оказывает положительное влияние на развитие социалистического образа жизни, с

одной стороны, и с другой — этот фактор создает благоприятные условия для сбора ценных этнографических материалов при исследовании культурно-бытового взаимодействия и взаимопроникновения национальных и интернациональных особенностей.

Основное ядро населения города по социальному происхождению составляют выходцы из близлежащих сел. И теперь продолжается миграция населения из соседних районов. Например, только в 1978 г. в г. Али-Байрамлы из соседних районов прибыло более 1300 чел. на постоянное жительство. Поэтому здесь тесно переплетены обычаи, нравы, и традиции как крестьянского, так и городского образа жизни. Кроме того, город стал проводником нового быта в среде прибывшего сельского населения.

К общественному производству привлечены всего 26589 горожан, из них 15646 мужчин и 10943 женщин. Что касается образовательного уровня населения, то по сравнению с мужчинами женщин с высшим образованием было меньше. Однако данное состояние для молодого индустриального города удовлетворительно.

Этнографические и этнодемографические исследования показывают, что выдвижение женщин на руководящие посты из года в год увеличивается. В этом отношении привлекает внимание один интересный факт. Если в возрасте 20—29 лет на руководящую работу мужчин было выдвинуто 123 (из расчета на 100 чел.), а женщин 467, то после 40—45 лет выдвижение женщин на руководящую работу увеличивается. Этнографические исследования показывают, что уменьшение общественной активности женщин в среднем возрасте связано с семейными обстоятельствами (заботой о детях и т. д.).

Широкое привлечение женщин в общественное производство, их социальная и политическая активность оказывают большое влияние на семейно-брачные отношения. С этой точки зрения представляет большой интерес исследование семейно-брачных отношений горожан. Оно показывает, что в г. Али-Байрамлы, как и по всей республике, произошли изменения в брачном возрасте. В настоящее время вступление в брак среди обоего пола до 19 лет встречается редко. Это составляет среди женщин всего 213 чел. (по итогам Всесоюзной переписи 1979 г.). Регистрация браков среди женщин в 25—29-летнем возрасте составила 2010, а среди мужчин 1650 чел. Наиболее характерным для г. Али-Байрамлы возрастом для вступления в брак ныне можно считать 25—29 лет.

Следует отметить, что в г. Али-Байрамлы по сравнению с другими городами республики разводы бывают редкими. Для определения общественной активности населения г. Али-Байрамлы были разосланы анкеты в отдельные учреждения и предприятия, проведены индивидуальные опросы. Разумеется, собранный материал не дает полного представления об общественной жизни и активности городского населения, но тем не менее позволяет сделать некоторые выводы.

Проведенное этносоциологическое исследование показывает, что примерно 21% городского населения имеет общественные обязанности. Эта активность чаще наблюдается среди лиц в возрасте 30—39 лет.

Известно, что социально-профессиональная принадлежность людей — один из важных факторов, влияющих на их общественную активность. В г. Али-Байрамлы общественная активность среди инженер-

но-технических работников составляет 54% (следует подчеркнуть, что среди интеллигенции активность более высокая). Самая низкая активность наблюдается среди неквалифицированных рабочих (например, в строительстве и транспорте). Среди них сравнительно большую общественную нагрузку имеют 18—26-летние рабочие. Наконец, социальная активность жителей пригородов сравнительно ниже, чем у людей, живущих в городе в лучших бытовых условиях.

Таким образом, проведенные нами в г. Али-Байрамлы этнографические исследования показывают, что начиная с 70-х годов в демографическом положении, в привлечении населения к общественному производству, в семейно-брачных взаимоотношениях и в общественно-политической активности горожан выявлен ряд новых, прогрессивных перемен. Это в свою очередь раскрывает новые горизонты для всестороннего исследования с этнографической точки зрения городского населения Азербайджана.

Примечания

¹ Анохина Л. А., Шмелева М. Н. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем. — М., 1977.

² Будина О. Р., Шмелева М. Н. Этнографическое изучение города в СССР. — Сов. этнография, 1977, № 6.

³ Трофимова А. Г. Бакинские рабочие-нефтяники (опыт этнографического исследования быта и культуры рабочих Орджоникидзевского района г. Баку): Автореф. дис... канд. ист. наук. — М., 1954.

⁴ Трофимова А. Г. Поселение и жилища Апшеронского района. — Сов. этнография, 1963, № 4.

⁵ Трофимова А. Г. Некоторые стороны семейного быта рабочих нефтяников Ленинского района г. Баку. — АЭС. Баку, 1965, вып. II.

⁶ Трофимова А. Г. О новых обрядах и традициях в быту рабочих нефтяников г. Баку. — Изв. АН АЗССР. Сер. истории, философии и права, 1966, № 1.

⁷ Умудов М. И. Быт и культура рабочих нефтедобывающей промышленности Азербайджана (по материалам Апшерона): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1966.

⁸ Чырагадзе В. А. Социалистический быт рабочих-шелководов города Нухи: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Баку, 1966.

⁹ Аббасов А. А. Современный быт и культура горнопромышленных рабочих Азербайджана (по материалам Дашкесанского горнорудного района). — Баку, 1974.

¹⁰ Кулиева И. А. Современный быт рабочих города Баку (по этнографическим материалам машиностроительного завода им. лейт. Шмидта): Автореф. дис... канд. ист. наук. — Тбилиси, 1979.

¹¹ Ишыг, 1980, 18 марта.

¹² Ишыг, 1980, 17 янв.

Т. Г. Салимов

ЭЛИ БАЙРАМЛЫ ШӘХЭРИ ЭТНОГРАФИК ОБЪЕКТ КИМИ

Шәһәрләрин, фәһлә гәсәбәләринин вә дикәр јашајыш мәнтәгәләринин этнографик чәһәтдән өјрәнилмәси мүнүм әһәмийјәтә маликдир. Чүнки мәишәт мәсәләләринин һәр тәрәфли тәдғиги гаршылыгы мүнәсибәтдә олан дикәр сәсиал-мәишәт групларынын да этнографик тәдғигат сферасына чәлб олунамасын тәләб едир.

Мәғалә, (1977—1982-чи илләрдә) Эли-Байрамлы шәһәриндә топланмыш этнографик, этнососиоложи вә этностатистик мәлүматлар әсасында јазылмышдыр. Мәғаләдә шәһәр әһалисинин демографик, етник вәзијјәти, сәсиал мәишәт груплары, әһалинин ичтимай истәһсала чәлб олунамасы, сәсиал фәаллыгы вә башга бу кими мәсәләләр ишыгландырылмышдыр.

Э. ГУСЕИНОВ

РОЛЬ НАСТАВНИЧЕСТВА В ОБЩЕСТВЕННОМ БЫТУ НЕФТЕПЕРЕРАБОТЧИКОВ ГОР. БАКУ

В условиях зрелого социализма в нашей стране формировался новый облик рабочего класса — с развитым социальным и духовным кругозором, богатым трудовым опытом, знаниями. Трудовая и социальная активность, обладание техническими и научными знаниями, творческое отношение к своей трудовой деятельности, развитое чувство коллективизма и взаимовыручки и другие положительные качества составляют существенные черты современного рабочего. Он имеет способность решать проблемы научно-технической революции, интенсификации производства, повышения производительности труда. Именно исходя из этого, можно объяснить развернувшееся на заводах, фабриках и разных предприятиях гор. Баку и в частности на нефтеперерабатывающих заводах [1] института наставничества. Это движение было подготовлено всей предшествующей историей шефства кадров рабочего класса над молодежью. Выступая на III съезде РКСМ 2 октября, В. И. Ленин указывал, что строительство коммунизма — процесс последовательной смены поколений [2, 82]. При этом каждое новое поколение на должном уровне воспринимает опыт и лучшие традиции предшествующих поколений, но в силу новых исторических условий обладает своими чертами и особенностями.

В наши дни значение проблемы преемственности поколения возрастает. Это обусловлено тем, что коммунистическое строительство в нашей стране осуществляется в условиях развертывания научно-технической революции. Все это определяет важное значение такой формы работы по обеспечению преемственности поколений в условиях зрелого социализма как наставничество.

Движение наставников — это массовое, организованное на основе единых принципов в масштабе всей страны добровольное шефство лучших кадровых работников над молодым поколением рабочего класса с целью коммунистического воспитания молодых рабочих, оказания им помощи в овладении профессиональным мастерством [2, 87]. «Наставники, — отмечается на XVII съезде ВЛКСМ, — как бы передают эстафету труда из настоящего в будущее» [2, 85; 3, 39].

Движение наставников — людей высокой идейной зрелости, социальной активности, глубокого понимания личной ответственности за судьбы молодого поколения, рабочего класса — примечательное явление современности. Ведь речь идет о том, чтобы на смену ветеранам шла идейно закаленная, сознательная, нравственно чистая, профессионально хорошо подготовленная молодежь.

В постановлениях ЦК КПСС «Об участии руководящих и инженерно-технических работников Череповецкого металлургического завода в идейно-политическом воспитании членов коллектива», «О работе партийной организации Минского тракторного завода по повышению производственной и общественно-политической активности трудового кол-

лектива», «О работе Министерства химического и нефтяного машиностроения по повышению роли мастеров на производстве», других директивных документах [4] особо подчеркивается необходимость повышения организаторской и воспитательной роли мастеров-наставников, наиболее многочисленной категории инженерно-технических кадров.

В 1971 г. Президиум АСПС и бюро ЦК ЛКСМ Азербайджана приняли постановление «О развитии движения наставничества». Было разработано и утверждено положение о социалистическом соревновании за звание «Лучший шеф-наставник» [5, 69].

После этого на исследуемых заводах были организованы советы наставников. Например, на заводе им. XXII съезда КПСС такой Совет был организован в 1973 г., в состав которого входило 47 наставников [6, 305]. Придавая большое значение проблеме подготовки рабочих кадров, воспитанию их на лучших традициях рабочего класса, на заводах объявлено социалистическое соревнование между наставниками за звание «Лучший шеф-наставник». В ходе соревнования каждый наставник заключает со своими «подшефными» товарищеское трудовое соглашение, по которому наставники обязуются не только передавать свои методы труда, но и вовлекать молодежь в техническое творчество.

На XXVI съезде КПСС было отмечено: «Укрепление ведущей роли рабочего класса, безусловно, связано с ростом его идейно-политической зрелости, образованности и профессиональной квалификации» [7, 52]. Следует отметить, что именно движение наставничества является школой повышения профессиональной квалификации молодых рабочих.

С первого дня на заводах молодые рабочие становятся полноправными членами дружного коллектива нефтепереработчиков, их окружает атмосфера заботы и дружелюбия, они быстро начинают чувствовать себя нужным человеком, их захватывает четко организованный и налаженный производственный ритм. Свой трудовой путь на заводах молодые рабочие начинают с посещения заводского производственно-технического музея, экспонаты которого рассказывают об истории завода и трудовых подвигах старших рабочих.

Становление молодого рабочего — результат многолетней, кропотливой работы совета наставников, общественных организаций трудовых коллективов цехов и бригад. В этом вопросе важную воспитательную работу призвана сыграть преемственность поколений. В прошлом в Азербайджане бытовала хорошая традиция: от отца к сыну передавалась любовь к определенному ремеслу, любовь к семейной профессии. Сын по традиции занимал рабочее место отца, продолжал его ремесло. В этом вопросе теперь большая ответственность лежит на наставниках молодежи. Образно говоря, наставник — это призвание, ведь он стоит у истока второго рождения человека, рождения в труде, на благо общества.

Характерной особенностью работы многих наставников является то, что они не ограничиваются рамками только личного общения с подшефными, а устанавливают тесные контакты со школами, семьями, учреждениями культуры, с которыми связаны молодые рабочие. Так, например, наставники совместно с администрацией проводят собрания родителей своих подшефных непосредственно в цехах и на участках, где работают молодые рабочие. Они устанавливают контакты с педагогическими коллективами вечерних школ, работниками библиотек,

руководителями художественной самодеятельности домов и дворцов культуры.

Деятельность наставников не ограничивается только профессиональной подготовкой молодого поколения. На заводе создаются такие условия, чтобы молодые люди, приходя на завод, за короткие сроки освоили свою профессию и стали квалифицированными специалистами, но и прошли хорошую школу воспитания, впитали в себя трудовые, идейно-нравственные принципы рабочего класса. Наставники контролируют обеспеченность молодого рабочего необходимыми инструментами, требуют от администрации создания ему нормальных условий труда. Совместно с мастером наставник контролирует выполнение дневного задания, оказывает практическую помощь, знакомит их с трудовыми традициями завода, помогает им активно участвовать в общественной жизни завода, всемерно содействует повышению культурного и общеобразовательного уровня молодого рабочего.

Регулярные занятия в школах и на курсах позволяют многим наставникам овладевать педагогическими приемами в индивидуальной воспитательной работе, повышают ее эффективность. Эта работа уже приносит свои положительные результаты, которые признают как сами наставники, так и их подопечные. На вопрос: «Как Вы относитесь к своей работе наставника?» — около 75% опрошенных ответили, что оценивают ее как нужную и полезную. Необходимость шефской работы подтверждается и ответами молодых рабочих — более 52% из них ответили, что они в первые месяцы трудовой деятельности нуждались в наставничестве.

Наставничество породило новые формы соревнования, связанные с шефством над молодежью. Потребовалась координация усилий опытных воспитателей и общественных организаций на исследуемых заводах, возникла идея создать совет наставников, или, как его сейчас называют, заводской совет старейшин. В его составе ветераны производства, ударники коммунистического труда, новаторы, рационализаторы. По данным 1981 г. количество наставников по заводам распределялось так: на заводе НБНЗ им. Владимира Ильича 110, на заводе им. XXII съезда КПСС [8] — 145, на заводе А. Г. Караева — 76 наставников [9]. Совет наставников работает в тесном контакте с завкомом профсоюза и заводским комитетом комсомола.

Советы вместе с завкомом профсоюза и комитетом комсомола разработали положения о заводском и цеховых советах наставников, о социалистическом соревновании на звание «Лучший молодой рабочий завода», о порядке аттестации на рабочую зрелость. Следует отметить, что соревнование на звание «Лучший молодой рабочий» позволяет заводскому совету наставников постоянно следить за состоянием воспитательной работы с подшефными. Это соревнование способствует росту профессионального мастерства недавних новичков, повышению производительности труда у молодых рабочих, улучшению дисциплины, снижению текучести кадров.

Этнографические материалы свидетельствуют об эффективности наставничества. Это проявляется при рассмотрении показателей трудовой активности молодых рабочих. У молодых рабочих, имеющих наставников, удовлетворенность своей работой по профессии значительно выше, чем у других, не имеющих наставников. Например, на НБНЗ — на 28% на заводе им. XXII съезда — на 26% [10].

Они не затрудняются высказать личное отношение к своей профессии. Кроме того, производительность и значимость труда среди молодых рабочих с каждым годом увеличивается. В ходе исследования выявлено также, что наставничество имеет влияние на жизненные планы молодежи. А планы молодых рабочих разнообразны: стремление повысить свой разряд, классификацию, продолжение образования. При этом среди молодых рабочих, имеющих наставников, встречается меньше людей, которые планировали бы сменить свою профессию.

Внедренная на заводе система морального и материального поощрения мастеров за достигнутые показатели по участкам и сменам, организация социалистического соревнования между участками и сменами дают положительные результаты. Достаточно отметить, что по одиннадцати участкам и сменам, возглавляемым старшими мастерами-наставниками в 1981 г. уровень использования мощностей оборудования повысился на 13% на заводе им. А. Г. Караева, на 12% на заводе им. XXII съезда КПСС [11].

По существующей традиции в Низаминском районе, где находятся изучаемые нами заводы, часто организуются встречи мастеров-наставников с молодыми рабочими. В марте 1982 г. в комсомольско-молодежном кафе «Шафак» состоялась встреча комсомольцев и молодежи района с ветеранами труда, воспитателями растущей смены рабочего класса. На этом мероприятии, посвященном 60-летию образования СССР, присутствовали молодые передовики производства всех предприятий района и учащиеся ГПТУ № 11. Рядом с Героем Социалистического Труда, начальником НБНЗ им. Владимира Ильича Мирзабабой Абуталыб оглы — его подопечные, вчерашние новички, сегодня — уже квалифицированные специалисты, операторы Сахиб Мамедов и Ариф Оруджев. Возле заместителя председателя совета наставников завода, ветерана Великой Отечественной войны и труда Игоря Поликова — его напарник, молодой оператор Гульатдин Гулиев. Они рассказали о работе совета наставников одного из передовых нефтеперерабатывающих предприятий города [12].

Такие деловые встречи служат еще более широкому развитию достижений наставничества, повышают интерес ребят к рабочим профессиям, уважение к людям труда.

Регулярно проводятся слеты наставников, научно-практические конференции по вопросам индивидуальной работы с людьми. Эти мероприятия прочно вошли в практику общественных организаций заводов. На заводах активно работают советы наставников, разработаны положения о правах и обязанностях наставника, широко развернулось соревнование среди наставников и др.

В каждом из изучаемых заводов имеется много добросовестных наставников. Например, на заводе им. XXII съезда КПСС среди наставников можно выделить Героя Социалистического Труда З. Шукюрова, делегата XXV съезда КПСС Н. Рамазанова, ветеранов завода, А. Гаврикова, В. Баскова, Я. Годжаева, М. Чебонян и др. [6, 305]. На заводе БНЗ им. А. Г. Караева под руководством таких педагогов-наставников рабочей зрелости и культуры, как старший оператор установки № 39 Э. Адигезалов, М. Мамедов — оператор установки № 38, старший оператор установки № 41 Л. Локамина, оператор установки № 61 О. Агаев и другие подопечные добиваются больших успехов, они с ними делятся сомнениями, советуются о выбранном жизненном пути [13].

Победителей соревнования поощряют материально, им присваивают почетные звания «наставник-отличник», «лучший наставник молодежи», вручают грамоты. Работа лучших наставников освещается в стенной и многотиражной печати заводов.

Такой метод работы с наставниками дает хорошие результаты. Так, старший оператор цеха № 6 Н. Рамазанов, заключив в минувшем году такое соглашение с помощником оператора Э. Рзаевой, сумел привить девушке любовь к избранной профессии, заставил ее быть активной не только на производстве, но и в общественной деятельности цеха. Сейчас Эсмира уже имеет пятый разряд и работает самостоятельно оператором. Она член цехового комитета комсомола, известна как лучший рационализатор.

Привлекает внимание и трудовой путь наставника Н. Рамазанова. Вырос он в детском доме, учился в ремесленном училище. Можно сказать, что сам всего добился, чувствуя помощь старших товарищей коллектива, в котором рос и воспитывался. И конечно, все это не могло пройти бесследно. Сейчас наставник чуток с новичками, терпелив и внимателен, регулярно бывает в профтехучилище № 29, где, беседуя с юношами и девушками, пробуждает в них интерес к своей профессии, рассказывает о трудовых успехах, о прошлом и настоящем предприятия, где трудится. Таким образом, Н. Рамазанов начинает работу с молодежью с училища, еще до прихода подростков на предприятие.

Н. Рамазанов известен и на родственных предприятиях страны. Вот уже долгое время он соревнуется с бригадиром химкомбината, Героем Социалистического Труда И. Тепляковым, обменивается с ним опытом, совершенствует технологию производства. В 1981 г. Н. Рамазанов заключил договор о социалистическом соревновании со своим земляком — старшим оператором 39-й установки БНЗ им. А. Г. Караева, Героем Социалистического труда Н. Агамуратовым.

Старейший работник завода, Герой Социалистического Труда З. Шукюров всегда старается установить самый тесный контакт со своими подшефными, стремится, чтобы беседы с молодежью возникали сами собой, не носили официального характера. Ребятам такие беседы помогают быстрее освоиться в новой для них трудовой обстановке, придают им уверенность в том, что в трудную минуту есть на кого опереться. Наставники предприятия учатся в районной школе, регулярно посещают семинары, которые проводят партийный комитет завода и совет наставников. При заводе также функционирует школа наставников, где только в минувшем году ветераны предприятия прошли учебную программу, изучали опыт лучших наставников страны, обсуждали актуальные проблемы воспитания молодежи.

Партийный комитет завода придает большое значение движению наставников, видя в этом надежный резерв успехов всей организационно-политической работы. Высоко ценятся труд ветеранов производства. Лучшие из них награждаются почетными грамотами, отмечаются памятными подарками. Двое наставников — Н. Рамазанов, А. Гавриков удостоены значка ЦК ВЛКСМ «Лучший наставник».

Интересно сложился трудовой путь оператора-наставника с установки № 21 второго цеха БНЗ им. А. Г. Караева Азизбалы Мамедова. В 1949 г. А. Мамедов пришел на завод. Он настойчиво и целеустремленно учился, применял знания на практике. Всесторонне изучив уста-

Т. К. БАШИРОВ

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ ФУНКЦИИ

В связи с тенденцией возрастания в современной науке роли функционального, системно-структурного методов исследования представляется актуальным методологический анализ понятия функции, составляющего наряду с понятиями системы, структуры, элемента, связи и др. понятийное ядро данных методов. Как известно, в настоящее время нет единого понимания указанных понятий, в соотношении с которыми раскрывается понятие функции. Данное обстоятельство накладывает определенный отпечаток на исследование понятий функции и его роли в современной науке. Как отмечает В. И. Сви́дский, «видимо нет еще единой точки зрения на понятие функции, а речь идет об отдельных аспектах чего-то одного. Поэтому встает задача, как и в случае категории структуры, расчленив понятие функции на отдельные компоненты, которые различно определяются в различных областях материальной действительности» [5, 42]. Приведем наиболее устоявшиеся определения функции и попытаемся провести их методологический анализ.

1. Функция — специфическое проявление свойств того или иного объекта и их значение в способе его существования. Свойства объекта могут проявляться только в его внешних и внутренних взаимодействиях и реакциях, поэтому функция есть не что иное, как определенный вид деятельности объекта, или его частей (подсистем) и элементов, а также значение этой деятельности в данной группе отношений объекта или его частей [1, 12].

2. Функция — способ поведения, присущий какому-либо объекту и способствующий сохранению этого объекта или той системы, в которую он входит в качестве элемента. И далее, «поскольку далеко не каждый объект способен производить функциональные следствия, функция характеризует не все объекты, а лишь такие, которые являются достаточно сложными системами, более того системами, способными к самосохранению, т. е. направленно организованными системами» [6, 418].

3. Функция — есть избирательное взаимодействие элементов с элементами данной системы и системы в целом с внешней средой, выражающее ее внутреннюю, целостную, специфическую природу [7, 116].

4. Функцией или поведением системы можно назвать все то, что можно узнать о системе, не касаясь ее внутреннего содержания, абстрагируясь от него» [4, 14].

5. Функция — это характеристика, определяющая поведение управляющей системы. Она указывает на то действие, которое может совершить управляющая система в данный момент при переходе к следующему дискретному моменту времени [3, 6].

Кроме изложенного имеется еще математическое понятие функ-

ции. Функция в математике трактуется как «понятие, отражающее идею детерминированной зависимости между объектами различных классов» [6, 418]. Развитие математики применительно к исследованию различных объектов требует учета особенностей данных объектов. В математике рассматриваемые системы носят абстрактный, формальный характер. Структура здесь совпадает с понятием системы, а элемент с понятием компонент. Именно абстрактный, формальный характер математических структур позволяет применять их к исследованию различных объектов, выявлять общие структурные принципы организационных структур и функции после соответствующей интерпретации на предметной области позволяют рассчитать с той или иной степенью точности функции материальных систем, уточнить их структуры. Математика позволяет подойти, опираясь на системно-структурный подход, к исследованию сложных систем точными методами. Подход математики к исследованию структур и функций предельно широк. Математика рассматривает любые возможные структуры и функции.

Математическое понятие функции мы будем в дальнейшем рассматривать только в рамках исследования методологической роли функции в научном познании в целом.

Из приведенных и имеющихся в литературе исследований можно выделить следующие характерные черты, включаемые в понятие функции:

1. Специфичность проявления свойств объекта, системы. Избирательность взаимодействия компонентов с компонентами данной системы и системы в целом со средой. Направленность взаимодействия компонентов в интересах целого.

2. Внешнее проявление свойств, поведение объекта, системы.

3. Значение деятельности объекта, его подсистем и их свойств в способе существования объекта.

4. Внутренние взаимодействия подсистем, выражающие целостную, специфическую природу системы.

В дефиниции, данной М. Х. Хасановым, акцентируется внимание на избирательном характере взаимодействия элементов с элементами данной системы и системы в целом с внешней средой. Несмотря на то, что избирательность понимается автором как обусловленность структурой системы, подобное понимание носит, на наш взгляд, антрисоморфный оттенок, что в определении понятия является нежелательным.

М. Ф. Веденов, В. И. Кремянский, Е. П. Никитин и М. Х. Хасанов смешивают внутренний и внешний аспекты системы, что в определении понятия нежелательно. Более целесообразно исходить из категорий внутреннего и внешнего, различить внутренний и внешний аспекты рассмотрения объектов, систем.

Мы согласны с Ю. Г. Марковым, что, рассматривая внутренний аспект объекта как системы, производится структурный анализ, а рассматривая внешний аспект, производится функциональный анализ [4, 13]. Конечно, можно, рассматривая к примеру такую систему как живой организм, говорить о функциях внутренних органов, но при этом мы неявно переходим уже к другой системе — органу как системе. Для более полного исследования организма необходимо рассмот-

А. А. Ляпуновым и С. В. Яблонским правильно указывается на связь функции с понятиями действие, поведение, однако желательно в определении указать и на то, что функция является внешним аспектом объектов, систем. Это сразу позволяет видеть ее отличие от структуры.

Процесс познания опирается на ряд абстракций, первойшей из которых является выделение объекта исследования из бесконечного многообразия вещей, процессов, явлений действительности. Объект выделяется по тому или иному критерию и образует в своем противопоставлении к остальной части действительности нечто единое. Из всего остального многообразия вещей, процессов, явлений действительности выделяется часть, которая взаимодействует или может взаимодействовать с объектом, иначе называемая средой объекта. Различают внутренний и внешний аспекты объекта. Категория внутреннего выражает объект с точки зрения его состава, строения, структуры, внутренних процессов и свойств. Внешнее — это все многообразие свойств, явлений, процессов, являющихся следствием взаимодействия объекта и среды. Провести строгую грань между объектом и средой для реальных объектов затруднительно. На уровне объект—среда о внутреннем строении объекта пока ничего неизвестно и оно представляется однородным. Развитие познания требует представления объекта в виде системы. Объект задается теперь не просто как множество процессов, вещей, явлений выделенных из всего многообразия вещей, процессов, явлений, а ставится задача найти внутрен-

Уровень объект—среда это первое ограничение бесконечного многообразия. Мы разбиваем всю совокупность вещей, процессов, явлений действительности на две группы, отбрасывая и не рассматривая тем самым взаимодействие отдельного явления, свойства внутреннего объекта со средой, следовательно, подвергая рассмотрению только взаимодействие объекта как целого со средой. На уровне система—среда осуществляется дальнейшее ограничение многообразия. Выделением части внутреннего, причем способом, при котором мы можем задать систему, системообразующий критерий, а следовательно найти какие-то общие свойства компонентов системы, осуществляется дальнейшее ограничение многообразия объекта. Теперь мы ограничиваем уже многообразие внутреннего. Здесь существенно указание на наличие критерия выделения системы, иначе система только на словах будет системой, а, по существу, мы останемся на уровне объект—среда. Выделение же структуры является упрощением самой системы. Выделением упорядоченности, инвариантности системы обеспечивает возможность ее точного исследования.

Первоначальное представление об объекте вне его системного рассмотрения является неполным и сопоставление объекта как целого с функцией, например, изучение поведения какого-либо организма без изучения его строения является лишь первоначальным этапом познания объекта. На данном уровне мы фактически можем говорить только о том, что данное явление A имеет своей причиной объект B , является функцией от B . Ничего более о явлении и объекте как его причине сказать нельзя. Конечно, мы пока не затрагиваем чисто функциональный метод. На данном уровне функция представляется, в равной мере зависящей от любой части внутреннего. На последующем этапе объект представляется как система, что требует перехода от неразличимой однородности внутреннего, к пониманию ее как некой упорядоченности. Понятия системы, структуры, организации являются развитием понятия упорядоченности. На уровне система—функция выделение частей внутреннего, определенного порядка их взаимосвязи означает, что поведение, функция объекта должны теперь выводиться из представления объекта как системы. Данный этап отражает более глубокий уровень познания. Теперь внешние свойства объектов выводятся из внутреннего строения, взаимосвязи частей. На уровне система—функция функции выводятся из внутреннего, определяется, в какой мере данная функция зависит от той или иной части внутреннего. Выделение системы внутреннего означает отнесение функции не ко всему, а к определенной части внутреннего. Сама функция рассматривается как неоднородная, отдельные функции,

составляющие в совокупности полную функцию объекта, соотносятся с данной системой, а другие могут соотноситься с соответствующими им системами внутреннего объекта. Так, например, за функцию передвижения животного ответственна в первую очередь нервная система, хотя в организме имеется и множество других систем. Между упорядоченностью функций и упорядоченностью компонентов системы устанавливается определенное соответствие. На уровне система-функция сама функция разбивается на подсистемы, коррелированные с подсистемами внутреннего, их ролью в проявлении той или иной части целостной функции. Над системой внутреннего надстраивается находящаяся с ней в определенном соответствии система внешнего, система функций. Рассмотрение объектов как систем позволяет объяснить найденные функции той или иной упорядоченностью частей, вывести новые функции, найти закономерности между строением и функционированием. Решение подобного рода задач позволяет проектировать, конструировать, создавать системы с заданными функциональными свойствами. Дальнейшее развитие познания приводит к необходимости выделения структуры и соотношения ее с функцией. На данном уровне, функция рассматриваясь в соотношении со структурой уже выражает некую устойчивую упорядоченность внешнего аспекта объекта. Если в противопоставлении объект-функция и единичные явления можно рассматривать как функции, то на уровне структура-функция из всего внешнего вычленяется устойчивое, закономерное. Внешнее в значительной степени определяется структурой, как выражающей сущность объекта. Следовательно, соотношение структура-функция позволяет исследовать внешний аспект объекта на уровне устойчивого, закономерного. На уровне структура-функция мы получаем структурированное внешнее и структурированное внутреннее. Конечно, на уровне закономерного можно исследовать внешний аспект объекта и на основе чисто функционального метода.

Однако это не исключает изложенное.

При исследовании объектов в аспекте соотношения структуры и функции возможно движение познания и от структуры к функции и наоборот. Можно, начав со структуры, изучать строение объекта, его состав, подсистемы, взаимозависимость между ними, структурообразующие связи и элементы, а можно начать с функции, с выявления свойств, поведения объекта как целого в системе данных отношений. Плодотворность того или иного вида анализа зависит от природы самого объекта, от уровня развития структурного и функционального методов анализа, от целей исследования и др. Но на определенном этапе познания начинает выявляться необходимость перехода от одного метода к другому, их сочетанию. Познание объектов как систем представляет собой взаимокоррелируемый процесс исследования структуры и функции. Познание может идти как от структуры к функции, так и от функции к структуре, от структуры и функции одного уровня к структуре и функции другого уровня. Взаимокоррелируемый процесс познания структуры и функции является сущностью системного подхода. Функция, являясь интегральной характеристикой внутренних процессов объектов, полностью не может быть выведена из той или иной структуры, но степень выведения свойств объекта из структур в принципе может быть все более и более высокой. Соответствие между структурой и функцией может быть полным для формализованных, математических систем. Это и понятно, если учесть, что в формализованных системах отвлекаются от субстрата и

природы связей. Выделяя структуру и соотнося ее с функцией, мы получаем математическую структурно-функциональную модель системы. Из этой структуры, приданием размерности ее элементам, можно считать свойства системы с учетом субстрата ее элементов и природы связей. То есть сопоставление структуры и функции имеет тот смысл, что позволяет применить математический формальный аппарат к исследованию систем. Конечно функции материальных систем зависят от субстрата элементов, природы связей, всех внутренних процессов, но переходя от одной структуры и функции к другой более глубокой структуре и функции, мы интерпретируем абстрактные структуры, вводим размерности и рассчитываем функции систем, тем самым учитывая природу ее элементов и связей. Рассмотрение систем посредством математических структур и функций является своего рода аппроксимацией их математическими структурно-функциональными моделями, которые, углубляясь в процессе познания, все глубже и точнее схватывают, отражают реальные системы.

Отмеченное является только одним из путей познания сложных систем, который поддается применению математики. Определение же структуры такой к примеру функции как мышление, представляет собой крайне сложную задачу, и разрыв между познанной структурой и известной функцией громаден.

В определении функции, данном М. Ф. Веденовым и В. И. Кремянским, указывается, что «функция есть специфическое проявление свойств того или иного объекта и их значение в способе его существования», но в чем заключается специфика проявления свойств авторы не указывают. Правда, они специфику проявления свойств объекта связывают со значением в способе существования объекта. Это значение можно понимать двояко: 1) как связанное с понятием цель. В этом случае значение в способе существования объекта означает сравнение свойств действий с целью, с вкладом их в реализацию цели. При таком понимании понятие функции применимо только к целенаправленным системам. Способ существования, на который указывают авторы в определении функции, здесь означает активное взаимодействие со средой, изменение свойств для реализации цели; 2) как место, роль проявлений свойств объекта в сохранении его целостности. Так, например, тело может обладать такими свойствами как упругость, твердость и т. д., которые препятствуют его разрушению под влиянием среды. Целеполагания у таких объектов нет. Способ существования есть просто сохранение объекта под влиянием внешней среды.

В соответствии с данными интерпретациями можно выделить следующие понимания степени общности функций: когда функция как система и структура имеет категориальный характер и присуща всем объектам и когда понятие функции связывается только с особыми системами — целенаправленными. Здесь отрицается категориальный характер функции. Мы придерживаемся первой точки зрения, хотя вторая точка имеет право на существование применительно к целенаправленным системам. Данное понимание функции подчеркивает ее категориальный характер, парность категории «структура». Структуры существуют и в неживой, и в живой природе. Нет структур, которые не выполняли бы той или иной функции, не имели бы того или иного значения в способе существования объекта. Признание категориальности функций соответствует и системному подходу, распространяемому как на живые,

так и на неживые объекты. Данное понимание функции оправдано и вытекающей из нее методологической установкой на анализ различий и общности структур и функций в различных областях действительности, их генетической связи в процессе развития материи. Такое понимание ориентирует и на выявление качественных различий соотношения структур и функций в соответствии с природой самих объектов. Признание функций у неживых систем не означает приписывания им понятий цели, целенаправленности и других присущих живым техническим и социальным системам. Диалектика структуры и функции характеризуется качественным различием в живой и неживой природе. Одним из качественных различий и является в живых системах связь функции с понятием цели. Функция в живых системах осуществляется в соответствии с теми или иными целями организма. Здесь цель понимается в широком смысле, как конечное состояние к которому стремится система в соответствии с заложенной в ней программой. Что касается признания наличия целей в неживой природе, в смысле активной их постановки, развертывания процесса под воздействием цели, то можно утверждать, что для распространения понятий «цель», «целеполагание» на неживую природу нет оснований. Следует различать внутренние и внешние свойства объектов. Специфика функции в отношении свойств объекта вообще состоит в том, что функция есть внешнее проявление свойств объекта, есть результат всего внутреннего. Под внешним проявлением свойств объекта в философии понимается также понятие «явление». Явление и сущность, как и структура и функция, определяются посредством категорий внешнего и внутреннего, являются конкретизацией диалектики внутреннего и внешнего. Функция и явление близкие по смыслу понятия. Явление противопоставляется сущности и представляет ее проявление, а функция противопоставляется структуре, системе, внутреннему аспекту объекта и представляет ее проявление. Функция-это то же самое явление, рассматриваемое в действии, обусловленности, зависимости от внутреннего аспекта объекта. По мнению М. С. Кагана, функция выражает идеальное призвание системы и не имеет ни пространственного, ни временного аспекта. Функционирование же возможно только в пространстве и во времени [2, 97].

Функционирование есть процесс реализации функций, способ существования системы. Понятие же функциональности трактуется как свойство целенаправленных систем.

Ф. Х. ГАДЖИЕВ

ТВОРЧЕСТВО И БЕССОЗНАТЕЛЬНОЕ

(К постановке вопроса)

Во многих исследованиях вопроса о взаимоотношении научного творчества и бессознательного дело сводится в основном к рассмотрению участия отдельных форм неосознанного отражения (установки, интуиции и т. п.) [1] в познании. Однако неосознаваемость может быть связана не только с присущими субъекту формами отражения. Она может быть и свойством средств познания, например, при осуществлении акта рефлексии, когда средства рефлексии, выпадая из поля сознания, не осознаются [2], или при категоризации [3].

Эта гносеологическая реальность явления неосознаваемости подтверждаются также и психологической реальностью такого выпадения, когда какой-либо элемент структуры определенной, в том числе и познавательной деятельности, не занимает в этой деятельности структурное место цели [4]. Кроме этого, исследования вопроса о социокультурной детерминации познавательной деятельности позволяют утверждать, что «... исследователь, изучающий некоторую конкретно-научную проблему, далеко не всегда и не во всей полноте и глубине осознает эти нормы, предпосылки, установки, на которые он опирается. И принятие исследователем тех или иных методологических норм, и следование этим нормам чаще всего не являются результатом рационального сознательно совершаемого им выбора» [5, 125].

Все это дает основание считать, что имеет смысл ставить вопрос о возможности существования явления неосознаваемости вообще в структуре познания. Выявление этой возможности существования неосознаваемого как реального компонента и одного из условий осуществления познавательных процедур должно предварять собой решение более конкретных вопросов о роли неосознаваемых форм отражения в процессе познания. Неосознаваемость может проявлять себя и в более широком масштабе, и на более высоком уровне, например, на уровне целой теории.

Так, говоря о причинах отсутствия у Платона, философия которого была рефлексией над древнегреческим мифом, отдельно изложенного учения об идеях, А. Ф. Лосев пишет: «Платон же хочет сразу и быть «философом понятий», и давать абсолютные объяснительные (а не просто описательные) установки. Но только диалектика есть сразу и учение о понятии, и учение о бытии, и объяснительная система. Поэтому платоновская идея дана диалектически. Но этим миф не исчерпан. В мифе есть еще такая «субъективность» и такое «сознание», которое вообще никогда, ни для кого ни при каких условиях не может стать предметом рефлексии. Если «переживание» стало предметом рефлексии, то оно уже не переживание, а вполне объективный

предмет рефлексии. Такими «переживаниями» и такими сторонами своей идеи-мифа Платон и занят...

В мифе (и в сознании) есть еще то, что именно никогда не может стать предметом рефлексии, то, к самой сущности чего как раз и относится невозможность стать предметом рефлексии» [6, 153].

Как видно, здесь само учение Платона об идеях было средством его рефлексии над мифом и потому могло только применяться в качестве такового. И для того, чтобы быть представленным как отдельно изложенное учение, это учение само должно стать предметом уже другой рефлексии. А в первом случае, являясь средством рефлексии, это учение не было предметом философского сознания и, стало быть, выпадало из рефлексивной рамки, т. е. не осознавалось актуально, присутствуя неявно (как неявное знание) при исследовании мифа. Все это и обусловило, на наш взгляд, отсутствие отдельного изложения учения об идеях у основоположника объективного идеализма, каким был Платон. Но своеобразие описанной ситуации заключается не в том, что Платон для осуществления рефлексии пользовался своей теорией об идеях.

Если бы все дело заключалось только в том, что любая теория, будучи используема в качестве средства рефлексии, должна выпадать из рефлексивной рамки, то тогда легко можно было бы впасть в соблазн объяснять отсутствие у какого-либо мыслителя отдельно изложенного собственного учения именно и только этим обстоятельством.

Тогда отсутствие, скажем, у А. Бергсона отдельно изложенного собственно эстетического учения можно было бы так и объяснить: эстетика А. Бергсона была рефлексией над реальностью, так как он абсолютировал эстетическое начало, пытался эстетизировать действительность, рассматривая все сквозь призму эстетического отношения к реальности [7]. И так как эстетическое учение Бергсона являлось средством его рефлексии, то оно и оставалось неявным, что и не давало ему возможность изложить отдельно свое учение в виде самостоятельной теории.

Но это объяснение останется только нашим, если не ответить на вопрос: а соответствует ли это наше положение тому, что было в действительности? Например, действительно ли эстетическая теория А. Бергсона являлась рефлексией? Ясно, что только в том смысле, в каком любая философская система является рефлексией над действительностью, но не более. Но также очевидно, что этого не достаточно, чтобы здесь, да и не только здесь, возымело силу то выпадение средства рефлексии (теории), которое имело место у Платона. В противном случае до сих пор не было бы изложено ни одного философского учения. Следовательно, ничто не могло бы помешать и Бергсону осуществить рефлексии и над своей теорией и изложить ее отдельно, т. е. возможность вторичной рефлексии вполне реальна и непреодолимых преград перед ее осуществлением нет, если, как рефлексия, теория Бергсона не отличается от любой другой философской системы.

Другое дело, если первичная рефлексия являлась бы не произвольным делом своего субъекта, а являлась таковой, рефлексией, согласно исторической необходимости развития самой эстетики, была бы таким ее этапом, когда логически, согласно внутренней логике раз-

вития самой эстетики, необходимо было осуществление рефлексии, чтобы эстетика могла развиваться дальше; другое дело, если именно это обстоятельство и вызвало бы к жизни соответствующую теорию какого-либо мыслителя. Тогда эта рефлексия—теория вышла бы за рамки только собственного своего взгляда на действительность.

Тогда это видение, определяющее своеобразие понимания данным мыслителем объективной реальности или предмета его теории, а то и рефлексии, выйдя за рамки своей данности, перестав быть только присущим данному мыслителю определенным пониманием действительности, совпало бы с необходимо долженствующей быть осуществленной рефлексией самой науки (теории) над собой.

Вот тогда об этой теории и ее создателе можно было сказать все то, что уже было сказано о Платоне. Но «рефлексией над искусством, в прямом смысле, бергсоновская философия не была...» [7, 96].

В случае же с Платоном суть дела состояла не только и не столько в том что миф — предмет рефлексии учения Платона сам по себе содержит в себе нечто принципиально не поддающееся рефлексии, сколько в том, что сама философия Платона вся являлась рефлексией над мифом-идеей, как это убедительно показано Лосевым, и должна была быть таковой независимо от того, хотел этого Платон, или нет: в иной форме философия дальше развиваться не могла.

Это было исторической и логической необходимостью рефлексии, исторически и логически необходимой рефлексией, необходимо вызванной к жизни развитием самой философии, пытающейся обосновать самую себя.

Таким образом, рефлексия Платона была объективной рефлексией, исторически и логически обусловленной необходимой внутренней потребностью развития и становления самой философии, что и вызвало к жизни субъективную рефлексию Платона, сделав и ее необходимой.

Эта субъективная рефлексия соответствовала объективной рефлексии, совпадала с ней, а не была произвольной; она превращала последнюю из необходимой, но возможной в такую же, но действительную.

Платон должен был, создавая свою теорию об идеях, применять ее в качестве средства для осуществления этой объективной рефлексии.

Естественно, было бы наивно полагать, что Платон мог сначала создать свою теорию, а уж потом применять ее в качестве средства объективной рефлексии: непонятно чего, чем было бы учение Платона, если не теорией об идеях, если не средством рефлексии над мифом-идеей. Как она могла бы существовать, в качестве чего, теорией о чем, к чему применяющейся теорией, с каким своим особым предметом, не будучи средством рефлексии, не как средство рефлексии, если необходимость этой рефлексии ясно была осознана Платоном, который потому-то и стал ее осуществлять.

Кроме этого, если Платон мог бы сначала создать свою теорию, то уж потом он мог бы и осуществить и рефлексиию относительно нее и тем самым изложить ее отдельно, чему ничего уже не мешало бы.

В действительности же Платон мог только применяя — создавать и создавая применять свою теорию—средство рефлексии, свою рефлексивную теорию. Вот потому-то перед ним не стояла и не могла

стоять задача выделить, изложить отдельно учение об идеях. Его задачей было осуществление историко-логической необходимости рефлексии для созидания диалектической необходимости философии.

А дать отдельное изложение своего учения об идеях Платон мог бы только при посредстве специальной рефлексии над ней, для чего ему надо было бы выйти за пределы своего учения, сделать его предметом своей вторичной индивидуальной рефлексии.

Могут возразить, что ничто не мешало Платону выйти за рамки своего учения. Да, ничего, как можно предположить, кроме того, что для этого самое меньшее было необходимо как раз сначала создать это учение, чтобы потом можно было выйти за его пределы.

Но как раз это созидание новой теории, нового учения не было прихотью Платона, а было, как мы уже говорили, историко-логической необходимостью, его появление было закономерной ступенью развития философии. Только реализуя эту необходимость, Платон и мог создавать свое учение, что уже предвораляло и делало невозможным по крайней мере до осуществления объективной рефлексии, никакую другую рефлексиию, кроме совпадающей с последней субъективной рефлексии — учения Платона об идеях.

Таким образом, не всякая не изложенная отдельно теория является следствием принципиальной невозможности сделать это.

Далее, если продолжить поиск, проявление неосознаваемости можно обнаружить и на уровне философских предпосылок научной теории. Имея в виду именно это обстоятельство, Э. М. Чудинов пишет: «У специалиста, работающего в области физики, часто возникает иллюзия полной независимости его научной деятельности от философии. Это происходит вследствие того, что он входит в уже готовое здание научной теории с присущим ей стилем научного мышления, и через стиль научного мышления ученый воспринимает определенные философские принципы. Эти философские предпосылки научной теории не всегда ясно осознаются учеными, но от этого они не перестают быть философскими» [8, 300]. Как видно, в этом положении конкретизируются формы проявления участия философских принципов в деятельности ученых, которые, хотя того или нет, «все-таки оказываются в подчинении у философии» [9, 524]. И то обстоятельство, что несмотря на неясное осознание этого со стороны самих ученых, философские предпосылки все же проявляются и участвуют в их деятельности, дает нам основание предполагать, что эта неосознанность обусловлена не недостаточным уровнем философских знаний ученых-естествоиспытателей, но является своеобразной формой проявления этих знаний в деятельности последних. То есть, философские предпосылки научной теории могут как формироваться, так и проявляться неявно.

Таким образом, из всего сказанного можно заключить, что проявление неосознаваемости весьма своеобразно и не менее многообразно. В анализе процесса познания, да и в самой деятельности, мы можем встретиться как с неосознаваемыми средствами познания (интуиция), так и неосознаваемостью теории (Платон) и ее философских предпосылок. Наличие неосознаваемого в структуре творчества и научной деятельности облегчает ее, освобождая от топтания на месте в безуспешных попытках обосновать каждый свой шаг,

но создает другую трудность: выявить гносеологический смысл неосознаваемости, необходимость чего мы и хотели показать в данной работе.

Примечания

¹ Напомним читателю, что «Понятие «неосознанное» ...является гносеологическим и применимо поэтому к процессам отражения объективной действительности. Понятие «бессознательное» применяется для обозначения всех психических процессов, протекающих вне сферы сознания» (Дмитриев А. И. Взаимосвязь осознанного и неосознанного в процессе отражения действительности. — В кн.: Современные проблемы теории познания диалектического материализма. М.: Мысль, 1970, т. II, с. 310—311):

² Лекторский В. А. Субъект. Объект. Познание. — М.: Наука, 1980.

³ Ведин Ю. П. Познание и знание. — Рига: Зинатне, 1983.

⁴ Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М.: Политиздат, 1975.

⁵ Идеалы и нормы научного исследования. — Минск, 1981.

⁶ Лосев А. Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон. — М., 1960.

⁷ Свасьян К. А. Эстетическая сущность интуитивной философии А. Бергсона. — Ереван, 1978.

⁸ Чудинов Э. М. Теория относительности и философия. — М., 1974.

⁹ Энгельс Ф. Диалектика природы. — Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. изд.: 2-е, т. 20.

Ф. Х. Начыјев

ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ВӘ ГЕЈРИ-ШҮҮРЛУЛУГ

Мәгаләдә мұхтәлиф ин'икас формаларынын елми јарадычылыг просесиндә иштирак етмәк аспектләри вә тәфәккүрүн јарадычы имканларынын һәјата кечирилмәсинә зәмин, јарадан хүсуси гносеоложи шәраит аראшдырылар.

Бу шәраит мұхтәлиф идрак васитәләринин ашкар, шүүрлу формасы илә јанашы гејри-ашкар, гејри-шүүрлу формасынын да јарадычылыг просесиндә иштирак етмәсинә имкан јарадыр. Бу исә идрак васитәләринин гејри-шүүрлу олмаг хүсусијјәтинин мұхтәлиф сәвијјәләрдә (интунсија, нәзәријјә вә с.) кәстәрилмәсинә әсас верир.

Мәһз елми-фәлсәфи рефлексия чәрчивәсиндә идрак васитәләри шүүрун билаваситә онларын үзәринә јөнәлмәдији үчүн гејри-шүүрлу, гејри-ашкар олмаг хүсусијјәтинин газаныр вә бу, онларын евристик функцијаларыны зәнкинләшдирир.

Г. Н. БАРХАЛОВ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ УЧЕНИЯ О РАЗУМЕ В ЗАПАДНО-ЕВРОПЕЙСКОЙ ФИЛОСОФИИ XVII ВЕКА

Понятие разума принадлежит к основным понятиям философии. Разум — это общечеловеческая массовая форма ориентации. Но она обладает своими особенностями по сравнению с другими общечеловеческими и массовыми формами духовного видения мира.

Философия нового времени, складывающаяся в эпоху буржуазных политических и промышленных революций, полностью порывает с предшествующей философией и превращается в реальный идеал познавательной и практической деятельности человека, а разум как форма философского освоения рассматривается в качестве критической, рефлексивной способности мышления.

Статус разумности распространяется на мышление и поведение, характеризующиеся своей активностью. Поведение личности, ее духовная ориентация считались разумными в этих условиях, когда она могла гармонически сочетать свои романтические порывы, предпринимательские потенции с утверждающимися социальными и духовными нормами общения. Выражением этой ситуации выступал принцип разумного эгоизма.

Давая исключительно высокую оценку материалистической линии, развиваемой философией нового времени, положительно осмысливая ее рационалистический пафос, К. Маркс вместе с тем очень сокрушался по поводу утери этой философией традиционного метафизического предмета, что сужает теоретические интересы человека и тем самым делает его примитивным и ограниченным. «У Бекона, — отмечает он по этому поводу, — ...материализм таит еще в себе в наивной форме зародыш всестороннего развития. Материя улыбается своим поэтически-чувственным блеском всему человеку... В своем дальнейшем развитии материализм становится *односторонним*... Чувственность теряет свои яркие краски и превращается в абстрактную чувственность *геометра*. *Физическое* движение приносится в жертву *механическому* или *математическому* движению, *геометрия* провозглашается главной наукой. Материализм становится *враждебным человеку*» [1, 142—143].

Превращаясь в «наукоучение», философия нового времени отрицает за разумом статус мудрости. Она рассматривает как «запредельные» те интересы человека, которые выходят за рамки опыта. По Гобасу «разум познает лишь то, что сам создавал».

Но мысль человека никогда не ограничивалась миром, о котором он «осведомлен», более того, она только тогда приобретает свою силу и мощь, когда выходит за пределы опыта. Понятно, что в этом «выходе» есть солидная доля любознательности, вымысла, но поскольку стремление мысли за пределы опыта основано на самом опыте и обусловлено его ограниченностью, то оно не есть неразумное

венного познания лишь количественно. Если чувства раскрывали предмет в аналитической форме, то разум — в синтетической.

Философы рационалистического направления, занимающиеся логико-гносеологическим обоснованием, чувственно неочевидных положений, которыми оперирует математическое и метафизическое мышление, критически отнеслись к бэконовской трактовке разума. Согласно точке зрения рационалистов разумное познание качественно отличается от чувственного. Истина подлинного разума постигается не через обобщение того, что дано в чувственном отражении, а через отрицание его как явления. Мысль, обобщающая чувственные данные, раскрывает предмет как явление, а разумная мысль, исходя из рационалистических установок, постигает закон явлений.

Такая способность интеллекта, которой свойственно постижение сущности явлений, трактуется рационализмом XVII столетия как разумная.

Следует отметить, что несмотря на то, что эмпирическая, и рационалистическая трактовка разума осуществлялись в рамках «психологизма», все же рационализм был более объективен, нежели бэконовский эмпиризм. Последний заканчивался представлением этой непосредственной формой обобщения чувственных данных. Ясно, что бэконовское понятие представления отлично от того, которым оперировала античная философия, так как оно модифицировано, является продуктом истории, но поскольку оно непосредственно вырастает из чувственного познания — оно субъективно.

Рационализм рассматривает представление как переходную ступень от чувственного познания к разумному, которая является непосредственным источником разума. Разум не имеет непосредственной связи с чувственными данными. Он с ними связан опосредованно через исходную способность — именно представление. Синтезируя исходные формы обобщения, разумная способность приобретает тем самым статус объективности или общезначимости. Осуществляется этот синтез в форме понятий.

Согласно Декарту инструментами разума являются понятия, обладающие характером безусловной всеобщности и необходимости. Они врожденные, а рождаются вместе с рождением, культурным формированием самого человека, как и все другие знания.

Дедуктивный метод, разработанный Декартом, представляет собой систему «логически связанных между собой суждений, в которых ум рассматривает достоверность связей или отношений математических объектов» [4, 331].

Понятно, что разработка дедуктивного метода имела в то время исключительно важное значение. Система дедуктивных правил способствовала, во-первых, оформлению отдельных математических наук, каталогизации математических знаний; во-вторых, дедуктивный метод выполнял и эвристическую функцию. Однако абсолютизация этого метода, равно как и возвеличение индуктивного метода Бэконом, обусловили метафизический способ освоения мира.

При создании дедукции как системы логических основоположений Декарт исходил из следующих предпосылок: 1) научным знанием может быть лишь такое, которое имеет ясную и точную определенность; 2) размышление всегда должно начинаться с самого простого

и заканчиваться самым общим и сложным положением; 3) всякое сложное положение должно распадаться на его составные части; 4) при всяком исследовании какого-либо вопроса необходимо наличие всех его составных частей.

Только руководствуясь этими требованиями, интеллект может разумно организовать познавательный процесс, суть которого состоит в «развертывании», раскрытии содержания общих положений науки. Частным выражением этого процесса является решение задачи на основании усвоенного постулата или аксиомы.

Спиноза разрабатывает проблему разума в плане осмысления, познания единой субстанции и субстанциональных связей и отношений. При этом он также придерживается принципа тождества мышления и бытия, правда, со стороны бытия. Для него природа, осваиваемая в форме разума, есть бытие, т. е. осознанная объективная необходимость, или то природное, о чем человек осведомлен необходимым образом. «Если бы люди жили по руководству разума — писал он, то каждый обладал бы этим своим правилом без всякого ущерба для других.

Но так как люди подвержены аффектам, далеко превосходящим способность или добродетель человека, то часто они влекутся в разные стороны и бывают противны друг другу, нуждаясь между тем во взаимной помощи» [5, 553].

Согласно точке зрения Спинозы основным и исходным условием разумного познания является сосредоточение внимания на самом себе для того, чтобы через сопоставление существующих в душе образов «очиститься» от «туманных идей» и обнаружить тем самым идеи истинные. Как видно, это не новая установка. Мысль о предваряющей выведение психологической интроспекции разума, обнаруживающей нужные в каждом данном случае субстанциональные идеи, высказывалась и развивалась в учении Декарта. (Кстати, работа Спинозы, в которой разрабатывается эта проблема, так и называется «Трактат об усовершенствовании разума»).

Средством, обеспечивающим «нашу способность понимания истинных идей, является согласно Спинозе осознание метода, показывающего «как нужно направлять дух согласно нормам данной истинной идеи» [5, 331].

Учение о методе, который обеспечивает построение суждений разума, Спиноза называет рефлексивным «... метод есть ничто иное, как рефлексивное познание ... или идея идеи»... [5, 331].

Понимание Спинозой познания как процесса, осуществляемого согласно нормам обнаруженной разумом ясной и отчетливой идеи, обладающей характером всеобщности и необходимости, говорит о том, что и в решении этого вопроса он был полностью солидарен с исходными установками психологического рационализма Декарта, его дедуктивным методом рассуждения.

Лейбниц развивал свое учение о разуме, его познавательных возможностях в тех условиях, когда основные логико-гносеологические установки рационалистической философии были разработаны. Поэтому он сразу принялся за дальнейшее их развитие через разрешение противоречий, наметившихся как внутри рационалистической ли-

нии, а также того противоречия, которое оформилось в борьбе рационализма и эмпиризма.

Основное внимание он сосредоточил на проблеме логического доказательства, которое назвал «искусством упорядочивать и связывать мысли». Мыслитель утверждал, что главной и определяющей целью познания объекта является обнаружение его сущности. Самой развитой формой познания выступает логическое определение. Но не всякое определение является сущностным, а такое, в котором раскрывается тождество субъекта и предиката, т. е. полностью обнаруживается в системе логических рассуждений объем и содержание обшего положения. Наиболее совершенной формой познания сущности согласно Лейбницу является интеллектуальная интуиция, которую он еще называл «инстинктом разума». Ее преимущество перед демонстративным методом, несомненно, и состоит оно в том, что разум единственным актом охватывает весь объем познаваемого объекта. Но не каждый разум может пользоваться этим методом. Согласно Лейбницу интуитивное умозрение — исключительно редкостное явление. Оно может стать определяющим в условиях развитой рефлексии, логическим обоснованием которой он и занялся.

Исходным логическим условием доказательства общих идей является по Лейбницу их самотождественность. «Если ...аксиомы, — писал он, — не являются тождественными, то это означает, что они суть не истинные положения, которые нельзя разложить дальше» [6, 15].

Эта установка обуславливалась потребностью собирательного этапа в формировании научного знания, характеризующегося каталогизацией и группированием отдельных знаний вокруг общих положений и конституированием главного и определяющего требования к субъекту — не выходить в процессе размышления за рамки этого положения.

Для логического обоснования суждений необходимости Лейбниц разрабатывает закон противоречия. Это было действительно единственным гарантом логического обоснования возможности науки. Научное значение начинает с самоанализа, расшифровки и упорядочения знаний, в рамках объединяющего их обшего положения. Принцип недопустимости противоречия как раз и является тем требованием к субъекту, которое не позволяет ему выходить за рамки того или иного обшего положения. Он выступает тем логическим обоснованием, который обеспечивает самотождественность этого положения.

Обобщая вышесказанное, можно заключить, что учение о разуме в философии нового времени начального периода развивается в направлении логико-гносеологического обоснования возможности научного знания. Этим самым разум переводится на язык реальной жизни, выражает духовную мощь человека как активного преобразователя мира. Он есть высшая мера свободы, оптимизма человека.

Примечания

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Святое семейство, или критика критической критики. — Соч. 2-е изд., т. 2.

² Бэкон Ф. Новый органон. — М., Соцэкгиз, 1938.

³ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. М., 1974, т. 1.

⁴ Асмус В. Ф. Декарт. — М.: Госполитиздат, 1956.

⁵ Спиноза Б. Избр. произв. — М., 1957, т. 1.

⁶ Лейбниц Г. В. Новые опыты о человеческом разуме. — М.: Соцэкгиз, 1936.

Г. Н. Бархалов

XVII ЭСР ГЭРБИ АВРОПА ФЭЛСЭФЭСИНДЭ ИДРАК НЭЗЭРИЛЭСИННИН БЭЗИ АСПЕКТЛЭРИ

Мөгалэдэ эгл анлажышы тэбиэтин мэнимсэнилмэснinin технологи базасынын инкишафы вэ дургун феодал ичтимаан истеһсалынын жаратмыш олдугу эввэлки дүнжакөрүшүн өзүнү тэсдиг етмэсн тарихи мütарэгги формада тэһлил едилир.

Буржуа ингилаблары дөврүндэ тэшэкүл тапан јени дөвр фэлсэфэси эввэлки фэлсэфэ илэ тамамилэ элагани кэсир вэ инсанын идрак вэ практики фэабарилэ тэфэкүрүн тэһгиди, рефлeктор габилитјэти кими нэзэрдэн кечирилиз.

Эгл анлажышынын ишлэниб һазырланмасы јени дөвр фэлсэфэсинин бир сыра нүмәјэндэсинин шуурун интеллектуал габилитјэтинин баша дүшүлмэсінэ јөнәлмиш ахтарышларында өз тәчәссүмүнү тапыр. Бу ахтарышлар әсасында белә бир нәтичә кәлмәк олар ки, јени дөвр фэлсэфэсинин башлангыч мәрһәлэсиндэ эгл һагында тәлим сәлми идракын имкандарыны мәнтиги гносеоложи чәһәтдән әсасландырмаг истигамәтиндә инкишаф едир. Бунунла да эгл реал шәрһ едилир аләми фәал сурәтдә дәјишдирән инсанын мәнәви гүдрәтинин ифадә едир. Эгл азадлығын инсан оптимизминин јүксәк мөјяри кими чыгыш едир.

Дж. Н. ДЖАФАРОВ

НЕЗАВИСИМОСТЬ ОРГАНИЗМА ОТ ВНЕШНЕЙ СРЕДЫ И ЭВОЛЮЦИЯ

Идея достижения организмами независимости от среды в процессе их эволюции не нова. Однако в литературе ее, как правило, касаются лишь мимоходом, как незаслуживающую более пристального внимания. В настоящей статье именно эта идея будет поставлена во главу угла. Мы попытаемся показать, что эволюция представляет собой непрерывный ряд сменяющих друг друга способов приспособления к среде, идет в направлении достижения максимальной независимости организма от его окружения. Разумеется, полной независимости от среды организм достичь не может: любой живой организм — это открытая система, необходимо осуществляющая метаболический процесс.

В самом общем виде все типы воздействия внешней среды на живой организм можно разбить на два больших класса. Первый из них составляют все те (разнообразные) воздействия, которые вредны для организма, а второй — такие, которые полезны организму (например, если они способствуют метаболизму), и наконец, нейтральные воздействия. Под достижением организмом независимости от внешней среды мы будем понимать сведение к минимуму вредных воздействий, оказываемых на организм средой. При этом всегда будет подразумеваться, что воздействия внешней среды, с помощью которых осуществляется процесс метаболизма, имеет место во всех случаях.

1. Мы исходим из того, что всякая биосистема стремится сохранить свою целостность (или структуру). При этом предполагается, что на нее непрерывно воздействуют силы (или другие системы), многие из которых (но не все) могут ее разрушить. Это вынуждает биосистему изменяться так и до тех пор, пока она не станет достаточно нечувствительной (в широком смысле слова) к силам, могущим ее разрушить. Ряд соответствующих изменений в процессе достижения подобной автономности (или независимости от среды) и есть эволюция биосистем.

Одним из важных (если не самым важным) признаков независимости организма (или его нечувствительности) является способность адекватно реагировать на многообразные факторы среды, которая позволяет ему сохранить свою целостность и выполнять необходимые биологические функции. Причем, если это происходит так, что (при воздействиях внешней среды) морфофизиологическое строение организма не меняется (или меняется в пределах нормы реакции), то мы говорим, что организм сумел достичь независимости от этих воздействий (т. е. стал нечувствительным к флуктуации среды).

Вряд ли надо доказывать, что процесс эволюции представляет собой непрерывный ряд приобретений организмами все новых и новых адаптаций. Именно благодаря им мы можем наблюдать огромное многообразие форм жизни практически во всех средах, существующих на земле. Они же и являются тем механизмом, который позволяет организ-

мам защищаться т. е. появляются адаптации, выполняющие функцию нейтрализации воздействия факторов внешней среды. Под внешней средой мы понимаем весь комплекс действующих на организм сил биотического и абиотического характера в самом широком смысле. Гипотезе воздействиям среды, становится настолько пластичным, что достигает полной независимости от внешней среды.

2. В основе появления любой адаптации лежат микроэволюционные процессы, такие как мутационный процесс, поток генов, естественный отбор, дрейф генов и т. д. При этом важно отметить, что эти процессы осуществляются не изолированно друг от друга, а в комплексе. «Микроэволюция, — пишет В. Грант, — обусловлена не воздействием какой-либо одной силы, а взаимодействием двух, трех или четырех сил» [3].

Положение о том, что все факторы эволюции действуют не изолированно, а тесно взаимодействуют и взаимообуславливают друг друга, в виде интегрированных комплексов, отвечает позиции многих эволюционистов. Причем все отмеченные факторы в свою очередь зависят от множества других факторов (рекомбинация, различные виды отбора, индукция, трансиндукция и т. д.). Комбинация всех этих факторов создает огромное множество путей, которые ведут к появлению тех или иных адаптаций. К ним уже на популяционном уровне прибавляются механизмы видообразования и макроэволюционные механизмы, непосредственно основывающиеся на микроэволюционных процессах (О соотношении микро- и макроэволюции см. [6]). Все это делает пути эволюции необычайно сложными и, главное, разнообразными. Именно разнообразие путей развития организмов позволяет им быть пластичными, а благодаря этой пластичности — достичь независимости от среды. Иными словами, гибкость и пластичность дают возможность приобрести нужные адаптации и быть конкурентноспособным; и чем больше пластичность организма, тем больше у него шансов выжить в борьбе за существование. Пластичность — это способность организма быстро и сильно изменяться, что соответствует появлению адаптаций [9,295]. Если организм не будет отвечать этим условиям, он будет неизбежно уничтожен.

2. В своей тенденции к достижению независимости от среды через гибкость эволюция имеет две альтернативы, два пути достижения автономности: а) организму, насколько это возможно «отгородиться» от внешней среды; этот вид защиты не требует активности со стороны организма и поэтому мы будем его называть **пассивным типом достижения независимости от среды**; б) противодействовать (организму) факторам внешней среды; этот путь достижения независимости характеризуется собственной активностью организма; именно на этом пути развития эволюция достигает практической независимости от среды (в дальнейшем мы будем его называть **активным типом достижения организмом независимости от среды**).

В процессе эволюции оба пути развиваются и совершенствуются, в ходе чего они пересекаются, взаимообуславливая и усиливая друг друга. Этим достигается еще большая степень гибкости эволюции.

При рассмотрении эволюции какого-либо филогенетического ряда можно видеть, что адаптации, сменяющие друг друга в этом ряду, характеризуются признаками как первого, так и второго типа. Совмест-

ное действие этих путей развития, взаимообуславливание и взаимодействие подтверждается тем общеизвестным фактом, что в процессе селекции отбираются фенотипы в целом, а не отдельные признаки.

3. Рассмотрим подробнее обе стратегии эволюции для достижения независимости от внешней среды. Как уже отмечалось, первый путь достижения независимости от среды характеризуется пассивностью организма и в выраженном виде присущ низкоорганизованным животным и растениям, у которых имеется набор жестко запрограммированных адаптаций на такие факторы внешней среды, воздействие которых они могут выдержать, не погибнув. При воздействии иных факторов среды (или если степень воздействия факторов окажется выше некоторого «предположенного» программой значения) организм погибает. К таким организмам относятся, например, различные виды пустынных растений, имеющих плотную кожу, предохраняющую их от обезвоживания, и т. д. Но если эти организмы попадают в среду, к которой они не запрограммированы, то они погибают. Однако они могут и приспособиться к новым условиям существования, если новые факторы будут действовать постепенно, хотя для такого приспособления требуется довольно продолжительное время.

При этом, если организм адаптируется к новым факторам внешней среды, то у него появляются новые морфофизиологические приспособления. Эти морфофизиологические наследственные изменения обеспечивают микроэволюционными процессами и само по себе поведение организма, как бы оно ни было разнообразно, не может повлиять на ход такого приспособления к новым условиям. Образно выражаясь, организму приходится уповать на случай, в результате которого он или погибнет, или приспособится и выживет.

Таким образом, данный путь приспособления, который поκειται на структурной устойчивости систем, мало надежен, а механизмы адаптации недостаточно гибки, медлительны и носят случайный характер. Даже репродуктивные изменения (большая плодовитость, способность к регенерации и т. д.) не могут в данном случае существенно изменить положение — уровень независимости от среды, который может достичь организм, остается сильно ограниченным.

Как уже отмечалось, организм представляет собой открытую систему и «отгородиться» от внешней среды полностью не может; в противном случае он должен оказаться в вакууме. С одной стороны, стремление в буквальном смысле отгородиться от возможно большого числа факторов внешней среды, с другой — необходимость связи с внешней средой (метаболизм) приводят к возникновению того внутреннего противоречия, которое имеет место при пассивном типе достижения независимости и которое: 1) ограничивает развитие эволюции в этом направлении; 2) дает толчок к появлению второго типа достижения независимости от среды, т. е. переходу от репродуктивной устойчивости системы к бихевиоральной (см. подробнее об этом [10]).

Следует отметить, что пассивный тип достижения независимости можно найти и у высокоорганизованных организмов. Он является как бы фундаментом, на котором появляется активный тип приспособления к внешним условиям среды, и у высокоорганизованных организмов он всегда сочетается с активной защитой от факторов внешней среды, причем активный тип достижения независимости всегда доминирует. В качестве примера можно указать на хитиновый покров у насекомых и ракообразных, на панцирь черепахи, на иглы у ежа и т. д.

Подводя итог, следует констатировать, что в силу медлительности и недостаточной гибкости механизмов, детерминирующих данный путь развития, организм не может достичь большой пластичности, а как следствие этого — ограничен в своих возможностях приобрести независимость от внешнего окружения.

4. Дальнейшая эволюция биосистем связана с приобретением организмами совершенно иных свойств — нового типа адаптаций. Происходит, как уже отмечалось, переход от репродуктивной устойчивости к бихевиоральной устойчивости. Необходимо при этом отметить, что переход этот не происходит внезапно и скачком; это — медленный, постепенный процесс и резкой границы между двумя классами систем нет.

Отличительной чертой всех бихевиоральных систем является их способность активно приспосабливаться к специфике пространственно-временной организации окружающей их среды (отражать структуру этой организации) [1—2].

Организм, на который действуют различные агенты внешней среды, может либо погибнуть (недопустимое состояние системы), либо, изменившись, выжить в этих условиях (допустимое состояние системы). В соответствии с этим воздействия внешней среды на организм следующим образом могут быть сгруппированы:

1) воздействие среды в диапазоне нормы реакции организма. При этом виде воздействия организм без усилий приспосабливается к среде (это соответствует тому, что А. Н. Северцев называл ненаследственными функциональными изменениями строения животных). Такие приспособления возникают в ответ на незначительные изменения внешней среды;

2) воздействие среды, при котором организм никак не может выжить, поскольку разрушительные силы, действующие на него, намного больше его способности устоять против них. Этот случай соответствует неожиданным, сильным и резким флюктуациям внешней среды;

3) промежуточный случай, когда воздействие внешней среды выходит за рамки нормы реакции организма, но не столь значительно, как во втором случае. При этом организм может либо погибнуть, либо выжить. Это зависит от того, насколько он пластичен, чтобы быстро и адекватно, а главное своевременно приспособиться к изменяющейся среде.

Необходимо отметить также, что все воздействия внешней среды отличаются, кроме этого, и по скорости действия, образуя, с одной стороны, быстрые изменения внешней среды, а с другой — медленные и постепенные изменения. При этом принципиальную важность имеет то обстоятельство, что факторы внешней среды действуют на организм не хаотически, а упорядоченно. Температура, влажность, освещенность и т. п. изменяются закономерно и циклично; различные виды хищников имеют свои одни и те же способы и места охоты. Подобная упорядоченная смена событий в окружающей среде имеет принципиальное значение, ибо в противном случае организм никогда не смог бы адаптироваться к ней.

Еще одно свойство, присущее самому организму и способствующее значительному увеличению пластичности и, как следствие этого, независимости от среды — это способность организма опережать события, иными словами, способность организмов приводить себя в такое состояние, в котором они уже готовы адекватно среагировать на

Р. Р. МИРЗӘЈЕВА

ИНТИЗАМ АНЛАЈЫШЫ ВӘ ОНУН СОСИАЛ-ФЭЛСЭФИ МАҺИЈЈӘТИ

Интизаам латынча *disciplina* -сөзүндән олуб, тә'лим, чидди гәјда мә'насы верир. Фэлсәфи категорија кими интизамын мәзмунуна кәлдиқдә исә о, адамларын, ајры-ајры сосиал груп вә коллективләрин, синифләрин, бүтөвлүкдә чәмијјәтин мәнафејинә ујғун олараг тарихән гәрарлашмыш әхлаг вә һуғуг нормаларына мұвафиг кәлән мүәјјән давраһыш гәјдасыдыр [13, 21—22].

Интизамы, бә'зән чәмијјәтин һуғуг вә әхлаг нормаларына, јахуд һәр һансы бир тәшкилатын тәләбләринә ујғун олараг адамларын мүәјјән рәфтар гәјдасы да һесаб едирләр. Интизам, сөзүн һәгиги мә'насын да чәмијјәтин нормал фәалијјәти үчүн вачиб шәртдир. Чәмијјәтдә үмумијјәтлә ики чүр интизам мөвчуддур: үмуми (бүтүнлүкдә чәмијјәтин мәнафејинә ичбари) вә хусуси (мүәјјән тәшкилатларын үзвләри үчүн әмәк интизамы, партија интизамы, һәрби интизам вә с.). Интизам бир гәјда олараг ичтиман мұнасибәтләрин характеринә кәрә мүәјјән едилир вә онлары горујуб сахлајыр. Интизам елә бир үсул, јахуд васитәдир ки, мөвчуд ичтиман гәјдалар онун сәјәсиндә һәјата кечирилир. Лакин бу о демәк дејилдә ки, интизам сырф һуғуги категоријадыр. Интизам, һәр шәјдән әввәл, әхлаги тәләбләрлә һуғуги тәләбләрин чүлғалашдығы категоријадыр. Чәмијјәтин мәгсәд вә мәнафејинә мұвафиг олараг инсан давраһышына дүзкүн сосиал гијмәт верилмәсинә интизам бөјүк көмәк кәстәрир. [14, 8].

Мә'лум олдуғу кими, һаким иғтисади мұнасибәтләр чәмијјәт типини мүәјјән едир. Интизам вә онун тәзаһүр васитәләри (зора табе олма, иғтисади мәчбуријјәт, адәт вә вәрдишләр, шүүрлу интизам вә с.) бу вә ја диқәр чәмијјәтдә мұһүм рол ојнајыр.

Марксизм-ленинизм өјрәдир ки, ичтиман варлыг олан инсан бир шәхсијјәт кими анчаг чәмијјәтдә инкишаф едиб формалаша биләр, онларын бүтүн һәјаты диқәр инсанларла сых үнсијјәтдә кечир. Инсанларын һәјат шәранти онларын мәнафеләрини, дүңјакөрүшүнү, әхлагыны мүәјјән едир. К. Маркс «Фејербах һағгында» тезисләриндә демишдир: «Инсанын маһијјәти бүтүн ичтиман мұнасибәтләрин мәчмусундан ибарәтдир» [1, 406].

Һәр бир синифли ичтиман-иғтисади формасијаны әһәтә едән тарихи дөвр шәхсијјәтин мүәјјән сосиал типләрини доғуруп. Гул вә гуллар, тәһкимли вә феодал, пролетар вә капиталист антагонист ичтиман-иғтисади формасијалардакы шәхсијјәт типлиридир. Шәхсијјәтин, еләчә дә шәхсијјәт типинин өзүнәмәхсус спесифик әхлаги аләми вардыр.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, интизам һәлә ибтидан ичма чәмијјәтиндә инсанларын биркә әмәк фәалијјәти просесиндә мејдана кәлмишдир. Һәмин чәмијјәтдә кортәбини олараг формалашан интизам тәләбләри кол-

лективләрин үмуми мәнафеләрини ифадә едирди. Ибтидан ичма чәмијјәтин гәјд едирди: «...Бир заман варды ки, дөвләт јох иди, үмуми әләгә, чәмијјәт өзү, интизам, әмәк гәјдасы адәтләрә, ән'әнәләрә әсасланырды» [5, 76].

Чәмијјәтин антагонист синифләрә бөлүнмәси интизама синфи характер верди.

Синфи антагонист чәмијјәтләрдә интизам һаким синифләрин мәнафејинин мұдафејсинә хидмәт едир. Истисмарчы чәмијјәтләрдә һаким синифләр үчүн бир чүр интизам, истисмар олуан синифләрә зорла гәбул етдирилән диқәр интизам мөвчуддур.

Интизамын синфи характери истисмарчы синифләрин һакимијјәтинин горуһуб сахланмасынын башлыча васитәси олмушдур.

Һаким синиф тәрәфиндән гәрарлашдырылмыш интизамын сосиал ролу истисмар едилән күтләләрин итаәтдә сахланылмасындан ибарәт иди. Анчаг интизамы горујуб сахламаг үчүн әхлаг, адәт ән'әнә кифәјәт етмирдди. Она кәрә дә истисмарчы синифләр интизамын мұһафизә едилмәсинә һуғуги вә она мұвафиг олан зоракылыг, иғтисади мәчбуријјәт, идеологи тә'сир васитәләрини дә чәлб етдиләр.

Буржуа ингилаблары зәһмәткеш халг күтләләриндә јени ингилаби интизамын формалашмасына тә'сир кәстәрмишди. Мәсәлән, XVIII әсрин сонларында Франса буржуа ингилабы заманы белә олмушду. Ингилабын рәһбәрләриндән олан Робеспјер ингилаби интизамын шүүрлу интизам сәвијјәсинә јүксәдилмәсини тәләб едирди. О, шүүрлу интизамы деспотизм дөврүнүн кортәбини итаәтлә бағлы олан интизама гаршы гојурду.

XVIII әср франсыз маарифчиләринин тә'лимләринә мұвафиг олараг адамларын чәмијјәтдә гәрарлашмыш гәјдалара вә ганунлара табе олмалары онларын өз араларында бағладылары ичтиман мұғавиләјә әсасланмалыдыр. Бу ичтиман мұғавиләјә әсасән һәр бир адам она мәхсус олан тәбии-фәрди азадлығын мүәјјән һиссәсини чәмијјәтин ихтијарына верир. Франсыз маарифчиләринә кәрә ән јахшы ичтиман гәјдалар, сөзүн һәгиги мә'насында әглин тәләбләринә әсасланмалыдыр. Чәмијјәтин бүтүн үзвләри үчүн зәрури олан белә гәјдалар—јә'ни хусуси мәнафејин үмуми интизама табе едилмәси феодал чәмијјәти үчүн сәчијәви олан кортәбини итаәти арадан галдырырды. Руссонун дедији ки, белә бир шәрантдә һәр бир фәрди «үмуми ирадәнин хејринә фәрди азадлығынын мүәјјән һиссәсиндән имтина етмәлидир» [15, 86].

Интизамын әсл елми тәһлилини, дүзкүн сосиал маһијјәтини тарихдә илк дәфә К. Маркс вә Ф. Енкелс вермишләр. Онлар буржуа чәмијјәтиндә интизамын сосиал әсасыны тәһлил едәрәк кәстәрмишләр ки, бу чәмијјәт башдан-баша «нағд пул» чәмијјәтидир. К. Маркс вә Ф. Енкелс «Коммунист Партијасынын манифести» әсәриндә јазырдылар: «Буржуазија һакимијјәт башына кәлдији һәр јердә бүтүн феодал, патриархал, идиллик мұнасибәтләри дағымшдыр. О, инсаны өз «тәбии һөкмдарларына» бағлајан алабәзәк феодал буховларыны амансызлыгла гыр-ларына» бағлајан алабәзәк феодал буховларыны амансыз «нағдмыш, инсанлар арасында гуру бир мәнфәәтпәрәстлик вә амансыз «нағдпул» әләгәсиндән башга һеч бир әләгә сахламамышдыр. О, дини вәчд, чәнқавәр чошғунлуғу вә мешшан сентименталлығынын мүгәддәс һәјәчанарыны фәрди мәнфәәтпәрәстлијин бузлу суларында гәрг етмишдир. О, инсанын шәхси ләјагәтини мұбадилә дөјринә чевирмиш, әта олуан вә әлдә едилән сәјсыз-һесабыз азадлығлары јекәнә вичдансыз бир ти-

чарэт азадлыгы илэ эвэз етмишдир. Бир сөзлө о. дини вэ сијаси хулјалар пәрдәсинә бүрүнмүш истисмары ачыг; һәјасыз, мүстәгим вэ рәһм-сиз бир истисмарла эвэз етмишдир [2. 41—12].

К. Маркс və Ф. Енkelс буржуа чэмийјетинин бүтүн ејбәчәрликләрини әтрафлы тәһлил етмәклә јанашы, ејни заманда һәмин чэмийјәт дәхилиндә бир синиф кими формалашан пролетариатла биркә јени типли интизамын јарандығыны вә инкишаф етдијини дә көстәрмишләр. К. Маркс вә Ф. Енkelс буржуа авторитаризминин (габа гүввәјә вә коркоранә табечилијә әсасланмағы) вә анархизминин (өзбашыналығы) тәһгид едәрәк онларын синфи маһийјетини ачмыш, буржуа азадлығыны «шарлатанчылыг» адландырмышлар.

«шарлатанчылыгы» адландырмышлар.

Ҳәле капитализм шәраитиндә фәһлә синфинин өз һүгүглары уғрунда мүбаризәси кедишиндә маһијјәт вә мәғәдинә көрә буржуа интиза-мындан көклү сурәтдә фәрғланәт јени пролетар интизамы тәшәккүл тапыр. Галиб кәлминн социализм шәраитиндә пролетар интизамы әса-сында үмүмхалғ социалист интизамы формалашыр.

В. И. Ленин Советләрнин V Үмүмрусия гурултайындакы мә'рузәсиндә дејирди: «Бир вахт вар иди тәһкимчилик интизамы олмандан тәсәрүфаты идарә етмәк мүмкүн дејилди, с заман јалныз бир интизам вар иди ки, о да чубуг интизамы иди, бир вахт вар иди капиталистләр һөкмрандыг етдији заман интизамын күчү ачылдыга иди.

Инди...исә интизам тамамыла јени әсаслар үзәриндә јарадылмалы-
дыр, фәһләләрин вә ән јохсул кәңдлиләрин мүтәшәккиллијинә е'тимад
интизамы олмалыдыр, јолдашлыг интизамы һәртәрәфли һөрмәт инти-
замы, мүбаризәдә мүстәгиллик вә тәшәббүс интизамы олмалыдыр»
[6, 538—539].

В. И. Ленин иттиман иттизам анлајышынын мазмунунун
јени дөврүн, јо'ни социализм гуручулуғу дөврүнүн тәләбләринә ујғун
олараг елми чәһәтдән шәрһ етмәклә јанашы, онун һәјата кечирилмәсинә
дә билаваситә рәһбәрлик етмишдир.

Сосиализм чѣмијјѣтиндѣ интизам зѣхмѣткешлѣрин шѣурлулуғу эса-
сында формалашмышдыр. Сосиалист шѣурлу интизамы мѣрѣккѣб вѣ ди-
намик ѣадисѣдир. В. И. Ленин сосиалист интизамыны ичтимаи ин-
тизам , јѣни зѣхмѣткешлѣр чѣмијјѣтнин интизамы кими тѣхлиил
етмишдыр Бѣшѣријјѣт тарихиндѣ илк дѣфѣ олараг јалныз
сосиализмдѣ интизам ѣагиги сосиал мѣзмун кѣсѣб етмишдыр. Кол-
лективчилик принциплѣри илѣ бағлы олан сосиалист интизамы јѣни чѣ-
мијјѣтин мадди шѣраитиндѣн, ѣмѣјин ичтимаи характериндѣн доғур.
В. И. Ленин гејд едирди ки, «Јѣни интизам кѣјдѣн дѣшмѣр вѣ хош арзу-
лардан да мѣјдана кѣлмир, бу интизам ири капиталист истѣхсалынын
мадди шѣраитиндѣн анчаг бу шѣраитдѣн тѣрѣјир». 17, 113].

В. И. Ленин жени ичтимаи интизамын, хусусилә әмәк интизамынын горунмасыны жүксәк гијмәтләндирәрәк көстәрирди ки, социализм чәмијјәти, зәһмәткешләрин шүүрлу интизамына әсасланан жүксәк дәрәчәдә мütәшәккил чәмијјәтдир.

В. И. Ленин жазырды: «Ичтиман эмэјин коммунистчэсинэ тэшкили,—буна доғру атылан биринчи аддым исэ социализмдир,—һәм мүлкәдарларын, һәм дә капиталистларын зүлмүнү јыхмыш олан зәһмәткешләрин өзләрини азад вә шүүрлу интизамына әсасланачағдыр» [3, 14].

В. И. Ленин көнч фəһлэлəрдə əмək интизамы тəрбијə олунмасына
вə мəишəттə онларын нүмунəви давранышына хүсүси дигитəт јетирир

зəһмәткешләрин тәһсилинин, мәдәни сәвијјәсинин јүксәлдилмәси зәру-
һәмрә'ј интизамдан вә истисмарчылара гаршы шүүрлу күтләви мүбариз-
әткә.

Инкишаф етмиш социализм чөмијјәтиндә интизам проблеми комп-лекс характер дашыјыр, игтисади, сосолюжи, сијаси, һүғуғи вә с. саһә-јени инсан тәрбијәси вәзифәләринин һәјата кеңирлмәси шүүрлу инти-тикасы бир даһа сүбүт едир ки, бу гуручулуғун мигјасынын кенишлән-едир. Онларсыз социализмин бүтүн имканларыны керчәклијә чевирмәк олмаз. Коммунизм гуручулуғу вәзифәләринин мүвәффегијјәтлә јеринә јетирилмәси, һәр шејдән әввәл, јүксәк мәс’улијјәт һисси, һәгигәтән ком-мунист интизамы-шүүрлу интизам тәләб едир.

Инкишаф етмиш социализм шәрәитиндә интизамын әһәмијјәти кетдикчә артыр. Бу, игтисади вә социал вәзифәләрин мүрәккәблији, игтисадијјатын интенсив инкишаф јолуна кечирилмәси, елми-техники тәрәггинин сүр'әтләндирилмәси зәрурәти, бүтүн вәсаит вә еһтијат нөвләриндән сәмәрәли истифадә олунмасы, ишин кәјфијјәтинин јахшылашдырылмасы вә с. бу кими амилләрлә шәртләнир. Мәһз буна кәрәдир ки, Сов.ИКП вә Совет дөвләти интизамын мөһкәмләндирилмәсинә бу дәрәчәдә мүһүм әһәмијјәт верирләр.

Совет адамынын эхлаг принциплери, эн аввал, Ветэнин рифаһы на-
минә фәдакар эмәкдә, В. И. Ленинин сөzlәри илә десәк, «Өз үзәрләрин-
дә һеч бир эсарәт олмајан өзләринин бирлик һакимијјәтиндән, өзләр-
нин даһа шүүрлу, чәсарәтли, әлбир, ингилаби, мәтин авангардынын һа-
кимијјәтиндән башга һеч бир һакимијјәт олмајан шүүрлу вә бирләшмиш
ишчиләрин интизамыны јарадыр» [4, 18].

ССРИ-нин јени Конституцијасында рејд едилдији кими, «сечмиш олдуғу ичтимаи файдалы фәалијјәт сәһәсиндә вичданла ишләмәк, әмәк интизамына әмәл етмәк ССРИ-нин әмәк габилијјәтли һәр бир вәтәндашынын борчу вә шәрәф ишидир. Ичтимаи-файдалы әмәкдән бојун гачырмағ социализм чәмијјәти принципләри илә бир араја сығмаз [12, 25].

Совет адамы коммунист идејалылыгы, вәтәnpәрвәрлији вә бејнәл-миләлчилији, һәјата никбин бахышы, өз сабаһына бөјүк инамла фәрглән-нән, кәләчәјини бу күн дүшүнән шәхсијјәтдир. Шүүрлу интизам вә мү-тәшәккиллик, ишә мäs'улијјәтли мүнәсибәт, истеһсал тапшырыгларыны сөзсүз јеринә јетирмәк, һәр шәјдә гәнаәтчил олмаг, совет адамы адыны уча тутмаг бу јени шәхсијјәтин фәалијјәт гануну, шәрәф иши, зәһмәткеш вичданынын өлчү мөјары олмушдур. Совет адамлары јахшы билирләр ки, һәр бир әмәк коллективи ваһид халг тәсәррүфаты комплекси зәнчи-ринин бир һәлгәсидир. Вә, демәли, ајрылыгда һәр бир коллективин, һәр кәсин әмәјинин кәмијјәти вә кәјфијјәти бүтүн өлкәдә халг тәсәррүфаты-нын, һәјатымызын диһәр сәһәләринин сәвијјәсиндә өзүнү мүәјјән дәр-чәдә әкс етдирир. О, буну да билир ки, һәр кәсин шәхси мәнәфеји ич-тимаи мәнәфеји илә билаваситә бағлыдыр, онлар бири диһәрини та-мамлајырлар.

Лени инсан өзүнүн кәркин эмэји илэ, бүтүн таштырманы
лы, мäs'улијјетли вә ишкүзар мүнәсибәти илэ, һәр саатын, дегигәнин
гәдрини билмәклә, верилән вәдә, көтүрүлән өһдәлијә вичданла јанаш-
масы илэ фәргләнир.

теһсалын инсан амили адландырылан амилә диггәт хејл артымыш-
дыр» [11].

Ә д ә б и ж а т

¹ К. Маркс və Ф. Енkelc. Икн чилдлик сечилмиш эсэрлери, II чилд.
² К. Маркс və Ф. Енkelc. Коммунист Партијасынын манифести. Баки, Азәрнәшр, 1980.

1980. *3В И Ленин Эсарларичин* ... *Партиясынын манифестя. Баки, Азәрнәшр,*

⁴ В. И. Ленин. Эсэрлэринин там күллийнэти, 39-чу чилд.

⁵ В. И. Ленин. Эсәрләринин там куллияты, 39-чу чилд.

6 В. И. Ленин. Эсэрлэринин там куллијаты 36-чу чилд.

⁷ В. И. Ленин. Интизам һаггында.—Бакы, 1975.

⁸ В. И. Ленин. Кəнчлэр Һаггында.—Бакы, 1955.

¹⁰ Коммунист, 23 ноябр, 1982.

¹¹ К. У. Черненко. «Инкишаф етмиш сoснализмин таләбләри савијјасинә» Бах: «Коммунист» гәзети, 5 јанвар 1985-чи ил.

¹² Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын Конституциясы (Әсас Гануну). — Бақы, 1977.

¹³ Философская энциклопедия. — М., 1962, т. II.

¹⁴ В. М. Карельский. Дисциплина в развитом социалистическом обществе и пути ее укрепления. — М.: Знание, 1982.

¹⁵ Гольбах. Система природы.—М., 1940.

Р. Р. Мирзоева

ПОНЯТИЕ ДИСЦИПЛИНЫ И ЕЕ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОЕ СУЩНОСТЬ

Выявляется коренное отличие социалистической дисциплины от буржуазной, показана ее роль в воспитании нового человека. В связи с этим в статье приводятся мысли В. И. Ленина по вопросу о социалистической дисциплине. Вопросы социалистической дисциплины рассматриваются в их единстве с процессом строительства коммунистического общества, сознательным отношением личности к своему труду.

Выявляется коренное отличие социалистической дисциплины от буржуазной, показана ее роль в воспитании нового человека. В связи с этим в статье приводятся мысли В. И. Ленина по вопросу о социалистической дисциплине. Вопросы социалистической дисциплины рассматриваются в их единстве с процессом строительства коммунистического общества, сознательным отношением личности к своему труду.

X. h. ОРУЧОВ

КЭНД ЗЭХМЭТКЕШЛЭРИНИН МЭНЭВИ ТЭЛЭБАТЫНЫН АРТМАСЫ ВЭ АСУДЭ ВАХТ ПРОБЛЕМИ

Јеткин социализм шәраитиндә совет адамларында сағлам, ағыллы мадди вә мә'нәви тәләбатын формалашмасы зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси ишинин мүһүм сәһәси олмагла хусуси әһәмијјәт кәсб едир. Сов.ИКП МК ијун (1983-чү ил) пленумунда К. У. Черненко гәјд етмишдир ки, «инсанын мә'нәви тәләбатыны формалашдырмаг, үлвиләшдирмәк, шәхсијјәтин идеја-сијаси вә мә'нәви симасына фәал тә'сир кәстәрмәк социалист мәдәнијјәтинин ән мүһүм вәзифәсидир» [1, 59].

Елми-техники тәрәггинин сүр'әтләнмәси, әмәјин мәзмунунун кет-дикчә интеллектуаллашмасы совет адамларынын тәләбатларыны кә-пишләндирир, онларда јени мә'нәви мараг вә тәләбатлар јарадыр, тә-ләбатын структурунда мә'нәви тәләбатлар үстүн јер тутмаға башла-јыр.

Мә'нәви тәләбәт дедикдә, инсанларын мәдәни сәрвәтләрин јара-
дылмасына, мәнимсәнилмәсинә вә истәһлак едилмәсинә олан тәләбаты
нәзәрдә тутулмалыдыр. Мә'нәви тәләбәт биринчи нөвбәдә мүүјјән һә-
јат фәалијјәтинә, јарадычылыға олан тәләбатдыр [2, 292]. Марксизм-ле-
нинизм классикләринин фикринчә, инсанын һәр һансы бир фәалијјәти,
мүтләг онун һәр һансы бир тәләбатыны исә өдәмәјә јөнәлмишдир [3, 245].

Элми әдәбијјатда мә'нәви тәләбатын структуруну мүхтәлиф чүр мүүјјән едирләр. Биз белә һесаб едирик ки, А. В. Воронцовун бөлкүсү даһа долғундур. Оун фикринчә шәхсијјәтин мә'нәви тәләбатынын структуруна бир-бири илә сых әлагәли олана, бири диқәрини шәртлән-дирән: елми дүнјакөрүшүнүн формалашмасына тәләбат; инсанын әтли вә физики габилијјәтләринин тәкмилләшмәси үчүн башлыча шәрт олан әмәј, мүхтәлиф пешәләрә јијләнмәјә тәләбат; тәһсилә, елмә тәләбат; бәдii-естетик тәләбатлар; јолдашларла үнсијјәтә, идмана, әјләнчәјә олан тәләбатлар даһилдир [4, 56].

Совет адамларынын мәнэви тәләбатлары јеткин социализмин тәкмилләшмәси просесиндә, шүүрлу тарихи гуручулулг просесиндә даим инкишаф едир, тәкмилләшир вә зәнкинләшир.

Бүтүн совет адамлары кими кэнд зәһмәткешләринин дә мә'нәви тәләбатынын структуру јеткин социализм шәраитиндә зәңкиләнмишдир. Игтисадијјатын сүр'әтли инкишафы, әкинчилијин сәнаје илә бирләшдирилмәси, кэнд тәсәррүфаты истеһсалынын даһа дәриндән ихтисаслашдырылмасы, елм вә техника наилијјәтләринин кэнд тәсәррүфатына кениш тәбғији кәңдлинин социал симасында, психолокијасында дәјишикликләрә сәбәб олур. Онда социалист мәдәнијјәтинә, мәдәни сәрвәтләрә, асудә вахтын сәмәрәли кечирилмәсинә тәләбат артыр. Тәдгигатлар кәстәрир ки, кәнддә мәһсулдар гүввәләр инкишаф етдикчә, кэнд әһалисинин тәһсил вә мәдәни сәвијјәси јүксәлдикчә онларын мә'нәви тәләбатлары да дурмадан артыр.

Бүтүн өлкədə, о чүмлэдән, республикамызда 70—80-чи иллəрдə иг-
тисадијјат јүкəк сүр'əтлə инкишаф етмиш, əһалинин мэдəни-мəишəт
шəраити хејли јахшылашмышдыр. Догуз вə онунчу бешилликлэр эр-
тəб, мəишəт хидмəти мүəссисəлəri вə с. истифадејə верилмишдир. Үму-
фəрдəн биринин ев шəратини јахшылашдырмаға кəмəк етмишдир. 201
əввəлки он илдəкиндən 1,6 дəфə чохдыр. Кəндлэрə су, газ кəмəri, теле-
мəтини јахшылашдырмағ саһəсиндə хејли ишлэр кəрүлмүшдүр. Бу мүд-
дөвријјəsi 2 дəфə, мəишəт хидмəти исə дємəк олар ки, 6 дəфə артмыш-
јени 1970-шəт хидмəти объектлəринин 425-и кəнд јерлəринин пайына дү-
шүр. 1970—1981-чи иллəрдə колхозчуларын əмəк һағгы 2,4 дəфə, совхоз
фəһлэлəri вə гуллуғчуларынкы исə 2 дəфə артмышдыр [5, 38].

Азәрбајҹан кәндләриндә баш верән сәсиал-иҗтисади вә мәдәни дә-
јишикликләри республиканын ири пәмбәгчылыг вә һејвәндәрлыг рајон-
«Москва», «26 Бақы комиссары», «Јени һәјәт» вә Калинин адына кол
хөзләриндә апардығымыз сәсиоложи тәдҗигатлар көстәрир ки, сон 10—
15 илдә кәнд зәһмәткешләринин мәһнәви тәләбатларынын артмасында
кәнд тәсәррүфатынын мадди-техники базасынын мөһкәмләnmәси, кәнд
тәсәррүфаты истәһсалынын интенсивләшдирилмәси, елми-техники тә-
рәггинин сәсиал просесләрә тәһсиринин күчләнмәси, кәнддә сәсиалист
һәјәт тәрзинин тәшәккүлү вә инкишафы, колхозчуларын мадди рифаһ
һалынын дурмадан җахшылашмасы вә мәишәтинин әсаслы сурәтдә дә-
јишилмәси, әһалинин үмүмтәһсил вә мәдәни-техники сәвијјәсинин жүк-
сәлмәси вә с. һәлләдичи рол ојнамышдыр. Һәммин тәсәррүфатларын
иҗтисадијјатларынын мөһкәмләnmәси илә колхозчуларын кәлирләри-
нин артмасы, мәишәт шәраитинин җахшылашмасы вә мәһнәви тәләбат-
ларын жүксәлмәси арасында үзви бағлылыг ајдын нәзәрә чарпыр. Сон
илләр республика кәндләринин әксәријјәтиндә олдуғу киими, Бәрдә ра-
јонунда да кәндләрин сәсиал-мәдәни сымасында бөјүк дәјишикликләр
баш вермишдир. Кәндләр ириләшмиш, мәдәнијјәт оҗагларынын сајы
чохалмыш, раһат јоллар салынмыш, әһалијә коммунал-мәишәт хидмәти
җахшылашмышдыр. Рајонун кәндләриндә 1970-чи илдә 30 мәдәнијјәт
еви вә клуб вар идисә инди 23 мәдәнијјәт еви вә 31 клуб фәалијјәт
көстәрир. Бундан әлавә, 7 автоклуб вә 4 мәдәни чадыр кәнд зәһмәткеш-
ләринә хидмәт едир. Рајонун кәндләриндә 65 китабхана вардыр. Онун-
чу бешиликдә Хәсели, Колајыр вә Гарадәмирчи кәндләриндә 1 нөмрә-
ли рајон мусық мәктәбинин филиаллары ачылмышдыр [6].

Биз районун колхозларында 934 нөфөр арасында соргуну А. В. Воронцовун методикасы эсасында апармышыг О, кэндә јашајан вә ич-
тимаи эмәклә мәшгул олан эһалини ашағыдакы группара бөлүр: I—
зијалы вә гуллуғчулар; II—механизаторлар; III—ихтисаслашдырыл
мыш эл эмәји ишчиләри; IV—аз, јахуд ихтисаслашдырылмамыш эл
эмәји ишчиләри [7, 84].

Тэдгигатлар көстөрир ки, инди кэнд эһалиси мәдәни-мәшһәт эш-
ларындан истифадә етмәк көстөричиләри үзрә шәһәр эһалисинә хејли
јахынлашмышдыр. Телевизор, радиогәбуледичи, сојудучу, тикиш машы-

ны вә с. мәдәни-мәишәт эшјаларындан истифадә едилмәси үзрә јухарында көстәрилән групплар арасында да фәрг аздыр (Бах: 1-чи чәдвәл).

1-чи чәдвәл

Колхозчу аилләринин мәдәни-мәишәт эшјаларындан истифадәси.
(Сорғуда иштирак едәнләрин сајына көрә фәизлә)

Мәдәни-мәишәт эшја- лары	сәсиал	групплар		
	I	II	III	IV
Јазы столу	100,0	52,4	27,4	14,9
Палтар шкафы	100,0	88,5	69,6	77,1
Китаб шкафы	82,4	36,8	18,3	12,3
Палтарјуан машын	43,2	17,1	10,9	3,2
Сојудучу	94,1	93,2	91,4	90,0
Тикиш машыны	79,4	80,6	87,1	81,5
Телевизор	99,7	98,9	96,8	95,6
Радиогәбуледичи	89,1	94,3	97,6	87,2
Төзсоран	36,2	10,1	7,1	2,4
Магнитофон	43,3	18,6	15,4	11,2
Пианино	3,9	0,1	—	—
Велосипед	42,1	39,4	37,5	29,9
Мотосиклет, мопед	15,4	28,5	23,8	30,2
Миник машыны	28,2	37,2	34,6	41,3

1-чи чәдвәлдән көрүндүјү кими, колхозчуларын мәишәтиндә әввәл-ләр аз истифадә олуан палтарјуан машын, тозсоран вә с. кими мәдәни-мәишәт эшјалары сон илләр хејли чохалмышдыр. Кәнд әһалисинин мәдәни-мәишәт эшјаларына артан тәләбатыны ашағыдакы рәгәмләр даһа ајдын көстәрир. 1970-чи илдә республиканын кәнд јерләриндә әһалијә 77,1 мин саат, 27,5 мин радиогәбуледици, 19,0 мин телевизор, 13,9 мин сојудучу, 12,6 мин тикиш машыны, 9,3 мин велосипед вә мопед, 2,6 мин мотосиклет вә мотороллер вә 0,8 мин миник машыны сатылдығы һалда, 1981-чи илдә һәмин рәгәмләр мұвафиг олараг 152,2 мин; 33,2 мин; 46,5 мин; 42,2 мин; 11,9 мин, 18,2 мин; 3,7 мин, вә 8,7 мин әдәд олмушдыр [8, 217].

Кәнд әһалисинин мә'нәви тәләбатынын инкишафына онларын әмәјинин характери, кәнд тәсәррүфатында механикләшдирмәнин кениш тәтбиги билаваситә тә'сир көстәрир. Кәнд тәсәррүфаты истеһсалына елм вә техника јениликләринин тәтбиги кәнд зәһмәткешләринин үмуми мәдәнијјәтинин, мәдәни-техники сәвијјәсинин јүксәлмәсини тәләб едир. 1969-чу илдә кәнддә чәми 49—56 пешә вә ихтисас үзрә иш көрмәк тәләб олунордуса инди һәмин рәгәм 160-а чатмышдыр вә һәмин ишләрин чоһу машынла, техника илә бағлы ишләрдир [9, 41]. Дикәр тәрәфдән, истеһсалат коллективләриндә, бригадаларда, фермаларда вә с. апарылан рән-карәнк мәдәни тәдбирләр адамлары өз мә'нәви тәләбатыны өдәмәјә вә даһа да инкишаф етдирмәјә истигамәтләндирир. Сорғу апардығымыз колхозларда «Ишиниздә Сизә хош кәлән нәдир?» суалына верилән ча-ваблар көстәрир ки, кәндлиләрин бөјүк әксәријјәти әмәјин сәсиал, мәдәни мәнасыны, тәрбијәви әһәмијјәтини дүзкүн баша дүшүр вә она тәкчә јашајыш вәситәси, мадди сәрвәтләрин мәнбәји кими дејил, ејни заманда мә'нәви инкишаф вәситәси кими бахыр. Верилән чаваблар ичәрисиндә биринчи јердә (59,8%) әмәјин сәсиал әһәмијјәти, јәни әмәјин сәсиализм вә коммунизм гуручулуғунда әһәмијјәтини, ролуну дәрк етмәк дурур. Сонракы јерләрдә исә әмәк коллективиндә иш јолдашлары илә јахшы мұнасибәт (35,6%), јахшы иш шәраити (22,7%) вә јүксәк әмәк һаггы

(17,4%) дурур. Әмәк һаггынын сонунчу јердә дурмасы ону көстәрир ки, инди кәнд зәһмәткешләринин бөјүк әксәријјәти, хусусән кәнчләр әмәји ну јеринә јетирмәк өз габилијјәтләрини ашқара чыхарыб инкишаф ет-вә мә'нәви тәләбатларынын артмасына, онларын даһили вә харичи сија-илә јахындан таныш олмаларына күтләви мәлүмат вә тәблиғәт вәситә-көстәрир ки, колхозчу кәндлиләрин даһили вә бейнәлхалг һәјатда баш телевизор верән һадисәләрә аид алдыглары мәлүматын әсас мәнбәјини радио вә сәһбәт (27,2%), вә с. тәшкил едир. Сијалы вә гуллуғчуларда биринчи јердә гәзетләр, дикәр сәсиал группларда исә радио вә телевизор дурур.

Үмумијјәтлә гејд етмәк лазымдыр ки, кәнд әһалисинин бөјүк әксә-ријјәтинә инди јүксәк сијаси шүурлулуғ, коллективчилик һисси, чәмијјә-тин хејринә әзмлә ишләмәк, коммунизм гуручулуғунда фәал иштирак ет-мәк кими кејфијјәтләр хасдыр. Бу, сәсиалист һәјат тәрзинин кәнддә бө-јүк наилијјәтидир. Тәдгигат апарылан колхозларда кәнд мәдәнијјәт ев-ләри вә клубларында кечирилән ичтимаи-сијаси мөвзуда мұһазирәләрдә колхозчуларын 56,4 фәизи мұнтәзәм вә фәал, 28,2 фәизи гејря-мұнтә-зәм иштирак едир, 15,4 фәизи исә мұхтәлиф сәбәбләрә көрә иштирак етмир. Кәнд зәһмәткешләринин асудә вахтынын кетдикчә артмасы он-ларын мә'нәви тәләбатынын инкишафына, бу тәләбатларын даһа дол-ғун өдәнмәсинә сәмәрәли вә мұсбәт тә'сир көстәрир. К. Маркс јазырды ки, тәһсил, әгли инкишаф, ичтимаи вәзифәни јеринә јетирмәк, јолдаш-ларла үнсийјәтдә олмаг үчүн сәрф олуан вахт-асудә вахт коммунизм-дә ичтимаи сәрвәтин мејарына чевриләчәкдир [10, 217]. Кәнд тәсәр-рүфаты истеһсалына елм вә техниканын јени наилијјәтләринин тәтби-ги, кәнд тәсәррүфаты әмәјинин сәнајә әмәјинин бир нөвүнә чеврилмәси физики әмәјә сәрф олуан вахтын азалмасына вә мұвафиг олараг кәнд зәһмәткешләринин асудә вахтынын артмасына сәбәб олур ки, бу да он-ларын өз әгли вә физики габилијјәтләрини һәртәрәфли инкишаф етдир-мәси үчүн шәраит јарадыр. Инди кәнд әһалисинин бөјүк әксәријјәти асу-дә вахтдан дүзкүн, сәмәрәли истифадә едир, асудә вахта «...динчәлмәк үчүн, инкишаф етмәк үчүн, бир инсан, бир аилә саһиб вә бир вәтәндаш кими өз һүгүгларындан истифадә етмәк үчүн» [11, 320] мұһүм амил кими бахырлар. Тәдгигатлар көстәрир ки, 1977-чи ил өлкәнин колхозларында ичтимаи тәсәррүфатларда иш вахты ил әрзиндә 7 саат олмушдыр. 70-чи илләрдә 60-чы илләрә нисбәтән кишиләрин асудә вахты тәхминән 3 саат, гадынларынкы исә 6 саат артмышдыр [12].

Асудә вахтын сәмәрәли тәшкили вә ондан дүзкүн истифадә едил-мәси адамларын мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшмәсинә, онларын билик-ләринин артмасына, ичтимаи-сијаси фәаллығларынын јүксәлмәсинә, кәнддә мә'нәви һәјатын чанланмасына јахшы тә'минат јарадыр. Апар-дығымыз тәдгигатлардан көрүнүр ки, кәнд зәһмәткешләринин асудә вахтларында мә'нәви тәләбатын өдәнилмәси кетдикчә он плана кечир. Ев вә һәјәтјаны тәсәррүфат ишләринә сәрф олуан вахт хејли азал-мышдыр. Мәсәлән, тәдгигат апардығымыз кәндләрдә верилән чаваблар көстәрир ки, колхозда ишләјән кишиләрин асудә вахтларынын 24,8 фәи-зи ев вә һәјәтјаны тәсәррүфат ишләринә сәрф олундуғу һалда гадын-ларын асудә вахтынын 32,1 фәизи бу ишә сәрф олунур. Мұвафиг олараг

12,6 вэ 16,9% ушагларын тэрбијәсинә, 37,7 вэ 28,3% телевизия верилишләринә бахмаға вэ радиоја гулаг асмаға, 8,4 вэ 4,5% тәһсили артырмаға, 7,6 вэ 6,4% кинофилмләрә бахмаға, 11,9 вэ 11,8% исә гәзет, журнал вэ китаб охунмасына—бәдн гираәтә сәрф олунур. Һәр аилә орта һесабла 4—6 гәзетә вэ 1—2 журнала абунә јазылыр. Ән фәал охучулар кәнд зијалылары, биринчи нөвбәдә исә мүәллимләрди. Колхозчу аиләләринин чохунда шәхси китабхана вардыр. Һәм дә гејд етмәк лазымдыр ки, сорғуда иштирак едәнләрин 9,1 фаизинин шәхси китабханасында 100-дән чох китаб, 13,5% 100-дәк, 62,1%-дә исә 50-дәк китаб вардыр. Јалныз 15,3% колхозчу аиләсиндә шәхси китабхана јохдур. Лакин шәхси китабханалардакы китабларын јалныз бәдн вэ ушаг әдәбијјатынән ибарәт олмасы тәәсүф доғурур. Зәһмәткешләрин мүталијә чидди марағы илә әлагәдар оларак кәнд әһалисинә китаб хидмәти мәдәнијјәти ылдән-илә јажшылашыр. Кәнд јерләриндә әдәбијјатын јажылмасы иши илә 102 ихтисаслашмыш мағазә, китаб еви, 155 китаб көшкү, 200-дән артыг китаб мағазасынын шәбә вэ филиаллары, 65 сәјјар автомағазә мәшғулдур [13, 42].

Инкишаф етмиш социализм дөврүндә кәнд әһалисинин үмуммәдәни сәвијјәсинин јүксәлдијини әкс етдирән амилләр рәнкарәнкдир. Лакин бунларын ичәрисиндә инчәсәнәтә, хүсусән онун ән күтләви нөвү олан киноја дәрин мараг мүһүм јер тутур.

1981-чи илдә республика кәндләриндә 24,2 млн.нәфәр киноја бахмышдыр ки, бу да 1970-чи илдәкиндән тәхминән 1,4 дәфә чохдур. Лакин кәнд сакинләри адамбашына илдә 8 дәфә киноја бахмышлар ки, бу да Иттифаг көстәричисиндән 2 дәфә аздыр [14, 281]. Сорғуда иштирак едәнләр киноја һәрдәнбир кетмәләрини чох вахт көһнә филмләр көстәрилмәси, онларын марагларынын нәзәрә алынмамасы илә изаһ едилрләр. Һалбуки инчәсәнәтин бу нөвүнүн кәнд јерләриндә тәблигинин әһәмијјәти кетдикчә даһа да артыр. Кино лекторияларын, кино-күнләринин, экран усталары илә тамашачыларын көрүшләринин тәсирлилијини јүксәлтмәк, зәһмәткешләрин коммунист тәрбијәси ишиндә кинодан истифадә етмәк кәндлиләрин мәнәви тәләбатынын инкишафынын зәрури шәртләриндән-дир.

Кәнд әһалисинин мәнәви тәләбатынын өдәнилмәсиндә кәнд клублары вэ мәдәнијјәт евләри бөјүк рол ојнајыр. 1970—1981-чи илләрдә республикада онларын шәбәкәси кенишләнмиш вэ 1770-дән артаг 2820-јә чатмышдыр [15, 277]. Сорғуда иштирак едәнләрин 23,6 фаизи һәфтәдә 2—3 дәфә, 26,3 фаизи 1 дәфә, 30,4 фаизи ајда 1—2 дәфә, 19,7 исә илдә 5—6 дәфә клубә кетдикләрини билдирмишләр. Онларын 23,4 фаиз драм, бәдн-өзфәалијјәт вэ с. дәрнәкләрдә, 10,4, фаизи исә мүһазирә вэ сәһбәтләрдә иштирак етдикләрини гејд етмишләр.

Лакин республиканын кәнд јерләриндә клубларын фәалијјәти һәлә лазыми сәвијјәдә дејилдир. Бир сыра клуб биналары јарарсыз һалдадыр. Клубларын фәалијјәти чох вахт јалныз кинофилм нүмајиш етдирмәкдән ибарәт олур. Тәләм-тәләсик һазырланан марагсыз вэ чансыхычы тәдбирләр исә тамашачылары өзүнә чәлб едә билмир. Белә вәзијјәт әсасән кәнддә ихтисаслы мәдәнијјәт ишчиләринин чатышмамасы илә әлагәдардыр. Мәсәлән, 1982-чи илдә Бәрдә рајону мәдәнијјәт евләри вэ клубларында ишләјән 102 нәфәрдән јалныз биринин али, дөрдүнүн на-тамам-али, 31 нәфәринин исә орта ихтисас тәһсили олмушдур. Респуб-лика үзрә исә Мәдәнијјәт Назирлијинин хәтти илә јерләрдә чалышан 5447 кадрдан чәми 319 нәфәринин али, 1382 нәфәринин исә орта ихтисас

тәһсили вардыр [16]. Тәбиидир ки, клуб ишинин даһа мараглы вэ чанлы олмасы үчүн, зәһмәткешләрин мәнәви тәләбатыны нәзәрә алыб она дүзкүн истигамәт вермәси үчүн кәнддә клуб ишчиләринә бөјүк еһтијаж вардыр.

Сон илләр кәнддә јашајан социал группларын мәнәви мараглары вэ тәләбатлары арасында јажынлашма просеси хејли күчләнмишдир. Хү-тәләбатлары кәнд зијалылары вэ гуллуғчуларынкына хејли јажынлаш-вә с. онлар кәнд зијалылары вэ гуллуғчулары илә демәк олар ки, ејни вахт сәрф едир, ејни мараг көстәрилрләр (Бах: 2-чи чәдвәл).

2-чи чәдвәл

Кәнд зәһмәткешләринин асудә вахтдан истифадә етмәси структурү.
(Сорғуда иштирак едәнләрин сајына көрә фаизлә)

Асудә вахткечирмә формасы	I	II	III	IV
Мараглы телевизия верлиши	68,3	64,2	71,7	69,5
Јени филмә бахмаг	15,6	27,4	30,1	29,4
Радиоја гулаг асмаг	37,6	43,2	29,4	43,2
Мараглы китаб охумаг	39,1	21,6	13,2	11,6
Гәзет, журнал охумаг	48,9	41,5	34,6	25,3
Бәдн-өзфәалијјәт дәрнәјиндә иштирак етмәк	19,9	14,8	17,2	9,0
Стәлүстү ојунлар ојнамаг	27,6	33,8	38,4	36,2
Мүһазирәләрә гулаг асмаг	9,8	10,0	8,7	7,1
Ичтиман ишләрдә иштирак етмәк	35,1	31,4	9,8	7,8

Көрүндүјү ки, сон илләр асудә вахтын евдә кечирилмәси мејли күчләнмишдир. Әксәр группларда телевизор бахмаг биринчи јердә дур-рур. Клуб ишинин эифлији, һабелә кәнддә театр, шәкил галерејасы вэ с. олмамасы үзүндән телевизор кәнд әһалисинин мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәсинин әсас ағырлығыны өз үзәринә көтүрүр. Телевизор шәх-сијјәтин һәртәрәфли инкишафы вэ коммунизм идејалары руһунда тәр-бијә едилмәсиндә мүһүм васитәдир. Лакин, кәнд әһалисинин бир һис-сәси телевизора јалныз вахт кечирмәк үчүн бахырлар. Кәнд әһалисинин телевизия верилишләринә марағына дүзкүн истигамәт вермәк үчүн зијалылар кениш тәблиғат иши апармалыдырлар.

Мәнәви тәләбатларын сәвијјәси вэ онун јүксәлмәси хејли дәрәчәдә тәһсил сәвијјәсиндән асылыдыр. Тәһсил сәвијјәсинә гәдәр јүксәк олур-са, гираәтә, киноја, клубә кетмәјә вэ с. мараг да бир о гәдәр күчлү олур.

Дејиләнләри јекунлашдыраг гејд етмәк лазымдыр ки, кәнд тәсәр-руфаты истеһсалына елм вә техника наилијјәтләринин тәтбиги кәнддә јени типли ишчи јаратмыш, онда јени мәнәви кејфијјәтләр ашыламыш, кәнд зәһмәткешләринин мәнәви тәләбатлары хејли артмышдыр. Бу, өзүнүн парлаг ифадәсини онларын әмәк вә социал фәаллығынын јүк-сәлмәсиндә тапыр.

Лакин әһалијә мәдәни-мәишәт хидмәти ишинин јажшылашдырылма-сы, әһалинин мәдәни тәләбатынын өдәнилмәси вэ асудә вахтын сәмәрә-ли тәшкили үчүн һәлә чох иш көрүлмәлидир. Бу мәсәдлә кәнд мәдә-нијјәт евләри, клублар вэ китабханаларын мадди, техники, кадр вэ ин-формасија тәминатыны күчләндирмәк, ихтисаслы клуб ишчиси үчүн кәнддә лазыми шәраит јаратмаг; әһалијә сәјјар мәишәт хидмәти көстә-рилмәсини кенишләндирмәк, һәр бир колхоз, совхоз, аграр-сәнајә бир-

лији үчүм эсасландырылмыш сосиал програмлар ишләјиб һазырламаға хусуси диггәт верилмәлидир. Бу тәдбирләрин мүвәффегијәтлә һәјәтә кечирилмәси коммунизм гуручулуғунун тәркиб һиссәси олан кәндлә шәһәр арасындакы мөвчуд фәргләрин арадан галдырылмасы ишинә бә- жүк көмәк едәчәкдир.

Әдәбијат

- ¹ Сов.ИКП МК Ијун (1983-чү ил) Пленумунун материаллары.—Бақы, 1983.
- ² Кон И. С. Социология личности. — М., 1967.
- ³ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 3.
- ⁴ Воронцов А. В. Культурная жизнь современного села. — Л., 1982.
- ⁵ Азербайжан коммунисти, № 7, 1982.
- ⁶ Бәрдә район мәдәнијәт шөбәсинин статистик һесабаты (1981-чи ил)
- ⁷ Социологические исслед., № 3, 1980.
- ⁸ Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР. — Юбил. стат. ежегодник. — Баку, 1982.
- ⁹ Бондаренко А. А. Магистральный путь совершенствования общественных ст- ношений в деревне. — М., 1978.
- ¹⁰ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. II:
- ¹¹ В. И. Ленин. Әсәрләринин там күллијәти, 2-чи чилд.
- ¹² Правда, 5 сентјабр, 1977-чи ил.
- ¹³ Әфәндијев М. Азербайжан кәндинин мәнәви инкишафы.—Бақы, 1982.
- ¹⁴ Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 60-летию образования СССР.— Юбил. стат. ежегодник. — Баку, 1982.
- ¹⁵ Јенә орада.
- ¹⁶ Коммунист, 3 март, 1982-чи ил.

Х. Г. Оруджев

РОСТ ДУХОВНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ ТРУДЯЩИХСЯ СЕЛА И ПРОБЛЕМЫ КУЛЬТУРЫ ДОСУГА

В статье на основе социологических исследований, проведенных автором, рассматриваются изменения в культурном облике азербайджанского села в условиях зрелого социализма. Исследуется развитие духовных потребностей сельских труженников и пути их удовлетворения. Наряду с изучением структуры духовных потребностей трудящихся села, особое внимание уделяется исследованию их свободного времени и его рациональному использованию.

АЗӘРБАЈҶАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә və һүгүг серијасы, 1985, № 2
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1985, № 2

РЕЦЕНЗИЯ

КНИГА АЛИ ОЗГЮБЕНА «ПОЛИТИКА И ЭКОНОМИКА СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ТУРЦИИ»*

В последние годы среди ученых Турции возрос интерес к анализу процессов, происходящих в национальном сельском хозяйстве. И этот интерес легко объяснить, ибо экономисты указанной страны все яснее отдают себе отчет в том, что решение многих социально-экономических проблем, таких как обеспечение достаточных внутренних источников накопления, ликвидация продовольственного кризиса, расширение емкости рационального рынка и пр., возможно только на базе прогресса сельскохозяйственного производства.

Рецензируемая книга, написанная профессором университета в Бурсе (Западная Турция), затрагивает многие экономические и политические аспекты развития турецкой деревни на современном этапе. Хотя главное внимание в работе уделяется естественно сельскому хозяйству Турции, автор постоянно проводит параллели как с развитыми капиталистическими странами (США, Англией, Францией), так и с социалистическими (чаще всего берется в пример Югославия, иногда СССР).

Судя по содержанию книги, ее автор принадлежит к правовому крылу идеологических течений современной Турции, является типичным представителем официальной буржуазной науки. Основное внимание он уделяет фактическому материалу в ущерб теоретическому осмыслению реально стоящих перед турецкой деревней проблем. Поэтому в книге явно недостает выводов и обобщений. В лучшем случае автор лишь оценивает ситуацию, не владея при этом в должной мере закономерностями общественного развития. Кроме того, если события экономической жизни так или иначе интерпретируются автором, то анализ главных социальных процессов турецкой деревни отсутствует практически полностью: автор не касается ни вопросов социально-классового расслоения крестьянства, ни его положения в системе

производства, ни тем более его борьбы за свои права против угнетения и эксплуатации.

В первой главе книги (всего их семь) делается исторический экскурс в историю развития мирового сельского хозяйства, начиная с эпохи эллинизма и до наших дней и рассказывается о воззрениях меркантилистов и физиократов относительно роли земли в жизни народов и создании национального богатства. Здесь же речь идет относительно основных критериев и показателей революции в сельском хозяйстве, происшедшей, на Западе в результате его механизации, химизации и развития современной инфраструктуры.

Переходя к Турции, автор характеризует ее как развивающуюся аграрную страну, где в сельском хозяйстве занято до 70% самостоятельного населения и создается в этой отрасли до 30% национального дохода (с. 29). Далее говорится, что все три пятилетних плана экономического развития предусматривали изменить такое положение за счет опережающего развития промышленного сектора. Отчасти этого удалось добиться, так как продукция промышленности в 1963—1972 гг. возросла на 9,1% в год, а в сельском хозяйстве лишь на 3,3% вместо предусмотренных по плану 4,2% (с. 31).

Во второй и третьей главах исследуется роль естественного фактора — земли и людских ресурсов в сельскохозяйственной деятельности. Автор выделяет три группы причин, обуславливающих систематическое падение доли самостоятельного населения в сельском хозяйстве: а) экономические (спрос на дополнительную рабочую силу со стороны развивающейся промышленности, усиление земельной тесноты в деревне); б) социальные (урбанизационные процессы, рост разделения труда, развитие социальной помощи); в) психологические (инстинктивные стремления людей занять лучшее место в обществе, т. е. в данном желание сельских жителей переселиться в город с целью улучшения для себя ус-

* Али Озгюбен. Политика и экономика сельского хозяйства Турции. — Бурса, 1979.

ловий труда, быта и культуры). Разделяя во всем догматы буржуазной науки, А. Озгювен считает основными не экономические и социальные факторы, а психологические, т. е. влияние «демонстрационного эффекта» города.

В процессе рассмотрения тех или иных общественных явлений автор нередко играет в объективность, поскольку в сегодняшней Турции это теперь модно. Так, он довольно часто приводит сравнение своей страны с высокоразвитыми капиталистическими государствами по уровню достигнутого в Турции и буржуазном Западе сельскохозяйственного производства, степени его механизации и химизации, по размерам реальных доходов на душу населения. Тем самым выявляется убедительная картина экономической, технической и социальной отсталости Турции. Однако, установив симптомы болезни, автор, отражая воззрения умеренного крыла буржуазной интеллигенции, не смог да, по-видимому, и не пытался выявить подлинные причины экономических и социальных неурядиц, переживаемых его страной. Причины этого он надеется отыскать в субъективных условиях (неумелое руководство хозяйством со стороны политических партий), а также в недостатках организационной и административной структуры страны. Медленные темпы роста организационной и административной структуры страны. Медленные темпы роста сельскохозяйственного и вообще национального производства он объясняет, например, недостаточностью средств для инвестиций и нерациональностью их распределения по отраслям экономики, отказываясь понять тот очевидный факт, что ограниченность и иррациональность капиталовложений — вот всего лишь следствие более общих причин, кроющихся в капиталистическом способе производства. Действительно, более полвека тому назад избрав этот способ производства, Турция весьма безуспешно пытается решить основные проблемы национального развития. Эту очевидную истину не в состоянии понять буржуазный ученый А. Озгювен.

Специальная глава книги посвящена проблемам формирования рынка сельскохозяйственной продукции и ценообразованию. Анализ этих сложных явлений в книге проводится с позиций голубого практицизма: главное и практически единственное внимание уделяется эластичности опроса и предложения. Некоторое место отведено здесь и вме-

шательству государства в рыночную экономику посредством осуществления закупок ряда сельскохозяйственных товаров в одних случаях по твердым минимальным ценам, в других — по минимальным поощрительным, и гарантированным интересам земледельцев и животноводов (с. 142). Но напрасно ожидать от автора выявления состава социальных элементов, получающих наибольшую выгоду от подобного вмешательства государства в механизм рыночных цен.

Широкий спектр важных вопросов затронут в пятой главе, где речь идет о системе сельскохозяйственных предприятий, роли кооперации в турецкой деревне и, наконец, значении аграрных реформ для устранения помех в развитии отраслей деревенской экономики. Конечно, все эти кардинальные вопросы рассматриваются буржуазным автором неглубоко и отчасти поверхностно. Прежде всего, не раскрыто в полном объеме отрицательное воздействие существующей в турецкой деревне архаичной системы землевладения и землепользования. Правда, в книге приводятся материалы сельскохозяйственной переписи 1963 г. из которых видно, что владельцы мелких участков (до 5 га) составляют 62,5% всех землевладельцев, но на правах собственности располагают только 18% всего земельного фонда. Противоположный полюс представляют крупные собственники, которые, охватывая лишь 1,5% сельского населения, концентрируют в своих руках свыше одной четверти обрабатываемых земель страны (с. 173).

Автор, приводя эти данные, не комментирует их. Оставлена им за пределами анализа и отсталая система землепользования, при которой безземельные крестьяне вынуждены арендовать поля у крупных землевладельцев на условиях полупфеодальной натуральной издольщины. Частично автор как бы реабилитирует себя, уделив должное внимание концентрации земледельческого производства и показу преимуществ крупного хозяйства перед мелким. Из приведенных им сведений, видно, что размер площади крупных хозяйств увеличился в среднем по стране только за одно пятилетие на 31% при этом процесс концентрации проявился наиболее заметно в Центральной Анатолии (рост на 43%), наименее ощутимо — на Черноморском побережье (лишь на 10%) (с. 172).

Как известно, все более заметную роль в аграрных отношениях развивающихся

стран играет кооперация, которая является там не только важным рычагом преобразования ныне отсталых отраслей сельской экономики, но при определенных условиях может стать школой хозяйствования и самоуправления. Процессы и проблемы кооперирования и самоуправления нашли поэтому отражение на страницах рецензируемой книги. Автор, подробно рассматривает принципы кооперирования в различных странах мира (он рассказывает и о советских колхозах, и о югославских видах кооперативных обществ, и об израильских «кибуцах», и «мошавах»), останавливает внимание лишь на двух видах турецких товариществ — кредитных и сбытовых. Между тем за последнее десятилетие в этой стране возникли и получили широкое распространение новые виды кооперативов (многоцелевые товарищества, развитие деревень, ирригационные кооперативы по лесонасаждению), усложнялись их функции, к кооперативному движению приобщались новые массы сельских жителей. Все эти новые явления не нашли отражения в данной книге.

А. Озгювен не может игнорировать необходимости преобразований в деревне в современных условиях, но подразумевает под этим в первую очередь не социально-экономические мероприятия, а агрикультурные. В книге кратко рассказывается о предпринимающихся турецкими властями в 1945 и 1973 гг. попытках осуществить столь необходимые стране аграрные преобразования. Сообщая о безуслов-

ности этих попыток, автор пытается определить причины подобного положения.

Одна из глав отведена осуществляющейся через внешнеторговый механизм взаимосвязи сельского хозяйства с мировым рынком. В книге сообщаются те или иные интересные подробности и детали, однако весь комплекс воздействия иностранных монополий на сельское хозяйство в таких отсталых странах как Турция остался нераскрытым.

В заключение необходимо отметить, что для научного метода данного автора, как впрочем и других буржуазных турецких экономистов, характерно в последние годы обращение к математическим средствам экономического анализа. Это заимствованная, безусловно, у западных ученых методология привлекается отнюдь не для того, чтобы углубить социальный и экономический анализ, а для того, чтобы за цифрами и замысловатыми формулами уклониться от постановки острых вопросов.

Итак, хотя в рецензируемой монографии четко прослеживается явная приверженность ее автора к теоретическим концепциям буржуазной науки Запады, что обуславливает ее методологическую беспомощность в целом книга представляет определенный интерес, так как собранный в ней фактический материал дает представление о характерных тенденциях социально-экономического развития турецкой деревни наших дней.

проф. В. В. Моисеев и
А. А. Алиева

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

ДРЕВНИЙ АЗЕРБАЙДЖАН В ИРАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Издательство «Элм» выпустило в свет книгу старшего научного сотрудника Института истории АН Азербайджанской ССР, кандидата исторических наук Абдуллы Фазили «Древняя и раннесредневековая история Азербайджана в историографии Ирана» (1984. — 191 с.). Работа является продолжением вышедшего еще в 1970 г. труда, посвященного историографии главным образом парфянского периода.

Книга состоит из пяти больших частей, где анализируются вопросы экономики, политической истории и языков преимущественно средневекового Азербайджана в иранской исторической науке начиная с III до VII в., т. е. автор охватил все сасанидское время.

Во введении (с. 3—7) А. Фазили коротко останавливается на значении изучения истории древнего и средневекового Азербайджана, критически подходит к высказываниям иранских историков. Часть работы (с. 8—25) посвящена вопросам исторической науки в Иране. Автор в основном по ретроспективным данным упоминает об известных надписях, обнаруженных на территории Ирана, поздних миниатюрах, запечатлевших сцены из сасанидской жизни. До нас дошли некоторые труды арабских авторов, знакомых с произведениями сасанидского периода. Автор также подвергает разбору некоторые произведения известных и малонизвестных арабских историков, уделавших в своих работах значительное место истории Азербайджана. К ним относятся видные иранские историки Пирния, Таги-заде, а также Кесреви, Нефиси, Бахрами, Муртазави, Катиби и много других исследователей, из-за ограниченности объема нами не упоминаемых. По сравнению с предыдущей работой автор обращается к новому материалу, и значительная часть трудов иранских историков впервые вводится в научный оборот в интересующем автора аспекте.

Следующая глава (с. 26—88) посвящена экономическим вопросам. После географического обзора автор касается вопросов орошения, социальных

терминов (бандак, дастакерт, хастак), собственности, налогов (хараг и т. д.), административного деления и социальной структуры. Я согласен с мнением Н. К. Беловой о том, что «стремление избежать выводов и обобщений социального характера снижает уровень» работ иранских историков (в кн.: Историография стран Востока. — М., 1969, с. 96). Известно, что время существования сасанидского государства совпало с периодом усиления основных черт феодализма, хотя отдельные его проявления прослеживаются намного раньше. Значительное место в работе отведено подробному изложению истории городов Тебриза, Мараги, Газакки, Дербента, Ардебил, Зинджана и Сарба главным образом с древнейших времен по позднее средневековье. Другая глава посвящена некоторым вопросам политической истории Азербайджана в иранской историографии (с. 89—110). Автор обильно цитирует работы историков Ирана, пытаясь критически осмыслить имеющиеся положения по древней истории Азербайджана, эпизодически приводит высказывания неиранских, в том числе и советских историков.

В одной из последних глав уделяется внимание вопросу изучения древних языков Азербайджана в иранской историографии (с. 110—133), где автор преимущественно полемизирует с Кесреви. Согласно материалу, представленному автором, почти все иранские историки говорят о местном ираноязычном населении Азербайджана до нашествия сельджуков. Что касается тюркизации, то она согласно иранским историкам начинается главным образом с XI в. А. Фазили не согласен с приведенными высказываниями, называя иранских исследователей паниранистами.

Последняя глава посвящена священной книге зороастрийцев, написанной на одном из древнейших иранских языков, где автор пересмотрел значительную часть имеющихся высказываний об Авесте. На основании собранного материала представлена критика положений иранских историков. Известно, что этот вопрос сложен, так как

многое еще не изучено. В связи с Авестой возникла и возникает масса предположений. Автор справился с задачей пересказа всего того, что есть в иранской исторической науке по этому вопросу, хотя на западно-европейских исследователей, изучавших Авесту, ссылок мало. Но в непосредственную задачу автора это уже не входит. К этой же главе примыкает отступление о Мугани, в том числе сообщение об археологических раскопках недалеко от Герми (в 130 км к северу от Ардебил). Здесь обнаружены поселения и некрополи парфянского времени, выявлены остатки круглых зданий, при строительстве которых использовался булыжник и обожженный кирпич. Население, обитавшее на этой территории, погребало покойников в каменных ящиках, в красноглиняных больших горизонтально уложенных кувшинах, весьма напоминающих кувшинные погребения на территории Советского Азербайджана; с покойником оставляли керамические сосуды, а также изделия из металла и дерева. В книге приведены сведения о раскопках иранскими и немецкими археологами в Тахте-Сулеймане. Если предыдущие главы вобрали в себя большую часть высказываний иранских исследователей по вопросам истории Азербайджана, то сообщение о раскопках проливает свет на материальную культуру Азербайджана парфянского и сасанидского времени.

Приведенный в книге материал говорит об одном: все, что делалось или делается в иранской историографии — это или накопление материала, или повторение достижений европейской, в том числе и русской исторической науки. Конечно, в небольшой рецензии трудно отразить все стороны изучения древней и средневековой истории Азербайджана в иранской историографии. Укажу только на некоторые досадные упущения. Говоря о племенах Албании

(с. 2107), автор должен был сослаться на работы, непосредственно посвященные Кавказской Албании, в том числе и на книгу К. В. Тревер. Также бросается в глаза явное несовпадение названия работы с представленной в скобках датировкой: древний и средневековый Азербайджан, с одной стороны, III—VII вв. — с другой. Кроме того, автор более чем подробно останавливается на истории городов, делая экскурсы в глубину древности, что опять-таки не совпадает с периодом, указанным на титульном листе. В книге неверно отражены некоторые названия. Вместо Сангбиту нужно Сангбуту, а вместо Зикирту — Зекирту (с. 59). Нередки ошибки в написании фамилий исследователей К. Ноймана (с. 111), У. Карштеда (с. 90) и А. Г. Перихаян. Неверно названы работы К. В. Тревер (с. 168) и С. М. Кашкай (с. 169), допущена неточность в написании фамилии Салтыкова-Щедрина (с. 170). Наконец, в заключении ошибочно всплывает упоминание об археологических раскопках в Хасанлу (с. 164). Существенный недостаток книги — это отсутствие резюме на русском языке, зато имеются указатель антропонимов, географических названий и терминов, а также иллюстрации и схематическая карта.

Несмотря на отмеченные недостатки, отчасти связанные с распылчатостью и рыхлостью текста, а также с длиннотами, выходящими за хронологические рамки, указанные на титульном листе, книга Абдуллы Фазили «Древняя история Азербайджана в историографии Ирана» является значительной попыткой охватить и охарактеризовать имеющуюся в иранской историографии информацию о средневековой истории Азербайджана и представляет интерес для широкого круга читателей.

Доктор исторических наук
Кемал Алиев

ТЭНГИД ВӘ БИБЛИОГРАФИЈА

КОММУНИЗМИН ФЭАЛ ГУРУЧУЛАРЫ

Совет халгы бөјүк Вәтәнимизин чичәк-ләнмәси наминә, динч јарадычы әмәклә мәшғулду. Өлкәмизин гадынлары, о чүмләдән Азәрбајчан гадынлары јеткин социализм чәмијјәтинин инкишафы үчүн итгисади вә ичтиман-сијаси һәјатын бүтүн саһәләриндә фәдакарлығла чалышырлар.

Социализм гуручулуғунун бүтүн мәрһәләләриндә Азәрбајчан гадынлары партия вә дәвләтин ирәли сүрдүјү планларын јеринә јетирилмәси уғрунда фәал мүбаризләр кими чыхыш етмишләр. Мүһарибәдән әввәлки бешилликләр әрзиндә Азәрбајчанда социализм гуручулуғу ишинә өз шанлы төһфәләринин вермиш мәшһур азәрбајчанлы гадынлары — Бәсти Бағыров, Манја Қаримова, Сугра Гајыбованын — адлары бүтүн өлкәјә јайылмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә гадынлар нәинки арха чәһәдә кечә вә күндүз Бөјүк гәләбәмизин јакынлашмасы наминә фәдакарчасына чалышырдылар, һабелә чәһәләрдә гәһрәмәнлығла вурушурдулар. В. И. Ленин һәлә совет һакимийјәтинин илк илләриндә «Совет республикасында фәһлә гадынлар һәрәкатынын вәзифәләри һаггында» итгиндә гејд едирди ки, өлкәнни тәсәрруфат, сијаси вә мәдәни һәјатында миллионларла гадыннын фәал иштиракы пролетариат диктатурасынын гәләбәси вә мөһкәмләндирилмәсинин һәлледиши шәртләриндән биридир¹.

Коммунизм гуручулуғунда гадынларын фәал иштиракы Ленинни бу мүдәасынын һәјатилијинә парлаг мисалдыр. Азәрбајчанда гадын һәрәкаты тарихинин өјрәнилмәси бөјүк елми практикни әһәмијјәтә маликдир: Бу саһәдә Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун баш елми ишчиси Е. Һ. Гәдированын «Азәрбајчан гадынлары коммунизмин фәал гуручуларыдыр (1966—1980-чи илләр)» адлы монографиясы хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Монографиянын әһәтә етдији дәвр республикада халг тәсәрруфаты планларынын јеринә јетирилмәси ишиндә чидди дөнүш илләри иди.

¹ Гәдирова Е. Һ. Азәрбајчан гадынлары коммунизмин фәал гуручуларыдыр (1966—1980-чи илләр). Бақы, 1983.

² ЭТҚ, ч. 39, с. 219—226.

Монографиянын хејли һиссәси мадди истеһсал саһәсиндә, сәнајә, кәнд тәсәрруфаты, нәглијјат вә рабита, тикинти саһәләриндә чалышан гадынларын әмәк вә јарадычылығ фәаллығына һәср олунмушду. Бурада гадынларын әмәк фәаллығынын артмасынын мүһүм, объектив сәбәбләри тәһлил олунур, социалист итгисадијјатынын инкишафы уғрунда мүбаризәнин бүтүн истигамәтләриндә-социализм јарышында, әмәјә коммунист мүнәсибәти уғрунда һәрәкәтдә, ихтирачилығ вә сәмәрәләшдиричилик саһәсиндә техники тәрәгги уғрунда мүбаризәдә онларын фәалијјәти әһәтәли ишығландырылыр. Мүәллиф белә бир нәтичәјә кәлир ки, мүасир дәврдә мәдәни-мәишәт шәраитинин јакшылашмасы, һабелә үмуми тәһсил сәвијјәсинин јүксәдилмәси нәтичәсиндә истеһсалда иштирак едән гадынларын сајы вә онларын ичтиман истеһсалда ролу хејли артмышдыр. Әсәрдә фактлар вә статистик рәғәмләр әса-сында сүбүт едилди ки, 1966—1980-чи илләрдә Азәрбајчан ССР-дә халг тәсәрруфатында чалышан фәһлә вә гуллуғчулар ичәрисиндә гадынларын сајы 354 мин нәфәр чохалмыш, онларын хүсуси чәкиси исә 40%-дән 43%-ә чатмышдыр. Һәмин илләрдә ки, өлкәнни итгиса тәһсилли мүтәхәссисләрин тәркибиндә гадынларын сајы 146,8 мин нәфәр артмышдыр. Азәрбајчан ССР-ин халг тәсәрруфатында чалышан фәһлә вә гуллуғчу гадынлар ичәрисиндә азәрбајчанлы гадынларын хүсуси чәкиси 1967-чи илдә 34 фәиз идисә, 1980-чи илдә бу рәғәм 70 фәизә чатмышдыр.

Китабда мадди истеһсал просесиндә иштирак едән гадынларын сајынын артмасынын мәнбә вә формалары, онларын милли вә пешә тәркибиндә баш вермиш дәјишиликләр, ихтисас сәвијјәсиндәки јүксәлиш кениш тәдиг едилмишди. Республика гадынларынын габагчылы иш тәчрүбәси вә јарадычы социал тәшәббүсләринин јаймағ саһәсиндә партия, совет вә ичтиман тәшкилатларын фәалијјәти вә бу саһәдә әлдә едилмиш наилијјәтләр әтрафлы гәләмә алынмышдыр. Әсәрдә охујуруғ ки, 1980-чи илдә социализм јарышында иштирак едән I млн. 6 мин нәфәрин тәгрибән јарысыны гадынлар тәшкил едирди. Халг тәсәр-

руфаты планларынын вә көтүрүлән өһдәликләрин јеринә јетирилмәси мәсәдидә күндән-күнә кенишләнән социализм јарышында јүзләрдә бачарылы, истеһсалдагы әмәк баһадырлары јетишмишди. Олар әмәјә әсил коммунист мүнәсибәти бәсләјирләр. Әсәрдә гадынларын социалист итгисади вә ичтиман һәјатын мүхтәлиф саһәләриндә рәһбәр вәзифәләрә ирәли чәкилмәсиндә әлдә едилмиш мүсәбәт тәчрүбә конкрет фактларла шәрһ едилди. Инкишафимызым мүасир мәрһәләсиндә ичтиман вә итгисади саһәләрдә Азәрбајчан гадынларынын өзләринә лајигли јер тутмалары Ленин идејаларынын тәнтәһәсидир. Азәрбајчанлы гадынлар, көркәмли партия вә Совет ишчиси, дәвләт, елм, маариф, сәһијјә хадимидир.

Гадынларын әмәк вә ичтиман-сијаси фәаллығынын артмасы, мәдәни вә идеја-сијаси сәвијјәсинин, бәдни вә естетик тәләбләринин јүксәлмәси биләваситә онларын мадди рифаһ вә мәдәни-мәишәт шәраитинин даһа да јакшылашдырылмасы илә бағлыдыр.

Коммунист Партиясы вә Совет һөкүмәти гадынларын рифаһ һалынын јакшылашдырылмасы вә мәдәни сәвијјәсинин дурмадан јүксәдилмәси үчүн бөјүк диггәт вә гајғы кәстәрир. Бунлар әсәрдә зәнкин фактлар әсаында елми чәһәдән үмумиләшдирилди. Мүәллиф гадынларын әмәк һаггынын ичтиман истеһсал фондларындан верилән өдәнч вә жүзәштләрин үмуми мәбләғинин артмасы, истеһсалын механикләшдирилмәси вә автоматлашдырылмасы, јени техниканын тәтбиги нәтичәсиндә онларын әмәк вә мәишәт шәраитинин јакшылашдырылмасы мәсәләләрини кениш тәһлил едир.

Әсәрдә бөјүк усталығла инкишаф етмиш социализм дәврүндә Азәрбајчан гадынларынын ичтиман-сијаси фәаллығынын артмасындан, бу мәсәдәдә Азәрбајчан Коммунист Партиясынын һәјатә кәчирдији тәдбирләрдән әтрафлы бәһс олунур. Партиянын, комсомолун, Советләрин, һәмкарлар иттифағларынын, дан-имә истеһсалат мүшавирәләринин, әдл-ијә органларынын, гадын шураларынын, валидәји комитәләринин фәалијјәтинә гадынларын кетдикчә даһа чох чәләб едилмәси, бурада республиканын итгисади вә социал-мәдәни инкишафы мәсәләләринин һәллиндә онарын даһа фәал иштиракы кениш ишығландырылыр. Мүәллиф Азәрбајчан гадынларынын сүләһ уғрунда мүбаризәдә фәал иштиракындан марағлы фактлар кәтирмәклә мүфәссәл сүрәтдә данышыр.

Мүәллиф дүзкүн үмумиләшдирмә апарарағ һағлы нәтичәјә кәлир ки, инкишафимызым мүасир мәрһәләсиндә Азәрбајчан ССР-ин социал-итгисади инкишафында әлдә едилмиш бүтүн наилијјәтләр Сов.ИКП МК-нын вә Совет һөкүмәтинин бөјүк гајғысынын, республика зәһмәткешләринин, о чүмләдән гадынларын илһамлы, фәдакар әмәјинин нәтичәсидир. Коммунист Партиясынын милли сијасәти гадыннын ичтиман азадлығы һаггында Ленин идејаларынын парлаг тәнтәһәсидир.

Монография бөјүк бејнәлхалг әһәмијјәтә маликдир. Азәрбајчан гадынларынын ичтиман-сијаси ишләрә чәләб едилмәси тәчрүбәси милли дирчәлиш јолуна гәдәм гојмуш өлкәләр үчүн јакшы нүмунә һесаб едилә биләр. Белә ки, бу өлкәләрдә гадынларын јени һәјат гуручулуғуна фәал шәкүлдә чәләб едилмәси бөјүк сијаси әһәмијјәтә маликдир. Китаб Совет Шрги гадынлары һаггында буржуа сахтакарларынын ујдурмаларына јени тутарлы бир чавабдыр.

Әлбәттә, монография һаггында бәзи арзу вә гејдләримиз вардыр. Әсәрдә республикаларарасы социализм јарышында гадынларын иштиракыны кәстәрмәк чох јеринә дүшәрдди. Гадынларын кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишкәнлијини кәстәрән бәзи рәғәмләрин мүгајисәси 1965—1973-чү вә 1965—1975-чи илләрдә апарылыр, һалбуки мүгајисәләрин 1965—1980-чи илләрдә апарылмасы даһа мәсәдәјуғунду, китабда Азәрбајчан ССР-дә гадынларын мәишәт шәраитинин јакшылашдырылмасына тәсир едән әсас амләрләдән бири олан мәишәт хидмәтинин инкишафындан данышылыр, бу мәсәләјә данр рәғәмләр верилди. Ләкин республикада һәмин кәстәричиләрин орта иттифағ сәвијјәсиндән кери галмасы вә онун сәбәбләри кәстәрилмиш. Республикада гадынларын һәјат шәраитинин, мадди рифаһынын вә мәдәни сәвијјәсинин јүксәдилмәси, үмумиттифағ вә ајры-ајры Совет республикаларынын мүвафиг кәстәричиләри илә мүгајисә едилсәјди даһа јакшы оларды.

Гејд олунмуш нөгсанларына бахмајарағ, Е. Һ. Гәдированын «Азәрбајчан гадынлары коммунизмин фәал гуручуларыдыр (1966—1980-чи илләр)» монографиясы республика тарихшүнәслығына көзәл төһфәдир. Әсәр елми ишчиләр, али мәктәб тәләбәләри, тәблиғатчылар вә кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тулмушду.

Т. А. Мусајева
тарих елмләри доктору

МҮНДЭРИЧАТ

А. Н. Әлиев. Советлэрин ишинин мүһарибә дөврүнүн тәләбләринә ујғун сурәтдә јенидән гурулмасы (1941—1942-чи илләр)	3
М. Н. Зейналова. Инкишаф етмиш социализм шәраитиндә Азәрбајҹан ССР вә РСФСР илә елми әмәкдашлыг (1976—1980-чи илләр)	10
Ә. Г. Гасымов. Инкишаф етмиш социализм дөврүндә Нахчыван МССР зәһмәткешләринин мәдәни сәвијјәсинин јүксәлмәси (1971—1980-чи илләр)	18
Г. Ј. Намазов. Социализмин мөһкәмләндирилмәси вә инкишафы дөврүндә Азәрбајҹан ССР совхоз фәһләләринин ичтиман-сијаси фәалијјәти (1951—1958-чи илләр)	25
Н. З. Мәммәдов. Азәрбајҹан Мәркәзи Ичрайјә Комитәсинин јарадылмасы, онун тәшкилат гурулушу вә функцијалары	31
Н. Л. Нәсибзаде. 60—70-чи илләрдә Чәнуби Азәрбајҹан сәнајесинин вәзијјәти һаггында	39
Нәрмин Таһирзаде. Азәрбајҹанын тарихи-этнографик тәдгигатында Азәрбајҹан мұәллимләринин ролу	47
З. Н. Нуријева. Азәрбајҹан милли сәнаје буржуазиясынын ипәк ема-лы сәнајесиндә мөвгәји	53
Вәли Әлиев. Сәдәрәк Енеолит јашајыш јери	61
А. Ш. Оруджев. Шамилтәпә илк орта әср јашајыш јери	68
Т. Г. Сәлимов. Әли Бајрамлы шәһәри этнографик объект кими	73
Е. Һүсейнов. Бакы шәһәр нефтајыранларынын ичтиман мәншәтиндә һамиллинин ролу	77
Т. К. Баширов. Функција аңлајышынын методоложи—тәһлил	84
Ф. Х. Гачыев. Јарадычылыг вә гејри-шүүрлулүг	92
Г. Н. Бархалов. XVII әср Гәрби Авропа фәлсәфәсиндә идрак нәзәриј-јәсинин бә'зи аспектләри	97
Ч. Н. Чәфәров. Еволјусија вә чисимләрин сәрбәстлији	104
Р. Р. Мирзәјева. Интизам аңлајышы вә онун социал фәлсәфи маһијјәти	110
Х. Н. Оруджев. Кәнд зәһмәткешләринин мәнәви тәләбатынын артмасы вә асудә вахт проблеми	116

Ресензија

В. В. Моисеев, А. А. Әлијева. Әли Әзкүвәнин «Түркия кәнд тәәс-руфатынын сијасәти вә иғтисадийјаты» китабы һаггында	123
--	-----

Тәнгид вә библиографија

К. Әлиев. Гәдим Азәрбајҹан Иран тарихшүнаслыгында	126
Т. А. Мусајева. Коммунизмдин фәал гуручулары	128

СОДЕРЖАНИЕ

А. Н. Алиев. Перестройка работы советов в соответствии с требова-ниями войны (1941—1942 гг.)	3
М. Г. Зейналова. Научное сотрудничество Азербайджанской ССР и РСФСР в условиях развитого социализма (1976—1980 годы)	10
А. Г. Гасымов. Повышение культурного уровня трудящихся Нахиче-ванской АССР в условиях развитого социализма (1971—1980)	18
Г. Ю. Намазов. Общественно-политическая деятельность рабочих совхозов Азербайджанской ССР в период упрочения и развития социализма (1951—1958)	25
Н. З. Мамедов. Создание азербайджанского центрального исполнитель-ного комитета, его организационная структура и функции	31
Н. Л. Насибзаде. О состоянии промышленности Южного Азербайджана в 60—70-х годах	39
Нәрмин Таһирзаде. Вклад азербайджанских учителей в историко-этнографическое изучение Азербайджана (конец XIX—начало XX века)	47
З. Н. Нуриева. Место азербайджанской национальной промышленной буржуазии в шелкообрабатывающей промышленности	53
В. Алиев. Энеолитическое поселение Садарак	61
А. Ш. Оруджев. Раннесредневековое поселение Шамилтепе	68
Т. Г. Салимов. Город Али-Байрамлы как этнографический объект	73
Э. Гусейнов. Роль наставничества в общественном быту нефтепера-ботчиков гор. Баку	77
Т. К. Баширов. Методологический анализ понятия функции	84
Ф. Х. Гаджиев. Творчество и бессознательное	92
Г. Н. Бархалов. Некоторые аспекты учения о разуме в западно-евро-пейской философии XVII века	97
Дж. Н. Джафаров. Независимость организма от внешней среды и эволюция	104
Р. Р. Мирзоева. Понятие дисциплины и ее социально-философская сущность	110
Х. Г. Оруджев. Рост духовных потребностей трудящихся села и проб-лемы культуры досуга	116

Рецензия

В. В. Моисеев, А. А. Алиева. Книга Али Озгювена «Политика и экономика сельского хозяйства Турции»	123
---	-----

Критика и библиография

К. Алиев. Древний Азербайджан в иранской историографии	126
Т. А. Мусаева. Активные строители коммунизма	128

Сдано в набор 20.03.85. Подписано к печати 18.06.85.

ФГ 16980. Формат бумаги $70 \times 100^{1/16}$. Бумага типографская № 1.

Гарнитура шрифта литературная. Печать высокая Усл. печ. лист. 10,72.

Усл. кр.-отт. 10,72. Уч.-изд. лист 10,48. Тираж 1160. Заказ 243. Цена 80 коп.

Издательство «Элм».

370143 Баку-143, проспект Нариманова, 31, Академгородок, Главное здание.

Типография АН Азербайджанской ССР. Баку, проспект Нариманова, 31.